monumentet

DO NOT COPY

13, 1977

MINISTRIA E ARSIMIT DHE E KULTURËS
INSTITUTI I MONUMENTEVE TË KULTURËS
TIRANË

monumentet

DO NOT COPY

13, 1977

DO NOT COPY

Shtypur: Kombinati Poligrafik, Shtypsh. M. Duri – Tiranë

PASQYRA E LËNDËS

ARTIKUJ

A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, P. Thomo

– Gjëndja dhe arritjet e studimeve të historisë së arkitekturës Shqiptare (deri në v. 1912) 5

Gjerak Karaiskaj

– Kalaja e Durrësit në mesjetë 29

Apollon Baçe

– Kështjellat e Kardhiqit dhe Delvinës 55

Aleksandër Meksi

– Dy bazilika mesjetare të panjohura 71

Hasan Nallbani

– Të dhëna të reja për veprimtarinë e piktor Onufrit të përftuara gjatë restaurimit 85

Avenir Sadikaj

– Restaurimi i dy ikonave 95

Emin Riza

– Arkitektura dhe restaurimi i banesës së Zekateve – Gjirokastër 107

Leonard Suli

– Restaurimi i tri banesave fshatare 133

– Rregullore mbi mbrojtjen dhe restaurimin e Qendrës Historike të qytetit të Elbasanit 161

DO NOT COPY

TABLES DES MATIERES

ARTICLES

A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, P. Thomo

– Etat et acquisitions des études sur l'histoire de l'architecture albanaise (jusqu'en 1912) 5

Gjerak Karaiskaj

– La Forteresse de Durrës au Moyen Age 29

Apollon Baçe

– Les Forteresses de Kardhiq et de Delvinë 55

Aleksandër Meksi

– Deux basiliques moyenâgeuses inconnues 71

Hasan Nallbani

– Données nouvelles sur l'activité du peintre Onufri recueillies pendant les travaux de restauration 85

Avenir Sadikaj

– Restauration de deux icônes 95

Emin Riza

– Architecture et restauration de la maison des Zekat à Gjirokastër. 107

Leonard Suli

– Restauration de trois habitations rurales 133

REGLEMENT

– «Sur la protection et la restauration du centre historique de la ville d'Elbasan 161

DO NOT COPY

Apollon BAÇE
Aleksandër MEKSI
Emin RIZA
Pirro THOMO

DO NOT COPY

GJËNDJA DHE ARRITJET E STUDIMEVE TË HISTORISË SË ARKITEKTURËS SHQIPTARE (deri në v. 1912)

Populli ynë, me një histori të lashtë mijëvjeçare, krahas manifestimeve të vazhdueshme të vitalitetit të tij në fusha të ndryshme të veprimtarisë jetësore është shquar edhe për veprën e tij të madhe e të larme ndërtimore, e cila ka ndjekur pa ndalim historinë e tij. Si një nga shfaqjet më konkrete të nivelit të zhvillimit ekonomik dhe shoqëror të epokave dhe fazave të ndryshme të ecurisë së etnosit tonë, kjo veprimtari ndërtimore përmban vlerën e padyshimtë të dokumentit historik, në shkallën më të lartë të vërtetësisë së tij.

Rrebeshet dhe luftërat nëpër të cilat kaloi vendi ynë, në anën tjetër pakujdesia e regjimeve të pushtimit apo antipopullore kanë bërë që vetëm një pjesë e trashëgimisë arkitektonike të së kaluarës të ruhet sot e kësaj dite. Kjo trashëgimi sa e larme për nga gjinitë, po aq e gjërë për nga kohështrirja, duke filluar që prej prehistorisë e duke vazhduar deri në ditët tona, përbën një pasuri të rëndësishme për historinë e popullit tonë, një dëshmi të nivelit të zhvillimit të tij në kohë.

Gjurmët, rrënojat apo dhe ndërtimet deri diku të plota të së kaluarës, kanë tërhequr dhe para çlirimit vëmëndjen kryesisht të studiuesve të huaj. Autorë të ndryshëm drejtpërdrejt e më të shumtën tërthorazi, në punimet e tyre shkencore apo të një karakteri tjetër, kanë trajtuar dhe aspekte të arkitekturës shqiptare. Megjithë vlerën e tyre, për kohën dhe rrethanat në të cilat u shkruan këto konsiderata, sot duhen vlerësuar me sy të thellë kritik, sepse përgjithësisht vuajnë nga metodologjia e gabuar shkencore, njohja e cekët e materialit dhe shpesh nga mungesa e kompetencës. Vetëkuptohet se ky kontribut nuk krijonte sadopak një kuadër të zhvillimit dhe të karakterit të arkitekturës shqiptare në kohë.

Fill pas çlirimit të vendit me interesimin e drejtpërdrejtë të Partisë, çështja e studimit të arkitekturës shqiptare u vu në rrugën e zgjidhjes. Një rol të rëndësishëm në këtë drejtim luajti ngritja në vend e kuadrit të mesëm dhe të lartë, i cili i armatosur me ideologjinë marksiste-leniniste duke qenë i inkuadruar në institucione të ndryshme shkencore filloi me themel lëvrimin e një disipline të re të shkencave albanologjike me metoda specifike kërkimore. Këtu nuk bëhej fjalë, thjeshtë për zgjerimin e bazës studimore të trashëguar, por për një kthesë rrënjësore në orientimin e studimeve mbi trashëgiminë arkitektonike. Udhërrëfyes në këto studime u bë metodologjia marksiste-leniniste, mësimet e Partisë dhe të Shokut Enver Hoxha në vlerësimin e pasurisë së kulturës kombëtare. Në këtë mënyrë studimet synuan të kapin të gjitha fushat ku është shfaqur veprimtaria ndërtuese e popullit tonë. Ato u prirën drejt një vlerësimi të gjithanshëm të veprave arkitektonike, duke i trajtuar ato jo vetëm në planin thjesht ndërtimor, por edhe në plane të tjera, në tërësinë e kushteve ekonomiko-shoqërore, pasqyrim i të cilave janë vetë ato. Brenda këtij kuadri studimet e historisë së arkitekturës kanë ndjekur evolucionin e çdo kategorie arkitektonike, duke venë në dukje rëndësinë e faktorit të brendshëm, si dhe vazhdimësinë nga një periudhë historike në një tjetër. Pa mohuar ndikimet reciproke të vendeve të ndryshme në to është synuar për të zbuluar kontributin e popullit tonë në krijimtarinë arkitektonike dhe vendin që zë kjo krijimtari në rrymat e mëdha artistike të periudhave të ndryshme.

Detyrat e mëdha lidhur me studimin e arkitekturës shqiptare kërkonin së pari gjurmimin e mbarë trashëgimisë arkitektonike, punën seleksionuese dhe dokumentuese si dhe fillimin e studimeve të para me karakter deskriptiv për të kaluar pastaj në ato me karakter tipologjik.

Duke ndjerë prapambetjen e madhe në studimin e arkitekturës shqiptare, për shkak të moslëvrimit të kësaj fushe në të kaluarën, duke qenë shumë vlera të kësaj trashëgimie të pagjurmuara pra të pa njohura dhe shpesh në gjendje shumë të keqe, puna studimore e arkitekturës shqiptare filloi si një veprimtari komplekse. Kështu studimi i mirëfilltë u shkri me punën gjurmuese, seleksionuese dhe vlerësuese për vënien në mbrojtje të trashëgimisë arkitektonike dhe njëkohësisht me veprimtarinë konservuese dhe restauruese, që e diktonte gjëndja e këtyre monumenteve. Këto kërkesa të domosdoshme për shpëtimin e trashëgimisë arkitektonike, binin si pasojë një punë të vërtetë studimore, siç qe ajo e vënies në mbrojtje të monumenteve të arkitekturës, e cila ishte një provë, sa e rëndë aq dhe mësuese për kuadrin e ri, që iu vu kryerjes së kësaj detyre themelore për të ardhmen e studimeve të arkitekturës shqiptare. Por dhe veprimtaria restauruese, që ndoqi menjëherë vënien në mbrojtje të monumenteve të arkitekturës, për vetë karakterin e saj, qe një shkollë e madhe për kuadrin e ri të historianëve të arkitekturës që kryenin punime restaurimi. Kjo që pari se çdo restaurim kërkonte një njohje të mirë të monumentit dhe në anë tjetër punimet e restaurimit ofronin kushte shumë të lira për njohjen e thellë të ndryshimeve në kohë dhe të karakteristikave arkitektonike-konstruktive të monumentit. Kjo veçanti specifike e fillimit të studimeve të arkitekturës shqiptare e diktuar nga kujdesi i veçantë i Partisë për vlerësimin e trashëgimisë kulturore të popullit tonë bëri, që brenda një kohe të shkurtër kjo trashëgimi të vihej në mbrojtje, të kryheshin punime të shumta konservimi dhe restaurimi si dhe të zgjeroheshin e thelloheshin studimet. Si pasojë kjo trashëgimi shpëtoi një herë e përgjithmonë në shërbim të historisë së popullit tonë, në funksionin e dokumentit të prekshëm e të padiskutueshëm. Kuadri i ri studimor u vu në një provë të vështirë, të cilën e kapërceu me sukses duke mësuar shumë, në një veprimtari komplekse dhe të ngjeshur. Kjo punë e frytshme dha rezultatet e para madhore siç qenë vënia në mbrojtje e vlerave arkitektonike të gjinive dhe epokave të ndryshme, punë e cila vazhdon ende sot dhe në fushën e ndërtimeve fshatare për të përfunduar në vitin 1978. Vetëkuptohet se procesi i gjurmimeve të mëtejshme si dhe i veprimtarisë seleksionuese në kuadrin e ndërtimeve të cilësuara «monument kulture» do të vazhdojë më tej natyrisht me një intensitet shumë më të vogël. Zgjerimi dhe thellimi i punimeve restauruese gjithashtu ndihmoi për fillimin e studimeve të mirëfillta të arkitekturës shqiptare, të shtruara thuajse në të gjitha gjinitë dhe shfaqjet e saja.

Për të krijuar një ide të përgjithshme të punës së kryer pas çlirimit të vendit mjaft të përmendim se deri më sot janë vënë në mbrojtje 1960 monumente arkitekture dhe janë shkruar rreth 150 artikuj që trajtojnë probleme të arkitekturës shqiptare.

* *
*

Veprimtaria studimore e viteve të pasçlirimit në fushën e arkitekturës prehistorike, antike dhe mesjetare nuk ka nisur nga zbrazësia. Kjo veprimtari e ka zanafillën që në shekujt e kaluar, por e ushtruar prej studjuesish të huaj ajo nuk pati një qëllim të mirëfilltë me objektivë të caktuar qartë. Me përjashtime shumë të pakëta, arkitektura shihet programatikisht si rezatim i qytetërimeve helene, romake, bizantine dhe turke, për aqsa përkon me këto qytetërime. Në rastet e tjera ajo trajtohet në mënyrë anësore, shpesh vetëm si indikacion. Por nga ana tjetër duke pasur parasysh se mjaft prej monumenteve të arkitekturës u zhdukën ose u dëmtuan si pasojë e lënies së tyre në mëshirën e fatit nga regjimet e kaluara, këto studime shpesh kanë një vlerë të mirë dokumentare.

Mjaft të pakëta ndër to janë studimet që i përkasin arkitekturës së periudhës prehisorike, ku përveç përshkrimeve të shkurtra të arkeologëve austriakë Prashniker e Shober mbi arkitekturën e fortifikimeve të kësaj kohe nuk trashëgohet ndonjë e dhënë tjetër.

Më ndryshe, për periudhën antike mund të bëhet fjalë për një farë trashëgimie në historinë e arkitekturës. Që në shek. XV, para se Shqipëria të mbulohej nga errësira e pushtimit otoman, Qiriako i Ankonës dhe humanisti shqiptar Marin Barleti përshkruajnë shkurtimisht një sërë monumentesh. Pas katër shekujsh udhëtarë e studiues të huaj si Hezej, Domje, Lik, Hjuz, Han etj. fillojnë sërishmi, brënda kuadrit të gjeografisë historike, gjurmimet e qendrave dhe monumenteve antike. Por mungesa e kualifikimit në fushën e arkitekturës dhe kufizimi që e karakterizonte historinë e arkitekturës së kësaj kohe, bëri që këto shkrime, përjashtuar në një farë mase ato të Hezejit e Domjesë, të kenë më tepër karakter informativ. Gjurmimet ecën përpara, veçanërisht në drejtim të materialit dokumentar, kur krahas amatorëve me arkitekturën antike të vendit tonë fillojnë të merren dhe arkeologë profesionistë si Paç, Prashniker, Rej, etj, në ekspeditat e të cilëve merrnin pjesë dhe arkitektë. Sondazhet, gërmimet e mirëfillta dhe përgatitja profesionale e autorëve solli padyshim studime më të

ZOZIOBY

thelluara se pararendëset. Por, nga ana tjetër, metodologjia dhe metodika e gabuar pasqyrohen drejtpërsëdrejti në konkluzionet dhe shpesh në vetë materialin dokumentar. Një përjashtim paraqet Paçi, i cili ndonëse ka material të bazuar vetëm në vrojtimin sipërfaqësor arrin në përfundime më të drejta në sajë të njohjes më të mirë të bazës ekonomiko-shoqërore mbi të cilën u ngrit arkitektura ilire. Kështu muret mbrojtëse të qyteteve ilirë ai i sheh si vepra të mjeshtrave vendas, ndërsa Prashniker dhe Shober, pre të teorisë së importimit, i shohin ato si vepra të mjeshtrave grekë, duke u njohur ilirëve vetëm fortifikimet me gurë të palatuar të tipit Gajtanit. Nga ana tjetër orientimi që i caktoj vetes misioni francez duke u marrë vetëm me Apolloninë dhe Durrësin megjithëse sjell një kontribut për studimin e arkitekturës së këtyre qyteteve, dëshmon për interesin e njëanshëm ndaj qendrave klasike. Rol mjaft negativ në drejtim të këtyre studimeve kanë luajtur bindjet ose synimet politike, rastin më të skajmë të të cilave e paraqet Ugolini, i cili, ndonëse punon gjatë në Butrint dhe Finiq dhe zotëron një material mjaft të pasur dokumentar, e deformon me vetëdije arkitekturën për të përligjur pushtimin fashist të Shqipërisë dhe idenë e «Romanita»-së.

Fillimet e historisë së arkitekturës së mesjetës i gjejmë po në veprat e Barletit, i cili përshkruan një varg fortifikimesh, që lidhen me qëndresën heroike të popullit tonë nën udhëheqjen e Skënderbeut. Po kështu në shek. e XVII udhëtari turk Evlija Çelebi na lë një sërë përshkrimesh arkitektonike, të cilat të zhveshura nga zmadhimet që dhe i kërkoheshin, dallohen për kapjen e thelbësores dhe shikimin e qartë. Ato pak shkrime që trashëgohen prej studiuesve të huaj, prej shekullit të kaluar e deri para çlirimit, kanë kryesisht karakter informativ. Ndër to disi më të plota janë studimet për kishat bizantine nga Evangjelidhis dhe Versaqis si dhe për kishat e veriut dhe fortifikimet mesjetare nga Ipen dhe Nopça.

Siç shihet, ndonëse shkëndia e parë për studimin e arkitekturës antike dhe mesjetare në vendin tonë i përket një shqiptari, Marin Barletit, errësira e pushtimit otoman dhe injoranca e regjimeve të kaluar bëri që më tej edhe ajo pak veprimtari studimore të mos u përkasë shqiptarëve por të huajve, të pa interesuar për fatet dhe kulturën e popullit, madje shpesh të interesuar për të kundërtën, përligjien e pushtimit të tij.

Vetëkuptohet se mbi këtë bazë të kufizuar nga gjerësia, thellësia e shtrirjes dhe kryesisht nga metodologjia nuk mund të ngriheshin studimet e mëtejshme të historisë së arkitekturës sonë.

Një burim të çmuar për studime të mëtejshme dhe të profilizuara në drejtim të historisë së arkitekturës dhanë gërmimet arkeologjike. Materiali i nxjerrë në dritë prej arkeologëve tanë shërben jo vetëm për zgjidhjen e mjaft problemeve të historisë por dhe për të dokumentuar arkitekturën në vendin tonë. Krahasi ekspeditat e shumta informative dhe veçanërisht punimet e restaurimit sollën domosdoshmërinë e studimit të mirfilltë të arkitekturës dhe njohjen e saj më të plotë.

Një nga problemet e para që i doli historisë së arkitekturës sonë, ishte studimi i ndërtimeve prehistorike, i asaj baze, mbi të cilën u mbështet dhe u ngrit më vonë arkitektura e mirëfilltë e periudhës qytetare ilire. Një vend me rëndësi në këtë arkitekturë zënë fortifikimet dhe qendrat paraqytetare. (Gj. Karaiskaj, M. Korkuti, F. Prendi), Krahas kësaj gërmimet në Gajtan, Xibër, Rosujë, Tren, Qeparo kanë krijuar bazën e nevojshme për studimin e thelluar të arkitekturës së këtyre qendrave.

Rezultatet më të konsiderueshme dhe për arkitekturën e periudhës antike janë arritur në studimin e fortifikimeve (H. Ceka, S. Islami, N. Ceka, Dh. Budina, L. Papajani, F. Prendi), e kuptueshme kjo për nga roli që ato kanë luajtur në historinë tonë, përhapja e gjerë dhe ruajtja relativisht e mirë. Në këtë drejtim jo vetëm që është rritur numri i qendrave të njohura por në sajë të punimeve të pastrimit, të gërmimeve dhe botimeve përkatëse tashmë njihet mirë arkitektura e fortifikimeve të shumicës së tyre. Për më tepër në këtë drejtim nuk mungon kapja në grup, si dhe sprovat e para për një vështrim të përgjithshëm brenda kuadrit të urbanizimit ilir. Tashmë janë krijuar mundësitë për shqyrtimin në grup të kompozimit planimetrik dhe elementeve përbërës të fortifikimeve, si dhe ndjekjes së evolucionit të plotë të tyre duke i lidhur fortifikimet e periudhës qytetare ilire me traditën e pasur të fortifikimeve prehistorike për të eliminuar atë shkëputje që vihet re në studimin e këtyre dy periudhave.

Problem po aq i rëndësishëm për historinë e arkitekturës është studimi i banesës dhe ndërtimeve shoqërore (Dh. Budina, B. Dauti, S. Anamali, K. Zheku etj.). Për periudhën prehistorike të dhënat për banesën kanë ardhur vetëm si rezultat i gërmimeve të pasçlirimit, njihen dhe banesat antike të Antigonesë, Dimalit, Nikaes, Apollonisë. Por materiali i botuar për to është parë në aspektin arkeologjik duke e prekur tërthorazi anën arkitektonike. Rrjedhimisht grupimi dhe botimi i tyre, i cili do synojë kryesisht ndaj arkitekturës do të ketë një rëndësi të dorës së parë, në drejtim të ndjekjes së tipologjisë dhe karakterit specifik. Po kështu plotësimi i zbrazëtirës për banesat e shtresave të varfra dhe asaj fshatare do të ketë rëndësi të dorës së parë për zbulimin e origjinales dhe ndjekjen e evolucionit. Materiali i pasur i mbledhur

Pozitiv

DO NOT COPY

për ndërtimet shoqërore të periudhës antike e ka gjetur pjesërisht rrugën e botimit. Në këtë drejtim nuk mungojnë dhe artikujt e mirëfilltë që trajtojnë arkitekturën si ai për monumentin e Agonoteteve ku korrigjohet dhe rikonstruksioni i gabuar i Rejit. Madje për disa kategori, si varret monumentale, janë botuar dhe artikuj përgjithësues. Mbulimi më i mirë i gjithë fushave të mbetura zbrazët, grupimi dhe klasifikimi do përcaktojë më qartë vendin e tyre në arkitekturën bashkëkohore. Të para në kompleks këto ndërtime së bashku me banesat do të hedhin dritë dhe mbi urbanistikën e qytetit antik, për të cilën përjashtuar një artikull mbi rrugën e Apollonisë nuk kemi ende ndonjë studim të mirëfilltë. Po kështu janë gjurmuar dhe botuar një pjesë e mirë e ndërtimeve inxhinierike të periudhës antike: rrugët, urat dhe ujësjellësat.

Gjurmimi dhe studimi i fortifikimeve të periudhës së vonë antike ka sjellë njohjen e mirë të sistemit fortifikues, të kësaj kohe dhe rritjen e numrit të fortifikimeve të njohura nga 27 në 114 (A. Baçe, Gj. Karaiskaj, N. Ceka). Nga ana tjetër gërmimi në një serë qendrash të mirëfillta të kësaj periudhe si dhe në qendra antike me vazhdimësi dhe në antikitetin e vonë ka sjellë një njohje më të thellë të kësaj arkitekture, duke dhënë mundësi dhe për artikuj përgjithësues mbi të.

Arkitektura e mesjetës së hershme ka qenë para çlirimit një njollë e bardhë, jo veç e pastudiuar, por dhe pa indikacione. Gërmimet dhe studimet e një serë qendrash me zanafillën ose me vazhdimësi në këtë periudhë, si Shurdhahu, Pogradeci, Petrela, Stelushi etj. kanë krijuar mundësinë e njohjes së sistemeve mbrojtëse dhe në një farë mase njohjen e arkitekturës së tyre të brendshme, të banesave dhe ndërtimeve të kultit (H. Spahiu, D. Komata, S. Anamali), Studimi i mëtejshëm më intensiv dhe botimi i plotë i arkitekturës së këtyre qendrave do japë një kontribut me vlerë për historinë e vendit tonë, veçanërisht për atë të kulturës materiale, pasi kjo është dhe periudha më e zbehtë për nga burimet e shkruara dhe njëkohësisht një hallkë e domosdoshme për ndjekjen e procesit dialektik të zhvillimit të arkitekturës.

Punimet masive të pastrimit dhe restaurimit në një serë qytetesh të fortifikuar të mesjetës së mesme kanë dhënë po ashtu mundësi për vlerësimin e tyre arkitektonik dhe studimin e tyre. Madje duhet vënë në dukje se në këtë drejtim është shënuar një kthesë e plotë në krahasim me paraçlirimin, nga i cili për fortifikimet janë trashëguar vetëm informacione por jo studime. Njohja e mirë e arkitekturës së një serë qendrash si Berati, Kanina, Petrela, Durrësi, Kardhiqi, Bashtova etj. ka dhënë mundësi që për to të kryhen një varg studimesh të profilizuara në arkitekturën e fortifikimeve, në të cilat trajtohen vetë fortifikimet, elementët përbërës, tradita dhe evolucioni (P. Thomo, A. Baçe, Gj. Karaiskaj, S. Adhami), Krahas gërmimit në Berat, Kaninë, Pogradec e në qendra të tjera janë krijuar mundësi dhe për njohjen e bazës ekonomiko-shoqërore të këtyre qendrave. Gërmimet dhe studimet e mësipërme na njohin dhe me banesën dhe në një farë mase me urbanistikën e kësaj kohe. Studimi i qendrave kryesore dhe kështjellave, nxjerr në pah huazimet reciproke, si dhe vazhdimësinë e traditës. Në këtë drejtim duhet marrë parasysh më tepër zhvillimi urbanistik, si i qytetit në brendi të mureve ashtu dhe i lagjeve të jashtme. Po kështu kujdes i duhet kushtuar studimit të banesave të kësaj kohe pasi ndërsa gjurmët nuk mungojnë (Drisht, Berat, Kaninë, Borsh) mungojnë studimet, të cilat do të krijonin një hallkë të domosdoshme ndërlidhëse me banesën e mesjetës së vonë.

Po kështu në drejtim të studimit të arkitekturës së kultit tashmë ka studime për një numër të madh kishash bizantine. Njëkohësisht janë evidentuar një numur i madh kishash postbizantine duke dhënë mundësinë për një studim të parë përgjithësues. (A. Meksi, P. Thomo).

Edhe për periudhën e vonë mesjetare, atë të pushtimit osman dhe pashallëkeve të pavarur për fortifikimet e mirëfillta të kësaj periudhe: kalatë e Peqinit, Prezës, Vlorës, Libohovës, Tepelenës etj. ka një sërë studimesh (S. Bejko, A. Baçe, L. Papajani). Të dhëna për to jepen dhe nga studimet e qendrave me vazhdimësi dhe në këtë periudhë si Berati, Petrela, Kanina, Elbasani etj.

Përfundimi i studimit të monumenteve të veçantë dhe shikimi i tyre në një kuadër përgjithësues do tregonte rrugën e veçantë që ndoqi kjo arkitekturë, veçanërisht në kohën e pashallëkeve të pavarur. Nga ana tjetër punimet e restaurimit dhe gjurmimet kanë krijuar mundësi për studime mbi hamamet, urat mesjetare dhe kullat e sahateve. (V. Shtylla, S. Dashi).

Në sajë të materialit të grumbulluar dhe studimeve për arkitekturën prehistorike, antike dhe mesjetare në vendin tonë tashmë është krijuar një pamje e përgjithshme e kësaj arkitekture, ndonëse ende jo krejtësisht e plotë dhe e njëtrajtshme. Në sajë të këtyre materialeve do të mundohemi të ravijëzojmë vijat kryesore që ndoqi kjo arkitekturë. Fillimet e arkitekturës në vendin tonë i shënojnë banesat prehistorike. Banesat e neolitit të vonë në Maliq e Kamnik, banesa eneolitike në Cakran dhe ato lakustër në Maliq, ndonëse të ndryshme nga njera tjetra paraqesin vazhdimësi në zgjidhjen planimetrike dhe tipa mjaft të avancuar për kohën kur u ndërtuan. Ky koezion arkitektonik vihet re më qartë në periudhën pasuese, atë të bronxit, e shprehur në arkitekturën e kodërvarre-

ve të cilat kanë tipare të përbashkëta në tërë teritorin e vendit tonë. Unitet arkitektonik paraqesin dhe qendrat e fortifikuara si në zgjedhjen e terreneve të rrëpirtë me mbrojtje mjaft të mirë natyrore, ashtu dhe në zgjidhjen planimetrike. Duke ndryshuar funksionin nga strehime të një faze paraurbane në qendra protourbane dhe më tej në qendra të vërteta urbane, fortifikimet pësojnë evolucion dhe në zgjidhjen dhe format arkitektonike. Në fillim me planimetri të thjeshtë, ato pajisen gradualisht me mure të brëndshëm që veçojnë akropolin dhe krijojnë zona të njëpasnjëshme mbrojtjeje që në kalanë e Trajanit arrijnë deri në pesë. Më tej në to fillojnë të shfaqen elemente të avancuar si kthesat e mprehta të murit (Trajan), kullat (Pepel, Mbolan, Dorz) dhe hyrjet e përthyera (Pepel). Ky zhvillim shihet edhe në teknikën e ndërtimit. Nga mure me gurë të papunuar të vegjël (Ganjollë) në mure me blloqe të thyer (Mbolan) dhe së fundi në mure me blloqe të latuar ashpër (Dorz, Labovë).

Këto ndërtime përbëjnë njëkohësisht dhe prologun e fortifikimeve antike. Si pasojë e kësaj pasurie zgjidhjesh një sërë elementesh të sistemit fortifikues të periudhës antike duhet të shihen si ndryshime cilësore, pasoja të evolucionit të brendshëm të fortifikimit. Në këtë drejtim larmia e madhe e planimetrive të fortifikimeve prehistorike si ato me zona të njëpasnjëshme mbrojtjeje, me akropoli të veçuar prej pjesës tjetër të fortifikimit (Mbolani) me dy akropole të lidhur me një qafë (Bllaca) si dhe tipi i thjeshtë pa akropol, krijuan një arsenal të pasur për qytetet e ndërtuar rishtas. Në fortifikimet e periudhës qytetare ilire vihet re njohja e përsosur e kushteve të terrenit, shfrytëzimi i plotë i tij si dhe zgjidhja e formave racionale, pa rënë në manierizëm siç vërehet tek disa fortifikime helenistike.

Kullat, të cilat lindin nga fundi i periudhës së I të hekurit, kthehen në një element të rëndomtë të fortifikimit duke u shtuar në numër dhe në madhësi. Transformim të vërtetë pësojnë hyrjet, të cilat paraqesin ndërtime të forta, të mbrojtura më së miri nga kthesat e murit dhe kullat. Në drejtim të zgjidhjes arkitektonike ato jo vetëm dallojnë nga njëra tjetra, por dhe nga hyrjet e fortifikimeve të tjera bashkëkohëse.

Strukturat e qëndrueshme murale prej blloqesh të latuar të vendosur në parete të lidhur me diatonë (Antigone, Nikae, Dorz, etj.), përdorimi i kontraforteve (Amantie, Persqop, Dorz) si dhe përmasat e blloqeve që në Finiq arrijnë caqet më të mëdha, tregojnë njohjen e mirë të mekanizmave dhe koncepteve të përparuar bashkëkohës. Në mënyrën e punimit të blloqeve të mureve mund të ndiqet evolucioni stilistik prej poligonalit dhe kuadratikut pa rreshta të rregullt (Lis, Selo, etj.), deri në muraturën e mirëfilltë izodomike (Antigone, Dorz) pa përjashtuar këtu dhe bashkekzistencën e tyre.

Ndërtimet me karakter shoqëror që janë zbuluar në Apolloni, Dyrrah dhe në qytetet e tjerë Ilirë janë një dëshmi e zhvillimit ekonomiko-shoqëror përgjatë antikitetit. Pa dyshim që arkitektura e kësaj kohe u zhvillua në lidhje të ngushtë me arkitekturën bashkëkohëse helenistike, e cila shprehjen më të qartë e gjente në qytetet koloni. Por së pari vetë këto qëndra iu nënshtruan një fluksi të fuqishëm, në rradhë të parë njerëzor, duke u ilirizuar së tepërmi. Nga ana tjetër arkitektura dhe veçanërisht urbanistika në këto qendra u zhvillua në mënyrë krijuese duke dhënë kontributin e saj, qoftë modest, në thesarin e arkitekturës bashkëkohëse. Kështu në portikun e Apollonisë shihet një trajtim i ndryshëm i kollonave dhe kapiteleve prej atyre që njihen në arkitekturën helenistike. Nga ana tjetër refleksin e këtij portiku e gjejmë në Dimalin e afërt ndërsa në Bylis, Nikae, Butrint portikët janë trajtuar të ndryshëm nga njëri tjetri. Dhe teatrot e statdiumet që dëshmojnë për një botë dhe jetë të pasur shpirtërore nuk gjenden vetëm në Apolloni por dhe në Bylis, madje dhe në Nikae.

Midis ndërtimeve shoqërore të kësaj kohe një vend të veçantë zënë varret monumentale në Selcën e poshtme. Të modeluar në shkëmb nga mjeshtra ilirë, ato ndryshojnë krejtësisht prej njëri tjetrit për nga larmia e formave, stileve dhe dekorit, në një pjesë të mirë autokton, që tregon jo vetëm njohjen e repertorit arkitektonik të kohës, por dhe përshtatjen e zhvillimin e tij të mëtejshëm.

Në zhvillimin urbanistik të kësaj kohe shohim se qytetet ndjekin skemat e përparuara bashkëkohëse. Kështu një sërë qytetesh si Apollonia, Antigonea etj. kanë një vendosje të rregullt në kuartalle, sipas sistemit të quajtur hipodamik. Por nga ana tjetër zgjidhja urbanistike, nuk paraqitet stereotipe, kështu p.sh. zona e ndërtimeve shoqërore në një sërë qytetesh zë mesin e tij, në të tjerët pjesën më të lartë, kurse në Amantie ndërtimet shoqërore, midis tyre dhe stadiumi gjenden jashtë mureve rrethues. Vetë banesat paraqesin po kështu tipa të ndryshëm, me oborr peristil, të mbyllur pa oborr dhe ndoshta banesën me çardak.

Qyteti i periudhës së pushtimit romak me pak përjashtime si dhe ato të vonat (Scampini, Doberi), s'paraqet ndërtime «ex novo», por vazhdime të qytetit të periudhës qytetare ilire. Tradita e tyre e fortë në urbanistikë dhe arkitekturë, si dhe ndjekja nga Roma e linjave të arkitekturës helenistike nuk solli nonjë ndryshim thelbësor në këto fusha. Për më tepër studiuesit e historisë së arkitekturës kanë vënë në dukje një orientim të fortë të arkitekturës romake ndaj asaj helenistike në kohën e sundimit të Oktavjan Augustit, i cili u njoh me këtë arkitekturë në Apolloni ku kreu

dhe studimet. Zhvillimi i mëtejshëm i arkiteturës në këtë periudhë mbështetet kryesisht në përparimet teknike. Një hov të veçantë marrin ndërtimet inxhinierike. Rrugët, ndonse në ndjekje të traseve ilire, zgjerohen dhe përsosen më tej, ndërtohen ura të fuqishme dhe ngrihet një rrjet më i gjerë ujësjellsash.

Përsa i përket ndërtimeve shoqërore së pari shihet ripështatja e ndërtimeve të trashëguara ose shfrytëzimi i skemave të njohura. Kështu prej teatrove të kësaj kohe vetëm shkallarja e teatrit në Sofratikë e ndërtuar në fushë të hapët, mbështetet në një mbushje dheu të mbajtur prej një muri të lirë. Në të kundërt një sërë teatrosh të tjera e vazhdojnë jetën e tyre që prej antikitetit. Një pjesë prej tyre si ai i Buthrotit pajisen me skenë të re, por shkallaret e tyre të trashëguara nga antikiteti i mbështeten kodrës. Madje dhe teatri i ri i Orikut gdhendet në shkëmb sipas traditës së vjetër. Dhe shkallarja e amfiteatrit të Dyrrahut nga një anë në vazhdim të traditës së vjetër i mbështetet kodrës, kurse nga ana tjetër ngrihet e lirë, sipas traditës së re. Përmasat dhe monumentaliteti i amfiteatrit të Dyrrahut dëshmojnë për zhvillimin ekonomiko-kulturał të këtj qyteti si dhe aftësitë krijuese të asaj plejade të madhe mjeshtrash vendas që morën pjesë në ndërtimin e tij.

Arkitektura e banesave të kësaj kohe evidencon qartë dhe diferencimin klasor ekzistues. Krahas banesave të Butrintit banesat e zbuluara në Apolloni e Dyrrah e pasqyrojnë mjaft mirë këtë realitet. Banesa e shtresave të pasura, e cila i përmbahet kryesisht tipit me peristil të trashëguar nga e kaluara, ka një dekor mjaft të pasur arkitektonik me mozaikë dhe një numër të madh ambientesh banimi.

Në kishat paleokristiane, krahas unitetit me monumentet e kësaj kohe vërejmë një nivel të mirë arkitektonik si dhe një shtrirje në tërë teritorin e vendit tonë, sidomos në shek. V-VI, që dëshmon për nivelin e lartë kultural dhe ekonomiko-shoqëror të Ilirisë gjatë antikitetit të vonë. Ndërmjet tyre një vend të veçantë zënë baptisteri i Butrintit, një ndër monumentet më të mëdha të kësaj gjinie në botën mesdhetare, bazilika e madhe trenefshe me pilastra dhe transept, po në Butrint, e quajtur me tendenciozitet kishe Veneciane prej Ugolinit, Kisha e Linit si dhe bazilika trenefshe e Elbasanit, Përdorimi i rëndomtë i mozaikut dhe trajtimi i pasur arkitektural dëshmon monumentalitetin e kësaj gjinie dhe zhvillimin e madh ndërtimor. Në periudhën e mesjetës së hershme vazhduan të përdoren ndërtimet ekzistuese si bazilikat e Butrintit dhe Ballshit ku vërehen dhe rimëkëmbje. Dëshmi e ndërtimeve të këtyre shekujve është kapela e veshur me mozaikë në amfiteatrin e Durrësit (shek. X).

Po kështu studimi i monumenteve të kultit në mesjetën e mesme tregon se në krahasim me monumentet e vendeve fqinjë të së njëjtës periudhë vendi ynë nuk mbeti mbrapa vendeve të tjera, madje impulset krijuese që vinin nga qendrat e Perandorisë mundën të krijojnë monumente që dallojnë për elemente të veçantë nga format provinciale. Krahas tyre nuk kanë munguar dhe zgjidhjet individuale si kishat në Mesopotam dhe Labovën e Kryqit.

Duke shqyrtuar këto monumente shohim se kemi të bëjmë me një trevë me një zhvillim arkitektonik të mirë ku për të arritur në ekzemplarë të përkryer të një tipi arkitektural është kaluar nëpër tërë hallkat e ndërmjetme. Krahas tipareve të përbashkëta me provincat e tjera të Bizantit dhe elementeve të shkollës së Kostandinopojës gjejmë dhe forma specifike si tamburët e kupolave me alternimin e niketeve të dritareve etj. Kjo tregon se tek ne nuk kemi patur të bëjmë me një kopjim të modeleve të gatshëm, formave dhe elementeve të arkitekturës bizantine, por për një pjesëmarrje aktive të ndërtuesve në krijimin e veprës. Krahas prirjes drejt arkitekturës bizantine një varg krahinash të vendit tonë njohën ose u orientuan drejt perëndimit latin. Kështu duke filluar nga krahinat rreth Durrësit (Çikallesh, Rodon, Shërmin) ato të ndërmjetme (Rubik) e deri tek ato pranë Shkodrës (Shirgji, Vau i Dejës, Shkodër), monumentet e tregojnë qartë lidhjen me arkitekturën romaniko-gotike në mënyrë të drejtpërdrejtë ose të ndërmjetme. Një kufi i prerë ndërmjet dy ndikimeve nuk mund të vendoset. Në monumente, të cilat nga ana tipologjike i përkasin arkitekturës bizantine gjejmë elemente perëndimorë si në këmbanoren e Perondisë, skulptura në Pojan e Mesopotam, harqet e mprehta në Pojan, Berat e Kurjan, harqet «lombardë» etj. Por nuk mungojnë dhe rastet e anasjelltë, kur në monumente që zgjidhen sipas skemave perëndimore takohen elemente lindore (kisha në kepin e Rodonit etj.). Kjo ndërthurje e elementeve dëshmon se ndërtuesit tanë nuk ishin të lidhur në mënyrë të pazgjidhshme me kanonet e një tradite, por për përdorimin e lirshëm të principeve dhe formave arkitekturale të përgjithshme për periudhën e dhënë.

Fortifikimet mesjetare në vendin tonë lidhen me disa periudha kryesore ndërtimi, atë bizantine, të fuqizimit të shtetit arbëresh dhe principatave feudale, me epopenë e lavdishme të Skënderbeut dhe së fundi me atë të fuqizimit të pashallëkeve të mëdha shqiptare. Krahas qyteteve të fortifikuar si Durrësi, Berati, Lezha, Shkodra ku jeta vazhdon pa ndërprerje duke e përcjellë traditën e fortifikimit dhe njëkohësisht me të dhe sistemin urbanistik nga antikiteti në mesjetë, një hallkë me rëndësi paraqet dhe arkitektura e kështjellave si Dalmaca e Pogradecit. Por duke ruajtur një sërë elementesh shihet dhe zhvillimi i mëtejshëm i fortifikimeve. Kështu në drejtim të teknikës krahas strukturave me breza tulle vërehet futja e kluasonazhit

Do not copy

dhe brezave përforcues prej druri. Futen gjithashtu elemente të rinj mbrojtës si hundët për hedhje lëndësh djegëse (Berat) dhe ballkonet e mbrojtur (Petrelë, Bashtovë). Ndryshime vërehen dhe në kompozicionin planimetrik me futjen e oborreve të fortifikuar (Berat, Shkodër), ndarjen e citadelës prej pjesës tjetër të fortifikimit (Kaninë, Berat) dhe ndarjen e saj në dy pjesë (Berat).

Me pushtimin osman të vendit, hyn dhe ideologjia e tyre, e cila gjen në arkitekturë shprehjen me ndërtimin e faltoreve të kultit-xhamitë dhe një sërë objekte të tjera si teqe, tyrbe, medrese, hamame etj. Këto ndërtime janë kryer nga të njëjtët mjeshtra dhe në të njëjtën kohë, me arkitekturën popullore dhe atë pasbizantine dhe s'janë të pakëta lidhjet që vërehen në to. Xhamitë që ruhen në vendin tonë datojnë që nga shek. XV. Të parat xhami fillojnë të ndërtohen në qendrat e administratës turke, në kalatë e garnizoneve turke dhe në ndonjë rast në vendbanimet e ktitorëve kur ata janë persona me influencë (Xhamia e Mirahorit, Allajbegisë). Ato dallohen për lidhjen me arkitekturën bizantine si për vëllimin qendror me kupol kur kanë të tillë, ashtu edhe për teknikën e ndërtimit me gurë e tulla. Ato kanë portik në pjesën e përparme, Korçë, Berat, Elbasan, Vlorë mbi kollona druri apo guri. Më vonë xhamitë fillojnë të ndërtohen gati kudo dhe mjaft prej tyre paraqesin vlera jo të vogla, sidomos ato të disa qendrave si Berati, Shkodra, Elbasani, Tirana, Gjirokastra, Kavaja, Peqini, etj. Janë të mbuluara me kupol apo çati druri të rrethuara me portikë nga një ose dy anë. Pjesa më e madhe e tyre përbën një grup me gjasime të mëdha si në organizimin planimetrik, ashtu edhe në teknikën e ndërtimit dhe element të veçantë si portikët, forma e harqeve etj.

Krahas këtyre ndërtimeve që shprehin ideologjinë e pushtuesit të ri, gjatë shek. XVI-XIX, në vendin tonë u ngritën dhe një varg faltoresh të krishtera, ndërtimi i të cilave ishte ndërprerë në shekullin e parë mbas pushtimit. Fillimet e kësaj arkitekture i takojnë gjysmës së dytë të shek. XVI me ndërtimet e vogla e të thjeshta. Krahas tyre rindërtohen disa kisha të vjetra të rrënuara. Më tej, duke filluar nga shek. XVII duket një rritje sasiore dhe cilësore e këtyre ndërtimeve, ndërtime të tipeve më të përbërë si në formë salle me kupolë, në formë kryqi me kupolë, të cilat dallohen nga të parat jo vetëm në planin arkitekturor, por dhe konstruktiv. Kjo veprimtari ndërtimore arrin pikën më të lartë në mesin e shek. XVIII në bazilikat e Voskopojës, Mbas kësaj fillon një rënie e krijimtarisë arkitektonike në këtë gjini, sa që duke filluar nga mesi i shek. XIX nuk ndihet më preokupimi i mjeshtrave për krijime tipesh e shprehjesh të reja arkitektonike e konstruktive.

Ndonëse në këtë periudhë janë trashëguar mjaft principe figurative e konstruktive të periudhës para pushtimit otoman, vetë ndryshimet që vërehen në ndërtimet e të dy periudhave, rruga e veçantë që ndoqi zhvillimi i tipave arkitekturore, si dhe shprehjet specifike arkitekturore e konstruktive, na dëshmojnë se nuk kemi të bëjmë me një kopjim formal të prototipeve të vjetër, por me një përpunim krijues të tyre, në përshtatje me kushtet e reja të krijuara pas pushtimit otoman. Kujdesi i mjeshtrave tani nuk duket në trajtimin e jashtëm të godinave, ose në dekoracionin e jashtëm. Aftësia e tyre shfaqet në radhë të parë në ndërtimin e brendshëm, ku mbi bazën e prototipeve të vjetra, u krijuan kompozime të reja, si dhe sisteme të shumëllojta të strukturave të kurbëzuara, të cilat dëshmojnë për një njohje të thellë të konstruksionit dhe për një shkathtësi në zbatimin e tyre.

Duke marrë në konsideratë shtrirjen krahinore dhe kohore të kësaj arkitekture vërehet se në zona dhe periudha të caktuara duket preferenca për tipe të caktuar. Kjo na çon në mendimin për ekzistencën e atelieve ose të grupeve të ndërtuesve që kanë vepruar në vendin tonë. Nga ana tjetër nuk mungojnë ndërtime në po këto zona të tipeve të tjerë, që dëshmojnë për lëvizjen e mjeshtrave brenda dhe jashtë vendit dhe për lidhjen aktive të tyre.

Në periudhën e pashallëkeve të mëdha shqiptare, veçanërisht me atë të Ali Pashë Tepelenës, një hov të ri fitojnë fortifikimet. Të ndërtuara nga mjeshtra dhe arkitektë shqiptarë në to shihet njohja mjaft e mirë e artit të fortifikimit dhe teknikës së ndërtimit. Megjithë zgjidhjet e veçanta në përshtatje me terrenin në to shihen një sërë tiparesh të përbashkëta si kullat poligonale me faqe të pjerrta, mbulimi i ambienteve me qemere të përforcuar me nervaturë me seksione ekonomike latimi i rregullt i gurëve si dhe kërkesat estetike në trajtimin e hyrjeve dhe thyerjes së vertikalitetit nëpërmjet kornizave horizontale. Po kështu ndërtimet inxhinierike si ura, ujësjellësa, etj. përbëjnë një grup ndërtimesh, të cilat ruhen me shembuj jo të paktë, që janë dëshmi e gjallë për zhvillimin social ekonomik të vendit tonë dhe flasin për një traditë dhe mjeshtri në ndërtimin e tyre.

*
* *

Në trashëgiminë arkitektonike të popullit tonë, një vend të posaçëm zë dhe arkitektura popullore, e cila shfaqet më me forcë në banesën qytetare dhe fshatare. Arkitektura popullore dallohet si një krijimtari vërtetësisht e masave e cila për vetë karakterin e saj pasqyron në mënyrë më të drejtpërdrejtë gjeninë krijuese të popullit, shkallën e zhvillimit të tij kulturor në përgjithësi. Ajo, duke rrahur të plotësojë

ARCHIVE COPY

kushtet më të domosdoshme jetësore të mbarë shoqërisë është një veprimtari ndërtimore masive. Në këtë vepër si ideues dhe zbatues është mjeshtri popullor, i cili i dalë nga gjiri i popullit, me një përvojë shekullore ka zgjidhur të gjitha problemet e krijimit dhe zbatimit të veprës arkitektonike. Këto rrethana e bëjnë arkitekturën popullore pasqyruesen më besnike dhe të drejtpërdrejtë të kushteve ekonomiko-shoqërore të zhvillimit të saj historik, sepse mënyra e të banuarit është kushtëzuar nga mënyra e të jetuarit d.m.th. nga vendi që zë çdo klasë në tërësinë e marrëdhënieve në prodhim. Prej këndej lindin një sërë tiparesh të kësaj krijimtarie të veçantë popullore, ndër të cilat shquajnë: karakteri dinamik, pra larmia e tipeve dhe varianteve, prirja e theksuar tipizuese, racionalizmi i spikatur etj.

Studimi i kësaj gjinie të rëndësishme të arkitekturës shqiptare, bëhej i domosdoshëm jo vetëm si rezultat i natyrshëm i njohjes së mbarë trashëgimisë në lëmin e arkitekturës, por edhe për arsye të gjykimeve aprioristike dhe ndonjëherë tendencioze të disa autorëve të huaj, të cilët pohonin se gjoja gjithçka që populli ynë kishte krijuar në të kaluarën, me përjashtim të ndërtimeve primitive, ishin imitime të modeleve të huaja. Dyshimet mbi këto pohime, për vetë faktin e njohur të lidhjes së ngushtë të kësaj kategorie arkitektonike me kushtet ekonomiko-shoqërore, rezultuan të drejta që në fillimet e punës gjurmuese dhe studimeve të para nga punonjësit shkencorë vendas. Shtrirja dhe thellimi i mëtejshëm i tyre, provuan se arkitektura popullore shqiptare shquan për vlera të padyshimta dhe origjinale në drejtimet e saja themelore, se vendi ynë ka qenë një nga më aktivët ndërmjet atyre ballkanikë.

Ashtu si edhe në fushat e tjera, madje në mënyrë më të ndjeshme, studimet e së kaluarës mbi arkitekturën tonë popullore ishin tepër të rralla dhe natyrisht jo sistematike. Burimet shkrimore, prekin mjaft rrallë dhe në mënyrë anësore këtë krijimtari. Të dhënat e pakëta mezi jepnin mundësi të krijohej një ide e përgjithshme mbi karakterin e qendrave të banuara dhe aq më pak të banesës përpara shek. të XVII. Pikërisht në mesin e këtij shekulli, udhëtari i njohur Evlija Çelebiu jep të dhëna me interes mbi karakterin urbanistiko-arkitektural të qytetit shqiptar të kohës si dhe banesës. Duhet të kalojnë thuajse dy shekuj të tjerë për të rifilluar interesimi për banesën shqiptare, kryesisht nga albanologët dhe studiuesit e huaj. Ndër ta duhet të përmendim së pari Hanin, të dhënat e të cilit dallohen për saktësi dhe në përgjithësi nga një vlerësim thuajse prej specialisti të fushës. Interes të veçantë paraqesin të dhënat e A. Buesë, Pukevilit etj. Fillimi i shek. XX shënon rritjen e interesimit për banesën shqiptare, veçanërisht të banesës fshatare të zonave malore të Shqipërisë së Veriut. Kjo lidhet me punimet e F. Nopçës dhe A. Haberlandit. F. Nopça u ndal më gjatë dhe më thellë se të gjithë parardhësit e tij mbi banesën fshatare të Shqipërisë së Veriut, duke u ndalur veçanërisht mbi tipin e kullës si banesë fshatare. Studimet e tij për një kohë gëzonin një vlerësim të mirë, për faktin se ato në përgjithësi tregonin për kompentencën e autorit në lëmin e kulturës popullore. Por studimet e fundit të autorëve tanë, që përfshijnë gjurmimin sistematik të Shqipërisë së Veriut, dhanë një kuadër tjetër dhe interpretime të reja bazuar mbi një material të gjerë faktik. Në punimet e Nopçës veçanërisht në ato për kullën, si banesë, shihet tashmë qartë rruga e gabuar metodologjike në kërkimin e gjenezës së këtij tipi, duke bërë hipoteza të pabazuara mbi prejardhjen e tij në vendin tonë, nga dukuri të dorës së dytë, apo thjesht formale. Kapja kryesisht vetëm pas disa tipeve dhe lënia pas dore e shfaqjeve të tjera të banesës fshatare të Shqipërisë së Veriut, është një dobësi tjetër me rëndësi e veprës së këtij autori, e cila përshkohet nga mbisundimi i teorisë reaksionare të importimit.

Studiuesi tjetër A. Haberland dha një kontribut më modest, duke i qëndruar gjithashtu besnik teorisë së importimit, pra mohimit të kushtëzimit të fenomeneve arkitektonike nga ata ekonomiko-shoqërorë. Të dy këta autorë nuk arritën të kapnin rëndësinë e zhvillimit të brendshëm të banesës shqiptare, pra krijimin e tipave dhe varianteve të rinj dhe të lidhin këtë dukuri me shkaqet e vërteta shtytëse.

Më vonë M. Urban boton punimin e tij mbi vendbanimet e Shqipërisë së Jugut. Autori i këtij punimi prek gjerësisht në veprën e tij dhe banesën, duke prurë të dhëna me interes, por pa mundur të japë një kuadër të plotë, e aq më pak një shpjegim të drejtë të karakterit të kësaj banese. M. Urbani e stërmadhon pa bazë ndikimin e faktorit gjeografik, duke mos mundur kështu të shpjegojë drejt faktorët përcaktues në morfologjinë e banesës. Gjithashtu ai thekson tepër karakterin mbrojtës të saj. Në përpjekjen për të përcaktuar prejardhjen e banesës së vonë të kësaj zone, duket më qartë mungesa e kualifikimit për fushën si dhe fakti i njohur, i studimeve të pakëta të asaj kohe, të cilat padyshim kanë ndikuar në këto gjykime të pabazuara.

Përfundimisht, lidhur me studimet e autorëve të huaj mbi banesën shqiptare, mund të thuhet se ato jo vetëm nuk arritën të japin një tablo të plotë e të saktë të arkitekturës sonë popullore, por në mjaft raste kanë dhënë një paraqitje të gabuar të saj. Shumë qartë shihet kjo në përpjekjen e ndonjë autori të huaj bashkëkohës, për të shikuar mbarë banesën ballkanike, duke u bazuar për Shqipërinë mbi botimet e autorëve të mësipërmë. Këto materiale si dhe paragjykimet, lidhur me aftësitë krijuese të popullit tonë, kanë

Botëror

kushtëzuar pasqyrimin e shtrembëruar të realitetit të banesës shqiptare.

Fillimet e një pune sistematike, mbi baza të shëndosha metodologjike dhe me nivelin e duhur shkencor, i përkasin viteve të pasçlirimit.

Partia, duke vlerësuar mbarë trashëgiminë arkitektonike të së kaluarës, i kushtoi një rëndësi të veçantë arkitekturës popullore si krijimtari autentike e masave, si pjesë e rëndësishme e kulturës popullore. Njohja dhe vlerësimi i kësaj trashëgimie u lidh së pari me punën intensive për gjurmimin e qyteteve tanë, lidhur me vënien në mbrojtje shtetërore të ndërtimeve me vlerë të arkitekturës shqiptare. Kjo veprimtari e shënuar, e kryer me sukses nga kuadrot tona të reja duhet konsideruar me të drejtë një nga sukseset e para shumë të rëndësishme për ruajtjen dhe studimin e vlerave në këtë fushë. Vetë ky proces gjurmues dhe zgjedhës, përmbante në vetvete kërkesat dhe bazën e nevojshme studimore. Dhe sot e kësaj dite, pas një periudhe prej rreth 20 vjetësh, duke pasur një përvojë relativisht të pasur, mund të pohohet se kjo ndërmarrje, njëkohësisht e vështirë dhe me përgjegjësi, është kryer me kompentencë dhe nivel të mirë shkencor, Si pasojë e saj u vunë në mbrojtje shtetërore dy qytetet muze ai i Beratit dhe i Gjirokastrës, si dhe një numër i madh banesash me vlerë në qytete të tjera të vendit. Rreth viteve 1962-63 fillojnë publikimet e para, lidhur me studimin e banesës qytetare në bazë qyteti. Këto publikime marrin një hov të ri pas viteve 70, kur kuadri i specializuar në këtë fushë tashmë është shumuar dhe rritur në përvojë. Kështu në artikuj të veçantë u trajtua përgjithësisht morfologjia dhe karakteri i banesës, në qytetet e Beratit, Krujës, Gjirokastrës, Tiranës, Korçës, Shkodrës, dhe Elbasanit. Me këto punime kanë kontribuar G. Strazimiri, E. Riza, B. Strazimiri, Th. Kamberi, G. Samimi etj.

Studimet e derisotme, që lidhen kryesisht me banesën e shekujve të XVIII-XIX, kanë bërë të mundur krijimin e një kuadri deri diku të plotë të tipologjisë së banesës qytetare shqiptare, gjenezës së saj dhe evolucionit në kohë. Kështu në trashëgiminë tonë arkitektonike në lëmin e banesës qytetare dallojmë dy grupe që kanë për kufi kohor vitet rreth mesit të shekullit të kaluar. Grupi i parë i përket atij realiteti ekonomiko-shoqëror, ku mbisundonte ekonomia feudale me copëzimin dhe izolimin e njësive të ndryshme teritoriale, e cila kushtëzoi dhe një tipologji të larme. Brenda tipeve kryesore, banesës tiranase, banesës me hajat, banesës me çardak dhe asaj gjirokastrite takohet një shumëllojshmëri variantesh, të cilët duke ruajtur karakteristikat themelore të tipit, luhatin në numrin e ambienteve, në trajtimin kompozicional dhe në atë arkitektonik. Këta variante shprehin qartë rrugën e zhvillimit të tipit, që vjen si pasojë e rritjes së kërkesave jetësore ndaj banesës, si dhe diferencimit klasor të shtresave qytetare. Ky diferencim ka bërë që këta variante të bashkëjetojnë me njëri tjetrin. Krahas ndryshueshmërisë në planin tipologjik, vërehet një njësim i theksuar në trajtimin e përbërësave të veçantë kompozicionalë, të shtëpisë së zjarrit, odës etj. Ky unitet zgjerohet në trajtimin e brendësisë si dhe në elemente të veçantë arkitekturalë dhe konstruktivë.

Kjo tipologji e larme, që njohu një zhvillim shumë shekullor, karakterizohet në përgjithësi nga lidhje të ngushta me banesën fshatare, veçanërisht në variantet e thjeshta të saj, zgjidhjet racionale kompozicionale, tipizimi si dhe lidhjen e mirë me truallin. Ajo iu përgjigj mjaft mirë nevojave të shoqërisë së kohës me realizime që shpesh arrijnë në vlera të shënuara arkitektonike.

Gjatë periudhës së dytë të shekullit të kaluar, si pasojë e rritjes së karakterit qytetar të ekonomisë, shfaqet një prirje e theksuar unifikuese në tipologjinë e banesës, e cila u shpreh më qartë me ndërtimin e një tipi të ri banese, krahas rikonstruksionit të një numri të madh banesash të tipeve të vjetër.

Konceptet e reja në kompozicionin dhe trajtimin arkitektonik të banesës u pasqyruan gjerësisht në katër tipat tradicionale, me intensitete të ndryshme; në tipa të ndryshme. Gjithashtu ky proces nuk qe i njëllojtë në qendra të ndryshme, kështu ai u ndie më fort në Berat dhe pak në Gjirokastër, Tipi i ri i banesës me një zhvillim të shpejtë morfologjik zuri së pari vend në Korçë, ndërsa më vonë përhapet dhe në qendrat e tjera. Banesa korçare, banesë tipike e shtresave të ndryshme të borgjezisë, ka një koncept racional për kohën, të pangarkuar me dekoracion, me një përpunim të baraskujdesshëm të brendisë me pamjen e jashtme. Kjo banesë ka afërsi të dallueshme me banesën ballkanike të kohës.

Fillimet e punës për gjurmimin e ndërtimeve fshatare i përkasin sektorit të etnografisë. Në arkivin e këtij sektori ruhet një dokumentacion i pasur fotografik e grafik mbi banesën fshatare të krahinave të ndryshme të vendit. Krahas grumbullimit të materialit në terren, dalin dhe publikimet e para, në të cilat arkitektura fshatare ose preket në mënyrë anësore (Rr. Zojzi, A. Gjergji) ose bëhet objekt kryesor i studimit (K. Zheku). Duhet thënë se në studimet e para për vetë kushtet objektive ndihet ende karakteri fragmentar, ato nuk i kaluan kufijtë e një fshati, ose shumë të një krahine.

Për vetë vlerat e mëdha të ndërtimeve fshatare, si dhe ritmet e larta të transformimit të jetës në fshatin tonë socialist, bëhej i domosdoshëm intensifikimi i punës kërkimore në këtë drejtim. Vendimi i Këshi-

BOTIM

DOKTORI

llit të Ministrave mbi «Gjurmimin dhe vënien në mbrojtje shtetërore të ndërtimeve fshatare» krijoi kushtet për intensifikimin e kësaj ndërmarrjeje shumë të rëndësishme. Rritja e numrit të kuadrit dhe përvojës së tij bënë të mundur që detyrave të ngarkuara t'iu përgjigjet mirë. Sot kemi një bilanc pozitiv të punës së kryer. Numri i fshatrave të eksploruara ka arritur në 250 në 12 rrethe të ndryshme, ku është grumbulluar një dokumentacion tërësor ose pjesor mbi rreth 1000 objekte. Nga këto janë shpallur monumente kulture ose janë vënë në mbrojtje paraprake 124 objekte. Krahas materialit të grumbulluar janë botuar ose do të botohen së shpejti rreth 40 artikuj në shtypin shkencor nga P. Thomo, B. Strazimiri, A. Muka, E. Riza, L. Suli, F. Zarshati etj.

Studimet e deritanishme mbi arkitekturën e banesës fshatare kanë synuar të sqarojnë problemin e parë, por mjaft të rëndësishëm atë të tipologjisë së kësaj arkitekture. Kjo nënkupton parashtrimin e materialit për krahina të ndryshme të vendit dhe nxjerrjen e karakteristikave kryesore të tipit mbizotërues, i cili është bërë i përgjithshëm dhe është përhapur në shtresat e gjera të fshatarësisë. Por tipi mbizotërues i një krahine nuk është parë si një dukuri statike e dhënë njëherë e përgjithmonë. Ai është parë në një proces të vazhdueshëm zhvillimi, transformimi të përhershëm të tipareve arkitektonike e konstruktive, deri sa arrihet shpeshherë në të tilla ndryshime, sa që kemi të bëjmë me konceptime arkitektonike të reja, ose, në raste të tjera, në zëvendësimin e tipeve të vjetra me të rinj. Kjo dinamikë zhvillimi pasqyron në radhë të parë ndryshimin e kushteve shoqërore dhe ekonomike.

Në këto studime nuk ka munguar aspekti krahasues ndërmjet arkitekturës fshatare të krahinave të ndryshme, për të nxjerrë anët e përbashkëta dhe ndryshimet ndërmjet tyre, bazën e përbashkët të varianteve të përdorura dhe rrezen e përhapjes së tipeve të ndryshme.

Në këtë kuadër, studimet e deritanishme, ndonëse nuk kanë arritur të shtrihen plotësisht në të gjitha krahinat e vendit tonë, kanë vënë në dukje shumëllojshmërinë e tipave dhe varianteve të arkitekturës fshatare, një larmi të madhe zgjidhjesh arkitektonike e konstruktive. Kjo larmi është më e dukshme në Shqipërinë e Veriut, ku veçimi i krahinave ishte më i madh, gjë që theksoi dallimet lokale jo vetëm në banesa por edhe në aspekte të tjera të kulturës materiale dhe shpirtërore. Me tipare më të unifikuara paraqitet banesa fshatare në Shqipërinë e Jugut. Por duke qenë i thjeshtë programi i kërkesave të familjeve fshatare dhe nevojat për ambiente thuajse të njëjta, gjithashtu kushtet ekonomiko-shoqërore dhe gjeografiko-klimaterike të ngjashme, shpeshherë takohen konceptime arkitektonike të përafërta, në mos të njëjta. Një kontribut jo të paktë në këtë drejtim kanë dhënë dhe mjeshtrat, të cilët duke lëvizur nga një krahinë në tjetrën, kanë përhapur elemente arkitektonikë e konstruktivë, metoda ndërtimi dhe deri diku principe kompozicionale.

Në kundërshtim të dukshëm me studimet e paraçlirimit, të cilat dhe në konceptimet arkitektonike të zhvilluara mundoheshin të gjenin ndikimin e jashtëm, studimet tona, pa mohuar ndikimet reciproke ndërmjet vendeve fqinjë, kanë theksuar zhvillimin e brendshëm të arkitekturës popullore, evolucionin e kësaj arkitekture nga format e thjeshta në ato më të zhvilluarat. Dhe me që kjo rrugë është e natyrshme, me që ndërtimet janë në unitet me kushtet e jetesës së popullsisë, me terrenin, materialin, në shijen estetike të kohës, atëherë padyshim që kemi të bëjmë me një arkitekturë origjinale. Studimet e pasçlirimit kanë ndihmuar në krijimin e një tablloje më të plotë të arkitekturës popullore shqiptare, e cila nga vlerat që përmban, ka zënë vendin që meriton në arkitekturën popullore ballkanike.

Banesa shqiptare vazhdoi zhvillimin e saj mbi bazat e traditës, realizuar nga mjeshtrit popullorë ideues dhe realizues të ndërtimeve deri aty rreth viteve 30-40 të shekullit tonë, për t'i lënë pastaj vendin ndërtimeve të projektuara nga arkitektët, duke mbyllur kështu një veprimtari shumëshekullore plot kërkime e suksese.

Sot, kur kemi një tabllo të qartë të shpërndarjes tipologjike të banesës në të gjithë larminë e formave, dalin detyrat të mëdha lidhur me thellimin e studimeve në drejtime të reja për të arritur në përgjithësime gjithnjë e më të bazuara, në studime të gjëra, lidhur me probleme të veçanta. Në të ardhmen studiuesve tanë që tashmë kanë reperë të qartë, iu duhet të marrin e të studiojnë një sërë çështjesh që janë të domosdoshme për të krijuar një kuadër të plotë arkitektonik të banesës shqiptare.

Së pari i duhet kushtuar një kujdes i veçantë studimit urbanistik të qytetit të vonë mesjetar shqiptar. Banesa është pjesë e ansamblit të lagjes dhe më tej e vetë qytetit, prandaj ajo duhet parë jo si njësi e veçuar, por në unitet me këtë organizëm të gjerë, i cili kishte ligjet e tij të kompozimit e të zhvillimit. Nga sa është vrojtuar deri më sot, janë pa bazë mendimet se gjithçka në urbanistikën e vjetër ishte spontane, ashtu si dhe ato që e çojnë në skaj idenë e planifikimit ndërtimor. Thellimi në studimin e këtyre problemeve do të binte rezultate me vlerë të madhe për karakterin dhe natyrën e qytetit tonë të vonë mesjetar.

Një fushë thuajse e paprekur dhe me shumë interes është ajo e banesës në prag të pushtimit osmoman, për të cilën të dhënat burimore thuajse mun-

PO NOT COPY

gojnë plotësisht. Për vetë rëndësinë e këtij problemi në gjenezën e banesës shqiptare, i duhet kushtuar më shumë vëmendje nga studiuesit tanë, kryesisht duke gjurmuar fshatrat rrënojë dhe ndërtimet brenda apo jashtë mureve rrethues të shumë kalave mesjetare.

Ka ardhur koha që të kalohet në studime të veçanta në plan të përgjithshëm mbi njësi të tilla kompozicionale si shtëpia e zjarrit, oda, çardaku, etj. Studime përgjithësuese presin dhe çështje të karakterit konstruktiv e për më tepër të dekorit të brendësisë, si shfaqje me vlera të rëndësishme të arteve të aplikuara.

Këto studime monografike do të bien padyshim të dhëna të vlefshme për të parë mbi baza të shëndosha shkencore njësinë dhe ndryshueshmërinë e banesës shqiptare, e cila do të jetë një kontribut me vlerë jo vetëm për historinë e arkitekturës shqiptare, por dhe për historinë e popullit tonë.

Një detyrë me rëndësi për studiuesit tanë është dhe ajo e studimit më të thellë të veprimtarisë së grupeve ndërtuese të mjeshtrave tanë, figura më e rëndësishme në këtë krijimtari të gjerë. Këto studime kanë një rëndësi të posaçme jo vetëm për të hedhur dritë mbi kontributin e madh të tyre në fushën e ndërtimeve, por do të kthjellonin dhe shumë probleme të veçanta lidhur me karakterizimin e shkollave të ndryshme të mjeshtrave shqiptarë, mbi përhapjen e elementeve të veçantë arkitekturalë etj.

Studimet e ardhshme duhet të thellohen më tepër në karakterin shoqëror të ndërtimit, për të nxjerrë në dukje jo vetëm zhvillimin në planin arkitektural e konstruktiv të banesës, por dhe ndryshimin që pëson kjo kategori arkitekturale e lidhur ngushtë me jetën e popullit dhe ambientet e saj, me ndryshimin e vetë jetës së familjes.

Një vëmëndje e posaçme duhet t'i kushtohet nga studiuesit tanë dhe banesës ballkanike në përgjithësi për të bërë të qartë pikat e afërisë si dhe dallimet nga ajo. Kuptohet këto studime do të vinë natyrshëm, kur të njihet më thellë jo vetëm tipologjia e banesës sonë, por edhe elementet e saj arkitektonikë edhe konstruktivë. Këto studime do të sjellin të dhëna me interes mbi lidhjet e popullit tonë me popujt e tjerë ballkanikë, mbi influencat reciproke dhe huazimet eventuale, duke sqaruar shumë çështje që sot, për mungesë të dhënash, kanë marrë përgjigje aprioristike e shpesh kundër së vërtetës, duke minimizuar apo denigruar kontributin e popullit tonë në bashkësinë ballkanike.

*

Studimet e deritanishme të autorëve tanë në fushën e arkitekturës shqiptare, që kanë prekur thuajse të gjitha shfaqjet e saja në gjini dhe në kohë, na kanë dhënë një pasqyrë të mirë të zhvillimit të karakteristikave të saj. Këto studime, me materialin e shumtë, mbi të cilin mbështeten, kanë hedhur bazat e shëndosha për të kaluar në një thellim të mëtejshëm. Karakteristikë e këtyre studimeve që përbëjnë fazën e parë e do të thoshim dhe më të rëndësishmen, është se ato rrahin të japin materialin e gjerë faktik mbi një bazë të shëndoshë metodike dhe metodologjike. Karakteri përgjithësisht klasifikues i këtyre punimeve rrjedh nga vetë karakteri i hulumtimeve, i cili pati për synim njohjen e realizimeve arkitektonike të së kaluarës në të gjitha format e saj. Ky material i gjerë i mbledhur dhe pjesërisht i botuar, është themeli dokumentar i domosdoshëm për të siguruar në të ardhmen zgjerimin dhe thellimin e studimeve, për të kaluar nga e përgjithshmja në të veçantën e sërisht tek e përgjithshmja, mbi një bazë më të gjërë, drejt thellimit e saktësimit, përherë e më të madh, për zbulimin e së vërtetës shkencore.

Historia e arkitekturës shqiptare është në raport të ngushtë me shkencat e tjera albanalogjike, prej të cilave ndihmohet, njëkohësisht me përfundimet e saj, kontribuon për sqarimin e shumë problemeve të tyre. Lidhjen më të ngushtë historia e arkitekturës, e gjen me historinë, ajo ndihmohet nga kjo e fundit në karakterizimin e përgjithshëm të kuadrit historik, në të cilin janë zhvilluar çfaqjet e ndryshme arkitektonike. Nga ana e saj historia e arkitekturës, me konkluzionet e saj, është një mbështetje e sigurt për historinë lidhur me saktësimin e shumë çështjeve, si shkallën e diferencimit klasor në epoka të ndryshme, karakterin e vendbanimeve fshatare apo qytetare, lidhjet ndërmjet krahinave dhe ato të popullit tonë me etnosat e tjerë, si dhe shumë probleme të tjera.

Rezultatet studimore të deritanishme në lëmin e arkitekturës shqiptare, janë të tilla, që kanë krijuar një kuadër të përgjithshëm të zhvillimit në kohë dhe të karakterit të saj, thuajse në të gjitha gjinitë. Këto rezultate objektivisht kanë krijuar kushtet për arritjen e një sinteze të kësaj veprimtarie ndërtimore të etnosit tonë. Vlerësimi shumë i madh i Partisë për trashëgiminë pozitive të së kaluarës dhe veçanërisht i kulturës popullore, krijuan kushtet për këto arritje të mëdha, në një periudhë relativisht të shkurtër kohe, duke bërë kështu dhe studimin e arkitekturës shqiptare një disiplinë më vete, brënda kuadrit të shkencave albanologjike, në një radhë me disa prej tyre përsa i përket arritjeve.

Kongresi VII i Partisë shtroi detyra të qarta lidhur me thellimin e studimeve dhe në fushën e arkitekturës. Shoku Enver, nga tribuna e këtij Kongresi theksoi: «Prapambetja që vihet re në realizimin e frymës e të fizionomisë kombëtare në disa llojë të artit, e sidomos në arkitekturë, kërkon të ndërmerren studime dhe

të bëhet një punë më e madhe kërkimore». Duke iu përgjigjur menjëherë këtyre orientimeve, mbi bazën e arritjeve të deritanishme studimore punonjësit e Institutit të Monumenteve morën përsipër detyrën e rëndësishme për hartimin e historisë së arkitekturës shqiptare, deri në vitin 1912, brenda vitit 1978.

Studimet e derisotme në fushën e arkitekturës shqiptare garantojnë realizimin e kësaj sprove të parë sinteze në nivelin e duhur shkencor. Kjo vepër do të përfshijë veprimtarinë ndërtuese në vendin tonë që prej prehistorisë dhe deri në vitin 1912, duke dhënë kështu një kuadër të përgjithësuar të arkitekturës shqiptare, duke ndërlidhur dhe plotësuar studimet pjesore.

Historia e arkitekturës shqiptare deri në vitin 1912, do t'i shërbejë rretheve shkencore, studentëve të fakultetit të arkitekturës të Universitetit të Tiranës, arkitektëve dhe urbanistëve si dhe masës së gjerë të të interesuarve për problemet e arkitekturës sonë. Njëkohësisht ky punim do të shërbejë si një bazë e mirë për mbështetjen e arkitekturës sonë të re mbi tabanin kombëtar, për realizimin e frymës dhe fizionomisë kombëtare. Historia e arkitekturës shqiptare deri në vitin 1912 do të krijojë mundësinë për një propagandim më të gjerë të arkitekturës sonë, si brenda ashtu dhe jashtë vendit dhe njëherazi do të shërbejë si një bazë e mirë për arritje të reja më të thella dhe më të frytshme.

DO NOT COPY

Apollon BAÇE, Aleksandër MEKSI, Emin RIZA, Pirro THOMO

DO NOT COPY

ETAT ET ACQUISITIONS DES ETUDES SUR L'HISTOIRE DE L'ARCHITECTURE ALBANAISE (JUSQU'EN 1912)

RESUME

Notre peuple, avec une histoire millénaire se perdant dans la nuit des temps, de pair aux manifestations constantes de sa vitalité dans différents domaines d'activité s'est fait remarquer par son oeuvre grandiose et variée dans le domaine des constructions, qui a suivi de près son histoire. Comme une des manifestations plus concrètes du niveau de développement économique et social marquant les différentes époques et phases de l'évolution de notre ethnie, cette activité dans le domaine des constructions a sans doute la valeur du document historique, au plus haut degré de son authenticité.

Les catastrophes et les guerres qu'a connues notre pays, en plus de l'insouciance des régimes d'occupation ou antipopulaires, ont fait en sorte qu'une seule part du patrimoine architectonique hérité du passé soit conservé à ce jour. Cet héritage aux genres variés et englobant une période millénaire, depuis la préhistoire jusqu'à nos jours, constitue un patrimoine important pour l'histoire de notre peuple, un témoignage de son développement dans le temps.

Les traces, les ruines ou les édifices plus ou moins complets du passé, ont éveillé dès avant la libération surtout l'attention des hommes d'études étrangers. Différents auteurs ont traité également, directement et dans la majorité des cas d'une manière indirecte, dans leurs travaux scientifiques ou d'un caractère différent, maints aspects de l'architecture albanaise. Malgré la valeur de ces ouvrages, vu le temps et les circonstances dans lesquels ils ont été rédigés, il importe de les apprécier actuellement d'un oeil très critique, car ils souffrent en général d'une méthodologie scientifique erronée, d'une connaissance superficielle du matériel et souvent d'un manque de compétence en la matière. Il est compréhensible que cette contribution ne pouvait aucunement représenter un tableau de l'évolution et du caractère de l'architecture albanaise dans le temps.

Le lendemain de la Libération du pays, grâce à l'intervention directe du Parti, la question de l'étude de l'architecture albanaise fut acheminée sur la juste voie. Un rôle important dans cette direction fut accompli par la formation sur place des cadres moyens et supérieurs, qui, armés de l'idéologie marxiste-léniniste et encadrés dans les différentes institutions scientifiques du pays, se mirent à la tâche pour étudier à fond, par des méthodes de recherche spécifiques, cette nouvelle discipline des sciences albanologiques. Il ne s'agissait pas simplement d'étendre la base des études héritées du passé, mais de réaliser un tournant radical dans l'orientation des études relatives au patrimoine architectural. Ces études se sont guidées sur l'idéologie marxiste-léniniste, ainsi que sur les enseignements du Parti et du camarade Enver Hoxha prescrivant l'appréciation du grand patrimoine que constitue notre culture nationale. Ainsi, les études en question ont visé à englober tous les domaines où s'est manifestée l'activité édificatrice du peuple albanais. Il s'agissait de faire ressortir la valeur, et cela sous tous ses aspects, des oeuvres architecturales, en les traitant non seulement sur le plan de l'édification pur et simple, mais aussi sur d'autres plans, dans le complexe des conditions économiques et sociales, d'autant plus que les édifices ne sont qu'un reflet de ces conditions. Les études sur l'histoire de l'architecture, dans les limites de ce cadre, ont suivi l'évolution de chaque catégorie architectonique, en relevant l'importance du facteur intérieur, ainsi que la continuité d'une période historique à l'autre. Sans nier les influences réciproques des différentes pays en ce domaine, nos études ont visé et visent à mettre au jour la contribution apportée par notre peuple à la création architecturale et la place qui revient à cette création dans les grands courants artistiques des différentes périodes.

Les grandes tâches relatives à l'étude de l'architecture albanaise exigeaient en premier lieu un travail d'investigation concernant tout l'héritage architectonique, un travail de sélection et de documentation puis des études de caractère descriptif pour passer par la suite à des études typologiques.

Vu le grand retard relevé dans l'étude de l'architecture albanaise, en raison du fait qu'il s'agissait d'un domaine presque inexploré et que nombre de monuments appartenant à ce patrimoine n'avait pas fait l'objet de recherches, restant de la sorte inconnus et abandonnés à leur sort, dans un état pitoyable, ce travail fut abordé comme une activité complexe. Ainsi le travail d'étude vrai et propre fut combiné au travail d'investigation, de sélection et de mise en valeur, afin de placer sous protection le patrimoine architectonique national et, dans le même temps, à l'activité déployée pour la conservation et la restauration des différents monuments. Ces exigences [illegible] tendent à sauvegarder notre patrimoine architectonique [illegible]

INST. ZGJ. KULTURES
BIBLIOTEKA
Nr INV. 8668

DO NOT COPY

pas entrainer un travail d'étude vrai et propre, entre autres la désignation des monuments architecturaux à être protégés, ce qui constituait une épreuve aussi bien difficile que riche en enseignements pour les jeunes cadres qui se mirent à l'oeuvre pour accomplir cette tâche d'une importance fondamentale pour l'avenir des études sur l'architecture albanaise. L'activité de restauration, par ailleurs, qui suivit immédiatement la mise en protection des monuments architecturaux, de par son caractère même, fut une grande école pour nos jeunes historiens de l'architecture qui s'occupaient de la restauration. Et cela parce que chaque restauration exige, tout d'abord, une connaissance profonde du monument et, deuxièmement, parce que les travaux de restauration créent d'excellentes conditions pour connaître à fond les propriétés architectoniques et de construction du monument et les modifications qu'il a subies dans le temps. Cette spécifique qui caractérisa les premières études sur l'architecture albanaise, grâce au grand soin apporté par le Parti pour la mise en valeur du patrimoine culturel de notre peuple, fit en sorte qu'au bout d'une période de temps brève ce patrimoine fut placé sous protection, un grand travail de conservation et de restauration fut porté à terme et les études relatives à l'histoire de l'architecture albanaise furent intensifiées en ampleur et en profondeur. En conséquence ce patrimoine a été sauvegardé et placé au service de l'histoire de notre peuple, exerçant désormais les fonctions d'un document palpable et de valeur indiscutable. Ce fut là une rude épreuve que nos jeunes cadres ont surmonté avec succès, en élargissant l'horizon de leurs connaissances à travers cette activité complexe et remplie. Ce travail a donné ses fruits, et ses premiers résultats plus importants furent la mise sous protection des monuments artistiques appartenant à des genres variés et à des époques différentes. Il continue d'être accompli aujourd'hui même dans le domaine des habitations rurales, travail qui devra être porté à terme en 1978. Il va de soi que le processus d'investigation et que l'activité de sélection, relatifs aux édifices qualifiés «monuments culturels», sera poursuivi évidemment à des rythmes plus rapides. Grâce à l'intensification en ampleur et en profondeur des travaux de restauration, il a été possible d'entamer des études vraies et propres sur l'architecture albanaise, qui englobent tous ses genres et toutes ses manifestations.

Pour se faire une idée générale sur le travail accompli après la libération du pays, il suffit de mentionner que jusqu'à ce jour ont été mis sous protection 1960 monuments architecturaux et rédigés près de 150 articles traitant des problèmes de l'architecture albanaise.

o o
o

L'activité entreprise au cours des années d'après libération dans le domaine de l'architecture préhistorique, antique et moyenâgeuse ne fut que la continuation d'une oeuvre commencée dans les siècles passés. Conduite cependant par des hommes d'étude étrangers, cette activité ne pouvait poursuivre un but bien déterminé ayant des objectifs clairs. A peu d'exceptions près, l'architecture était exclusivement considérée comme un rayonnement des civilisations hellénique, romaine, byzantine et turque, pour autant qu'elle correspondait à celles-ci. Dans d'autres cas elle n'était traitée que collatéralement, souvent en tant que simple indication. Toutefois, en considération du fait que plusieurs monuments architecturaux sont disparus ou ont été endommagés par manque de soins de la part des régimes du passé, ces études présentent souvent un réel intérêt documentaire.

Peu nombreuses sont les études relatives à l'architecture de la période préhistorique, lesquelles, outre les descriptions brèves des archéologues autrichiens Praschniker et Schöber sur l'architecture des fortifications de l'époque, ne contiennent pas d'autres données.

En ce qui concerne la période de l'antiquité, au contraire, nous avons recueilli un certain héritage dans le domaine de l'histoire de l'architecture. Dès le XVe siècle, avant que l'Albanie soit plongée dans les ténèbres de l'occupation ottomane, Cyriaque d'Ancône et l'humaniste albanais Marin Barleti ont décrit brièvement une série de monuments. Quatre siècles après, des voyageurs et des hommes d'étude étrangers comme Heuzey, Daumet, Leake, Hughes, Hahn et autres recommencent, dans le cadre de la géographie historique, des investigations dans les centres et les monuments de l'antiquité. Mais le manque de qualification dans le domaine de l'architecture et les limites caractérisant l'histoire de l'architecture à l'époque firent en sorte que ces études, exception faite jusqu'à un certain point de celles de Heuzey et de Daumier, aient plutôt un caractère d'information. Entre-temps les investigations allèrent de l'avant, particulièrement en ce qui concerne le matériel documentaire; de pair aux amateurs, de l'architecture antique de notre pays comencèrent à s'occuper des archéologues professionnels, entre autres Patch, Praschniker, Rey, ainsi que des architectes qui ont participé à leurs expéditions. Les sondages et les fouilles effectués en toute règle, ainsi que la formation pressionnelle d'un niveau plus élevé de ces auteurs leur permirent de réaliser des études plus approfondies en ce domaine que celles de leurs prédécesseurs. Malgré cela les résultats d'une méthodologie et d'une méthodique erronées se reflètent directement dans leurs conclusions et souvent dans le matériel documentaire même. Patch fait une exception à la règle: bien que disposant d'un matériel fondé uniquement sur l'observation superficielle, il dégage des conclusions plus justes et cela grâce à une meilleure connaissance de la base économico-sociale sur laquelle a été édifiée l'architecture illyrienne. Ainsi, les murs de défense des cités illyriennes sont pour lui des ouvrages sortis de la main des maitres aborigènes, tandis que Praschniker et Schöber, partisan de la théorie de l'importation, considèrent ces mêmes murs comme l'oeuvre de maitres grecs, en attribuant aux Illyriens seulement les fortifications de pierres non équarries type Gajtan. Par ailleurs, l'orientation que la mission française s'était fixée de ne s'occuper que d'Apollonie et de Durrës, malgré la contribution apportée à l'étude de l'architecture de ces villes, témoigne de l'intérêt unilatéral à l'égard de ces centres classiques. Un rôle suffisamment négatif, dans le domaine de ces études, est du aussi aux

PO NOT COPY

convictions et aux visées politiques des différents auteurs. Le cas plus flagrant en cette direction est celui d'Ugolini, qui, bien qu'il ait travaillé pendant un long temps à Butrint et à Finiq et avait à sa disposition un matériel documentaire de valeur, s'est employé à déformer sciemment l'architecture afin de pouvoir justifier l'occupation de l'Albanie par le fascisme et l'idée de la «romanité».

Les débuts de l'histoire de l'architecture moyenâgeuse nous les retrouvons, eux aussi, dans les ouvrages de Barlet, qui a décrit une série de fortifications se rattachant à la résistance héroïque de notre peuple guidé par Skanderbeg. De même, au XVIIe siècle, l'historien turc Evliya Celebi nous a légué une série de descriptions architectoniques, qui, une fois dépouillées des exagérations qui lui étaient imposés, se font remarquer par une vision claire des faits et par son aptitude à saisir le fondamental. Les écrits peu nombreux que nous ont légué les hommes d'étude étrangers, et qui s'échelonnent depuis le siècle passé jusqu'à la veille de la libération, ont essentiellement un caractère d'information. De leur nombre plus complètes sont les études relatives aux églises byzantines d'Evangelidhis et de Versakis et aux fortifications moyenâgeuses d'Ipen et de Nopscha.

Comme on voit, bien que la première étincelle pour l'étude de l'architecture antique et moyenâgeuse fut jetée chez nous par un Albanais, Marin Barleti, l'obscurantisme de l'occupation ottomane et l'ignorantisme des régimes du passé firent en sorte que même cette activité réduite n'appartienne plus aux Albanais mais à des étrangers, qui non seulement ne se préoccupaient pas du sort de notre peuple et de sa culture mais, au contraire, avaient intérêt à justifier l'occupation de notre pays.

Il est compréhensible que cette base par trop limitée en ampleur, profondeur et extension, et notamment quant à la méthodologie employée, ne pouvait servir de fondement aux études ultérieures sur l'histoire de l'architecture albanaise.

Les fouilles archéologiques constituèrent une source importante pour les études qui allaient être effectuées en différentes directions dans le domaine de l'histoire de l'architecture. Le matériel mis au jour par les archéologues albanais a servi non seulement à la solution d'une foule de problèmes de l'histoire, mais aussi à étayer de documents l'architecture de notre pays. De pair aux nombreuses expéditions tendant à recueillir des informations, les travaux de restauration en particulier ont posé la nécessité absolue de l'étude de l'architecture et de sa connaissance plus complète.

Un des premiers problèmes qui se posa à l'histoire de notre architecture fut l'étude des monuments préhistoriques, qui constituent en soi la base sur laquelle s'est appuyée et fut édifiée plus tard d'architecture de la période urbaine illyrienne. Une place d'importance occupent ici les fortifications et les centre préurbains (Gj. Karaiskaj, M. Korkuti, F. Prendi). En plus les fouilles effectuées à Gajtan, Xibër, Rorujë, Tren, Qeparo ont créé la base indispensable à l'étude plus approfondie de l'architecture de ces agglomérations.

Les résultats plus remarquables même pour l'architecture de la période antique ont été obtenus dans l'étude des fortifications (H. Ceka, S. Islami, N. Ceka, Dh. Budina, L. Papajani, F. Prendi), ce qui est compréhensible vu le rôle que celles-ci ont joué dans notre histoire, la grande diffusion qu'elles ont connu et leur état de conservation relativement satisfaisant. En cette direction non seulement s'est accru le nombre des centres identifiés, mais grâce aux travaux de nettoyage et aux fouilles effectuées, ainsi qu'aux publications qui ont vu le jour, nous connaissons désormais mieux l'architecture de la plupart de ces fortifications. En plus, dans cette direction il a été possible de saisir les problèmes dans leur ensemble et d'entreprendre les premières tentatives pour une vision générale dans le cadre de l'urbanisme illyrien. Désormais existent les conditions appropriées pour un examen d'ensemble de la composition planimétrique et des éléments constitutifs des fortifications, ainsi que la possibilité de suivre leur évolution complète, en rattachant les fortifications de la période urbaine illyrienne à la riche tradition des fortifications préhistoriques, afin de combler le vide que l'on relève dans l'étude de ces deux périodes.

Un autre problème, tout aussi important, pour l'histoire de l'architecture, est celui de l'étude de l'habitation et des édifices de caractère social (Dh. Budina, B. Dauti, S. Anamali, K. Zheku et autres). En ce qui concerne la période préhistorique, les données relatives à l'habitation sont uniquement un résultat des fouilles effectuées après la Libération du pays; ainsi sont venues à la lumière les maisons antiques d'Antigonée, Dimal, Nikae, Apollonie. Mais le matériel publié sur ce sujet traite les problèmes sous leur aspects archéologique, en effleurant indirectement l'aspects architectonique de ces habitations. Conséquemment le regroupement de ces données et leur publication, en visant surtout à l'aspect architectural, revêt une importance de premier ordre sur le plan de la typologie et de la spécifique. De même, en remplissant le vide relatif aux habitations appartenant aux couches pauvres de la population et à celles rurales, les conditions seront créées pour mettre au jour leur prototype et suivre leur évolution. Le riche matériel recueilli à propos des édifices de caractère social, appartenant à la période antique, a déjà été publié en partie. En ce domaine il y a eu même des publications traitant les aspects architecturaux des monuments, entre autres celui sur le monument des Agonothètes qui a corrigé la reproduction erronée de Rey. Un travail encore plus intense tendant à combler les lacunes qui existent dans tous les domaines, ainsi que le regroupement et la classification des monuments créeront les conditions requises, pour une détermination encore plus claire de la place qui leur revient dans l'architecture de l'époque. Considérés dans leur ensemble, ces édifices et les habitations jèteront une nouvelle lumière même sur l'urbanisme de la ville antique, au sujet duquel, exception faite de l'étude sur les rues d'Apollonie, nous ne disposons pas d'autres publications méritant ce nom. Par ailleurs, un bon nombre d'ouvrages d'ingénierie appartenant à la période antique: routes, ponts et acqueduc, ont été l'objet de recherches et de publications reflétant les résultats atteints.

Les recherches et les études relatives aux fortifications de la période de la basse antiquité ont favorisé une meilleure con-

DO NOT COPY

naissance du système des fortifications de l'époque et accru le nombre des fortifications identifiées de 27 à 114. (A. Baçe, Gj. Karaiskaj, N. Ceka). Par ailleurs, les fouilles effectuées dans une série de centres renommés de cette période, ainsi que dans des centres antiques à continuité jusqu'à la basse antiquité, a eu comme résultat une connaissance plus approfondie de cette architecture, en créant aussi la possibilité de publier des articles généralisateurs en cette matière.

L'architecture du haut moyen âge représentait avant la libération une tache blanche. Nous ne disposions ni d'études, ni d'indications à ce sujet. Les fouilles effectuées dans une série de centres se rattachant par leur origine ou par continuité à cette période, comme Shurdhak, Pogradec, Petrelë, Stelush, etc., ainsi que les études relatives, ont créé les conditions requises pour la connaissance des systèmes de défense et, dans une certaine mesure, de leur architecture intérieure et de celle des habitations et des édifices de culte (M. Spahiu, D. Komata, S. Anamali). L'étude plus approfondie et la publication complète de l'architecture de ces centres apporteront une importante contribution à l'histoire de notre pays, en particulier à celle de sa culture matérielle, d'autant plus que cette période est la plus pauvre en sources écrites et représente un maillon indispensable sans lequel on ne pourrait suivre le processus dialectique de l'évolution architecturale.

Les travaux en masse de nettoyage et de restauration, effectués dans une série de villes fortifiées de la période moyenâgeuse, ont favorisé de même leur mise en valeur architectonique et leur étude. Il convient encore de souligner qu'en cette direction a été effectué un tournant radical par rapport à la période d'avant libération, qui ne nous a laissé que des renseignements et non pas des études. Par suite de la connaissance approfondie de l'architecture d'une série de centres comme Berat, Kanine, Petrele, Durrës, Kardhiq, Bashtove, etc., les conditions requises furent créées pour entreprendre une série d'études complexes sur l'architecture des fortifications, qui traitent les fortifications elles-mêmes, leurs éléments constitutifs et leur évolution dans le temps (P. Thomo, A. Baçe, Gj. Karaiskaj, S. Adhami). Par ailleurs les fouilles effectuées à Berat, Kanine, Pogradec et dans d'autres centres ont créé également les conditions pour connaître la base économico-sociale de ces villes. Les fouilles et les études, dont il a été question plus haut, nous ont permis de même de nous faire une idée de l'habitation et de l'état de l'urbanisme au cours de la période indiquée. L'étude des principaux centres et des forteresses met en relief les emprunts réciproques, ainsi que la continuité de la tradition. En cette direction il importe d'attacher une plus grande importance à l'évolution de l'urbanisme de la ville, à l'intérieur de ses murs comme dans les quartiers situés hors de ceux-ci. Il importe aussi de consacrer un plus grand soin à l'étude des habitations de l'époque, car les traces en ce domaine ne manquent pas (Drisht, Berat, Kanine, Borsh) et ce n'est que grâce à leur étude qu'il sera possible de reconstruire le maillon de liaison indispensable avec l'habitation du bas moyen âge.

Dans le même temps des progrès sensibles ont été réalisés quant à l'étude des églises byzantines, tout en mettant en évidence une foule d'églises postbyzantines et en créant la possibilité d'effectuer des études généralisatrices en ce domaine (A. Meksi, P. Thomo).

Même en ce qui concerne la période du bas moyen âge, celle de l'occupation ottomane et des pashaliks indépendants, nous disposons d'une série de travaux (S. Bejto, A. Baçe, L. Papajani) sur les principales fortifications de l'époque, entre autres les forteresses de Peqin, de Preze, de Vlore, de Libohove, de Tepelene. Des données collatérales nous ont été également fournies de l'étude des centres se rattachant par continuité à cette période; mentionnons de leur nombre Berat, Petrele, Kanine, Elbasan.

Grâce aux matériaux rassemblés et aux études sur l'architecture préhistorique, antique et moyenâgeuse effectuées chez nous, nous diposons désormais d'un tableau général sur cette architecture, bien qu'encore incomplet et d'un caractère unilatéral. Les débuts de l'architecture chez nous correspondent aux habitations préhistoriques. Les habitations du néolithique récent à Maliq et à Kamnik, les habitations de l'énéolithique à Cakran et celles lacustres à Maliq, quoique différentes les unes des autres présentent une continuité dans la solution de la planimétrie et des types assez avancés pour l'époque durant laquelle elles furent édifiés. Cette cohésion architectonique se relève plus clairement au cours de la période successive, celle du bronze, dans l'architecture des collines-tombeaux qui se caractérisent par des traits analogues sur le territoire de notre pays. L'unité architectonique se relève aussi dans les centres fortifiés, soit en ce qui concerne le choix d'un terrain abrupt, jouissant d'une protection naturelle suffisament satisfaisante, que la solution planimétrique. Tout en modifiant leur fonction de simple abri de la phase préurbaine en des centres protourbains au commencement puis en de véritables centres urbains, les fortifications ont aussi évolué sur le plan de la solution architecturale et sur celui des formes. Au début nous avons affaire à une planimétrie simple, avec le temps les fortifications sont munies graduellement de murs intérieurs séparant l'acropole et créant des zones de défenses successives qui, dans la forteresse de Trajan, sont au nombre de cinq. Plus tard commencent à paraître des éléments avancés pour l'époque, entre autres les tournants raides du mur (Trajan) les tours (Pepel, Mbolan, Dorëz), et les entrées brisées (Pepel). Cette même évolution se relève également dans la technique de construction. On assiste au passage des murs de petites pierres non travaillées (Ganjolle) à des murs en blocs de pierres cassées (Mbolan) et, enfin, aux murs construits de blocs de pierres équarries inégalement (Dorz, Labove).

Ces constructions constituent, dans le même temps, le prologue des fortifications antiques. En raison de ce large éventail de solutions, une série d'éléments du système des fortifications de la période antique doivent être considérés comme des changements qualitatifs, comme une conséquence de l'évolution intérieure de la fortification. En cette direction la gamme variée de la planimétrie des fortifications préhistoriques, aussi bien de celles à zones de défense successives, avec un acropole séparé

POWERED BY

du reste de la fortification (Mbolan), ou avec deux acropoles reliés entre eux par un col (Bllace), que des fortifications de type simple sans acropole, constitue un riche arsenal pour les villes nouvellement édifiées. Dans les fortifications de la période urbaine illyrienne on relève une parfaite connaissance des conditions du terrain, une exploitation parfaite de celles-ci ainsi que le choix de formes rationnelles, sans tomber toutefois dans le maniérisme comme c'est le cas de certaines fortifications hellénistiques.

Les tours, qui font leur apparition vers la fin de la lère période de l'âge du fer, deviennent un élément habituel des fortifications et ne font que croître en nombre et en dimensions, De véritables modifications subissent les entrées, qui constituent des constructions solides protégées de la meilleure manière par les tournants du mur et par les tours. Sur le plan de la solution architectonique, elles se distinguent non seulement entre elles mais aussi des entrées des autres fortifications de l'époque.

La structure solide des murs en blocs équarris et disposés sur des parements à diatone (Antigonée, Nikae, Dorz, etc.), l'empoi des contreforts (Amantie, Persqop, Dorz) ainsi que les proportions des blocs qui atteignent à Finiq leurs plus grandes dimensions, indiquent une connaissance approfondie des mécanismes et des conceptions avancés de l'époque. La manière dont sont travaillés les blocs de pierres des murs, nous permet de suivre leur évolution stylistique du polygonal et quadratique sans rangées régulières (Lis, Selo, etc) à la maçonnerie isodomique (Antigonée, Dorz), sans exclure toutefois la coexistence de ces styles.

Les édifices de caractère social, mis au jour à Apollonie, Dyrrach et dans les autres villes illyriennes, témoignent du développement économico-social durant l'antiquité. Il va sans dire que l'architecture s'est développée au cours de cette période en étroite liaison avec l'architecture hellénistique contemporaine, dont l'expression plus marquante se retrouve dans les villes-colonies. Mais tout d'abord ses centres eux-mêmes furent l'objet d'un afflux puissant, en premier lieu humain, qui entraîna leur illyrisation profonde. Par ailleurs l'architecture, et particulièrement l'urbanisme, s'est développée en ces centres de manière créatrice en apportant sa contribution, quoique modeste, au patrimoine architectural de l'époque. Ainsi, sur le portique d'Apollonie l'on relève un traitement des colones et des chapiteaux qui diffèrent de celui caractérisant l'architecture hellénistique. Le reflet de ce portique se retrouve à Dimal aussi, située à proximité d'Apollonie, tandis qu'à Bylis, Nikae et Butrint les portiques sont traités différemment les uns des autres. De même les théâtres et les stades, qui témoignent d'un monde et d'une vie spirituelle riches, ne sont pas uniquement le lot d'Apollonie mais encore de Bylis, voir même de Nikae.

Parmi les édifices de caractère social de l'époque, une place particulière revient aux tombeaux monumentaux de la Basse Selce. Taillés dans la roche vive par des maîtres illyriens, ils diffèrent les uns des autres quant à la variété des formes, des styles et du décor, en bonne part autochtone, et témoignent non seulement une connaissance du répertoire architectonique de l'époque mais aussi sa réadaptation aux conditions locales et son évolution.

L'urbanisme de l'époque indique dans son développement que les villes suivent les schémas plus avancés contemporains. Ainsi, une série de villes comme Apollonie, Antigonée et autres sont aménagées en quartiers, selon le système dénommé hypodamique. Toutefois la solution apportée aux problèmes de l'urbanisme ne suit pas des clichés fixes. La zone des édifices de caractère social se trouve, dans une série de villes, en plein centre de la cité et ailleurs dans leurs parties plus élevées; tandis qu'à Amantie ces mêmes édifices, de leur nombre le stade aussi, se situent hors des murs d'enceinte. Les habitations présentent, elles aussi, des types différant les unes des autres avec une cour à péristyle, avec une cour fermée ou sans cour et peu-être même l'habitation à «tchardak».

La ville de la période de l'occupation romaine, à quelques exceptions près, ainsi que les villes plus récentes (Scampini, Dober) ne présentent pas des édifices ex novo, mais sont une continuation de la ville de la période urbaine illyrienne. Les profondes traditions dans le domaine de l'urbanisme et de l'architecture, ainsi que le fait que Rome ne fit que suivre les lignes de l'architecture hellénistique, n'entrainèrent pas des modifications sensibles en cette sphère d'activité. En plus, les historiens de l'architecture ont relevé la tendance marquée de l'architecture romaine à s'inspirer de celle hellénistique pendant le règne d'Octava Auguste, qui prit connaissance avec cette architecture à Apollonie où il se trouvait pour faire ses études. Le développement de l'architecture en cette période s'appuie notamment sur les progrès techniques. Un essor particulier connaissent les travaux d'ingénierie. Les routes, quoique suivant les tracés illyriens, sont élargies et perfectionnées; on construit des ponts solides et un réseau plus large d'acqueducs.

En ce qui concerne les édifices de caractére social, on relève tout d'abord la réadaptation des édifices hérités du passé ou la mise en oeuvre des schémas connus. Ainsi, du nombre des théâtres de cette époque la seule enceinte à gradins du théâtre de Sofratike, construite en plein champ, s'appuie sur un terrassement de terre soutenu par un mur libre. Une série d'autres théâtres, au contraire, n'on subi aucune modification depuis l'antiquité. De leur nombre le théâtre de Buthront est équipé d'une scène nouvelle, mais les gradins étagés hérités de l'antiquité s'appuient à la colline. Voir même le théâtre d'Orik, lui aussi, est travaillé dans la roche vive selon l'ancienne tradition. En ce qui concerne les gradins de l'amphithéâtre de Dyrrah, d'un côté ils s'appuient à la colline conformément à la tradition ancienne et de l'autre s'élèvent librement, selon la tradition nouvelle. Les dimensions et le caractère monumental de l'amphithéâtre de Dyrrah témoignent du développement économique et culturel de la ville et des aptitudes créatrices de la pléiade des maîtres aborigènes qui participèrent à son édification.

L'architecture des habitations de cette période met clairement en évidence la différentiation de classe existante. Parallèlement aux habitations de Butrint, celles mises au jour à Apollonie et à Dyrrah reflètent on ne peut mieux cette réalité. Les

habitations des couches aisées, qui se conforment principalement au type à péristyle hérité du passé, se caractérisent par un décor architectonique relativement abondant, par la présence de mosaïques et par un nombre élevé de pièces.

Dans les églises paléochrétiennes, de pair à l'unité avec les monuments de l'époque, on relève un niveau architectural satisfaisant couvrant l'ensemble du territoire national, notamment durant les Ve–VIe siècles, ce qui témoigne d'un niveau culturel, économique et social élevé de l'Illyrie pendant la basse antiquité. De leur nombre une place particulière occupent le baptistère de Butrint, un des monuments plus grands du genre dans le monde méditerranéen, la grande basilique à trois nefs sur pilastres et transept de Butrint, dénommée tendancieusement église vénitienne par Ugolini; l'église de Lin et la basilique à trois nefs d'Elbasan. L'emploi habituel de la mosaïque et le traitement architectural riche témoigne du caractère monumental de ce genre d'édifices et le grand essor dans le domaine des constructions. Au cours de la période du haut moyen âge, on continue à se servir des édifices de culte existants, comme c'est le cas des basiliques de Butrint et de Ballsh où l'on relève des travaux de reconstruction. Un témoignage des édifices construits au cours de ces siècles est constitué par la chapelle revêtue de mosaïques dans l'amphithéâtre de Durrës (Xe siècle).

Par ailleurs, l'étude des monuments de culte appartenant à la période moyenne du moyen âge montre que par rapport aux monuments des pays limitrophes de la même période notre pays ne reste pas en arrière, bien au contraire les impulsions créatrices venant des différents centres de l'Empire ont donné le jour à des monuments comportant des éléments qui les distinguent des variantes provinciales. On relève même des solutions individuelles: exemple les églises à Mesopotam et à Labove e Kryqit.

L'examen de ces monuments montre que nous avons affaire à une région caractérisée par un développement architectonique satisfaisant, qui, pour arriver à des exemplaires parfaits d'un type architectural, a du passer à travers tous les maillons intermédiaires de la chaîne. De pair aux traits qu'ils ont en commun avec les autres provinces de Byzance et aux éléments de l'école de Constantinople, on relève également des formes spécifiques comme les tambours des coupoles se succédant en alternance avec les niches des fenêtres, etc. Cela montre on ne peut mieux que dans notre cas nous n'avons pas affaire à une reproduction pure et simple des modèles clichés de l'architecture byzantine, pas plus que de ses formes et de ses éléments, mais à une participation active des constructeurs à l'édification de l'ouvrage. De pair à la tendance vers l'architecture byzantine, une série de régions du pays ont connu l'Occident latin ou se sont orientées vers celui-ci. Ainsi, depuis les régions situées aux environs de Durrës (Çikallesh, Rodon, Shërmin), les régions centrales (Rubik) et jusqu'à celles à proximité de Shkodër (Shirgji, Vau i Dejës, Shkodër), les monuments qui s'y trouvent montrent clairement leurs liens directs ou indirects avec l'architecture romano-gothique. Il n'est pas possible de tracer une ligne de démarcation nette entre ces deux influences. Dans les monuments appartenant à l'architecture byzantine sur le plan de la typologie, on relève des éléments occidentaux comme c'est le cas du clocher de Perondi, la sculpture de Pojan et de Mesopotam, les arcs aigus de Pojan, de Berat et de Kurjan, les arcs «lombards» et autres. Mais il y a aussi des cas où l'on relève le phénomène inverse: exemple les monuments construits selon les schémas occidentaux et comportant des éléments orientaux (l'église au cap de Rodon, etc.). Cet enchevêtrement des éléments montre que nos bâtisseurs, loin de se lier rigoureusement aux règles d'une tradition, étaient plutôt enclins au libre emploi des principes et des formes généraux de l'architecture d'une période donnée.

Les fortifications moyenâgeuses se rattachent chez nous à certaines périodes principales de construction: à savoir la période byzantine, la période de la consolidation de l'Etat arbëresh et des principautés féodales, avec la glorieuse épopée de Skanderbeg et, enfin, la période de la consolidation des grands pashaliks albanais. De pair aux villes fortifiées comme Durrës, Berat, Lezha et Shkodra, où la vie se poursuit sans interruption et la tradition des fortifications et le système de l'urbanisme se transmettent de l'antiquité au moyen âge, un maillon important est représenté par l'architecture des forteresses (Dalmac et Pogradec). Bien que conservant certains éléments traditionnels, le système des fortifications se développe sensiblement. En ce qui concerne leur technique de construction, de pair aux structures à bandes de briques font leur apparition le cloisonnage et les bandes de renforcement de bois. Sont introduits également des éléments nouveaux comme les saillies en forme de nez servant à lancer des substances inflammables contre les assaillants (Berat) et les balcons protégés (Petrele, Bashtove). Les modifications dans la composition planimétrique s'expriment par la construction des cours fortifiés (Kanine, Berat) et leur division en deux (Berat).

L'occupation du pays par les Ottomans fut accompagnée aussi par l'introduction de leur idéologie, qui s'exprima dans le domaine de l'architecture par la construction d'édifices du culte: mosquées, tekés, turbes, medreses, hammams et autres. Ces constructions sont l'oeuvre des mêmes maîtres bâtisseurs et contemporaines de l'architecture populaire et postbyzantine, reflètant plus d'un lien avec celles-ci. Les premières mosquées font leur apparition au XVe siècle et sont construites dans les centres administratifs ottomans, dans les forteresses de garnison turques et, dans certains cas, dans les agglomérations des ktitors quand il est question de personnes influentes (la Mosquée de Mirahor, d'Allajbegi). Elles se font remarquer par leur liens avec l'architecture byzantine à travers le volume central surmonté d'une coupole, lorsqu'un élément semblable existe, et la technique de construction avec des pierres et des briques. Ces mosquées ont un portique, dans leur partie antérieure (Korçe, Berat, Elbasan, Vlore), soutenu par une colonne de bois ou de pierre. Plus tard ces monuments de culte sont construits presque partout et nombre d'entre eux sont des ouvrages de valeur, notamment les mosquées érigées à Berat, Shkodra, Elbasan, Tirana, Gjirokastra, Kavaja, Peqin, et ailleurs. Elles sont couvertes d'une coupole ou d'un toit de bois et entourées par des portiques d'un côté seulement ou des deux côtés. Dans la majorité des cas ces monuments

DO NOT COPY

DOKTORI

constituent un groupe à soi, présentant de grandes ressemblances entre eux soit sur le plan de l'organisation planimétrique, soit sur le plan de la technique de construction avec des éléments particuliers comme portiques, la forme des arcs, etc.

De pair à ces constructions exprimant l'idéologie des nouveaux occupants, durant les XVIe-XIXe siècles ont été également édifiés chez nous une série de temples chrétiens, dont la construction avait été interrompue pendant le premier siècle après l'occupation. Les débuts de cette architecture se rapportent à la deuxième moitié du XVIe siècle et se caractérisent par des édifices de dimensions réduites et d'une construction simple. Dans le même temps sont reconstruites certaines églises anciennes désormais en ruines. Plus tard, au commencement du XVIIe siècle, cette activité s'intensifie sur le plan de la quantité et de la qualité. C'est ainsi que voient le jour des types de monuments plus élaborés en forme de salle surmontée d'une coupole ou en forme de croix surmonté d'une coupole, monuments qui se distinguent des premières églises non seulement du point de vue de l'architecture mais encore de la construction. Cette activité atteint son comble vers la moitié du XVIIIe siècle avec les basiliques de Voskopoje. Puis commence le déclin de la création architectonique en ce genre, au point que depuis la moitié du XIXe siècle les maîtres bâtisseurs ne se préoccupent plus à créer de nouveaux types architectoniques et de construction.

Bien qu'au cours de cette période sont encore en vigueur nombre de principes figuratifs et de construction hérités de la période antérieure à l'occupation ottomane, les changements mêmes qui s'observent dans les constructions de ces deux périodes, la voie de développement particulière suivie par les types architectoniques, ainsi que les expressions spécifiques d'ordre architectural et de construction témoignent clairement que nous n'avons pas affaire à une reproduction formelle des prototypes anciens, mais à une élaboration créatrice de ces prototypes, conformément aux nouvelles conditions créées par suite de l'occupation ottomane. Maintenant les maîtres bâtisseurs ne consacrent plus leur attention au traitement extérieur des édifices ou à leur décoration extérieure. Leurs aptitudes se manifestent tout d'abord dans la construction de l'intérieur, où sur la base des prototypes anciens ont été créé des compositions nouvelles, ainsi que des systèmes variés de structures courbées, qui témoignent d'une profonde connaissance des règles de la construction et une grande habileté dans leur application.

En considération de l'extension territoriale et dans le temps de cette architecture dans certaines zones et à des périodes déterminées l'on relève une preférence pour des types donnés. Cela nous induit à penser de lexistence d'ateliers ou de groupes de constructeurs ayant opéré sur notre territoire. Par ailleurs, dans ces mêmes zones l'on retrouve des construction de types différents, ce qui montre la circulation des maîtres constructeurs à lintérieur du pays et hors de celui-ci et les liens solides existant entre eux.

Au cours de la période des grands pashaliks albanais, en particulier de celui d'Ali pasha Tepelene, un regain d'élan connaissent les fortifications construites par des architectes et maîtres bâtisseurs albanais. Elles témoignent d'une connaissance relativement bonne de l'art de la fortification et de la technique de construction. Indépendamment des solutions particulières apportées conformément à la nature du terrain, les constructions de cette période dénotent une série de traits communs, entre autres les tours polygonales à parements inclinés, la couverture des locaux avec des voûtes renforcées de nervures ayant des sections économiques, l'équarrissage régulier des pierres, ainsi que les exigences esthétiques concernant le traitement des entrées et la brisure de la verticalité au moyen de corniches horizontales. Les constructions d'ingénierie: ponts, acqueducs et autres, constituent un groupe à soi dont plus d'un exemplaire est conservé à l'heure actuelle ainsi qu'un témoignage éloquent du niveau de développement économique et social atteint par notre pays à l'époque, grâce à la tradition ancienne existant en ce domaine et à l'habileté des maîtres constructeurs.

o o
o

Dans le patrimoine architectonique de notre peuple, une place de premier plan est occupée aussi par l'architecture populaire qui s'est manifestée avec force dans le domaine des habitations urbaines et rurales. Ce genre d'architecture se distingue comme une création authentique des larges masses populaires; en raison de sa nature même, elle reflète de la manière plus directe le génie créateur du peuple, le niveau de son développement culturel en général. Par ses efforts à satisfaire une des exigences plus vitales de toute la société, elle constitue une activité de construction en masse. Créateur et réalisateur de cette oeuvre est le maître populaire, issu du sein du peuple et doté d'une expérience séculaire, qui a apporté une solution à tous les problèmes de la création et de l'exécution de l'ouvrage architectonique. Ces circonstances font de l'architecture populaire le miroir plus fidèle et direct des conditions économiques et sociales qui ont accompagné son évolution historique, parce que le mode de logement est conditionné par le mode de vie, c.-à-d. par la place que chaque classe occupe dans l'ensemble des rapports de production. C'est ainsi que se manifestent une série de traits de cette création particulière populaire, dont les plus marquants sont le caractère dynamique de l'architecture populaire, donc la grande variété de ses types et variantes, a tendance prononcée à créer des types bien définis, son rationnalisme poussé, etc.

Comme dans les autres domaines, voir même d'une manière plus sensible dans le nôtre, les études réalisées dans le passé sur l'architecture populaire étaient très rares et, évidemment, non systématiques. Les sources écrites ne reflétaient que très rarement et de manière collatérale cette activité créatrice. Les données peu nombreuses existantes en la matière ne nous permettaient pas de nous faire même une idée générale ni du caractère des agglomérations urbaines, ni de l'habitation albanaise pendant la période antérieure au XVIIe siècle. Toutefois, vers la moi-

tié de ce siècle, le fameux voyageur turc Evliya Celebi nous a fourni des données d'un réel intérêt sur le caractère architectural et de l'urbanisme de la ville albanaise et de ses habitations. Ce n'est qu'après deux siècles qu'on relève un regain d'intérêt pour l'habitation albanaise, et cela principalement de la part d'albanologues et de savants étrangers. Il convient de mentionner de leur nombre tout d'abord Hahn, dont les appréciations sont non seulement exactes mais dénotent aussi une connaissance parfaite de la matière traitée. Un réel intérêt présentent de même les données fournies par A. Boué, Pouqueville et d'autres auteurs. Le commencement du XXe siècle est marqué par un intérêt accru pour l'habitation albanaise, et en particulier pour l'habitation rurale des zones montagneuses de l'Albanie du Nord. Il s'agit ici des travaux de F. Nopcha et de A. Haberland. F. Nopcha a étudié plus à fond que ces prédécesseurs l'habitation rurale de l'Albanie du Nord, en centrant son attention surtout sur la «kulle» en tant que type d'habitation rurale. Ses études furent considérées pendant un certain temps comme les meilleures en la matière, du fait qu'elles dénotaient en général la compétence de l'auteur dans le domaine de la culture populaire. Or les études réalisées récemment par les auteurs albanais, à travers des travaux d'investigation menés systématiquement dans toute l'Albanie du Nord, nous ont offert un tableau différent et des interprétations nouvelles se fondant sur une foule de faits. Dans les travaux de Nopscha, particulièrement en ceux sur la «kullë» en tant qu'habitation, se dessine clairement à présent la voie méthodologique erronée suivie par leur auteur pour découvrir la genèse de ce type, en avançant des hypothèses non fondées sur son origine chez nous ou en accordant de l'importance à des phénomènes de deuxième ordre ou simplement formels. Le fait de traiter surtout certains types, en négligeant les autres manifestations de l'habitation rurale de l'Albanie du Nord, est une autre faiblesse importante de l'oeuvre de Napscha, qui se trouve entièrement sous l'emprise de la théorie réactionnaire de l'importation.

Quant à l'autre homme d'étude, A. Haberland, sa contribution en la matière est plus modeste. Lui aussi se maintient fidèle à la théorie de l'importation, qui conditionne les phénomènes architectoniques aux phénomènes économiques et sociaux. Ces deux auteurs n'ont pas réussi à saisir l'importance de l'évolution intérieure de l'habitation albanaise, qui s'est manifestée par la création de types nouveaux et de variantes nouvelles, ni à rattacher ce phénomène aux véritables motifs qui sont à son origine.

Ce n'est que plus tard que paraît l'ouvrage de A. Urban sur les agglomérations de l'Albanie du Sud. Cet auteur traite largement dans ses travaux l'habitation aussi, en y apportant des données intéressantes, sans toutefois réussir à dresser un tableau complet de la situation et à donner une explication judicieuse du caractère de cette habitation. M. Urban exagère sans fondement le poids du facteur géographique, se plaçant ainsi dans l'impossibilité d'expliquer justement les facteurs qui déterminent la morphologie de l'habitation. Par ailleurs il souligne outre mesure son caractère défensif. Les efforts tendant à déterminer l'origine de l'habitation récente en cette zone, dénotent plus clairement son manque de compétence en la matière; ces appréciations sans fondement s'expliquent aussi par le fait bien connu que les études sur l'habitation albanaise se trouvaient à l'époque à leurs premiers pas.

En conclusion, nous pouvons affirmer que les études des auteurs étrangers sur l'habitation albanaise non seulement n'ont pas réussi à tracer un tableau complet et précis de notre architecture populaire, mais en bien des cas l'ont présenté sous un aspect erroné. Cela apparaît très clairement dans les efforts de quelque auteur étranger contemporain tandant à envisager l'habitation balkanique dans son ensemble, en se fondant quant à l'Albanie sur les publications des auteurs cités plus haut. Ces matériaux, ainsi que les préjugés sur les aptitudes créatrices de notre peuple, ont fait en sorte à présenter la réalité de l'habitation albanaise sous un aspect déformé.

Les débuts d'un travail systématique, fondé sur des bases méthodologiques saines et selon le niveau scientifique requis, se rattachent aux années d'après libération.

Le Parti, appréciant à sa juste valeur tout le patrimoine architectonique du passé, a accordé une importance particulière à l'architecture populaire en tant que création authentique des masses, en tant que composante importante de la culture populaire. La connaissance et la mise en valeur de ce patrimoine se rattachent tout d'abord au grand travail d'investigation qu'il fallait accomplir dans nos villes, afin de placer sous la protection de l'Etat les ouvrages de valeur de l'architecture albanaise. Cette activité remarquable a été couronnée de succès, grâce aux efforts de nos jeunes cadres, qui ont créé les conditions requises pour la conservation et l'étude des objets de valeur. Ce processus d'investigation et de sélection renfermait en soi l'exigence et la base requises à des études. Et aujourd'hui, après une période de presque 20 ans et grâce à l'expérience relativement grande acquise en ce domaine, nous pouvans affirmer que cette entreprise, aussi difficile que pleine de responsabilité, a été accomplie avec compétence et à un niveau scientifique satisfaisant. En conséquence furent placés sous la protection de l'Etat les deux villes-musée de Berat et de Gjirokastra, ainsi qu'un grand nombre d'habitations importantes sur le plan architectural situées dans les autres villes du pays. Au cours des années 1962-63 parurent les premières publications sur l'habitation urbaine sur la base de ville. Ces publications connurent un regain d'élan après les années '70, par suite de l'accroissement en nombre des cadres spécialisés qui désormais avaient une plus grande expérience en la matière. Ainsi, les auteurs G. Strazimiri, E. Riza, B. Strazimiri, Th. Kamberi, G. Samimi et autres ont traité en général, dans des écrits particuliers, la morphologie et le caractère de l'habitation dans les villes de Berat, de Kruje, de Gjirokastra, de Tirana de Korçe, de Shkodër et d'Elbasan.

Par suite des études réalisées à ce jour, principalement dans le domaine de l'habitation durant les XVIIIe-XIXe siècles, les conditions ont été créées pour dresser un tableau nouveau, jusqu'à un certain point complet, de la typologie de l'habitation urbaine albanaise, de sa genèse et de son évolution dans le

DOKTORSKY

DO NOT COPY

temps. Ainsi, dans notre patrimoine architectonique relatif à l'habitation urbaine nous relevons deux groupe attribués à la moitié du siècle passé. Le premier groupe se rapporte à la réalité économique et sociale, où l'on relève une prédominance de l'économie féodale caractérisée par le morcellement et l'isolation des différentes unités territoriales, ce qui a aussi conditionné une typologie variée. Dans le cadre des principaux types: l'habitation tiranoise, l'habitation à «hayat», l'habitation à «tchardak» et l'habitation gjirokastrite, on relève un large éventail de variantes, qui, bien que conservant les caractéristiques fondamentales de leur type, se diversifient quant au nombre des pièces, au traitement de la composition et de l'architecture. Ces variantes expriment clairement la voie de développement suivie par chaque type, par suite des nouvelles exigences formulées à l'égard de l'habitation et de la différentiation de classe marquant les diverses couches citadines. Cette différentiation explique la coexistence de ces variantes. De pair à la variété sur le plan typologique, on relève la tendance unificatrice dans le traitement des différents éléments constitutifs de la composition, entre autres la maison du feu, la chambre. Cette unité gagne en ampleur quand il est question du traitement de l'intérieur, ainsi que d'éléments particuliers architecturaux et de construction.

Cette typologie variée, qui a connu une évolution séculaire, se caractérise en général par des liens étroits avec l'habitation paysanne, notamment dans ses variantes plus simples, par les solutions rationnelles qu'elle a apportées à la composition, par la création de types bien définis, ainsi que par des liens solides avec le terrain. Elle a satisfait relativement bien les exigences de la société de l'époque par des réalisations qui souvent constituent des ouvrages architectoniques remarquables.

Au cours de la deuxième moitié du siècle passé, par suite de l'intensification du caractère urbain de l'économie, se manifeste une forte tendance unificatrice dans la typologie de l'habitation, qui s'est exprimée plus clairement par la construction d'un nouveau type d'habitation, de pair à la reconstruction d'un grand nombre de maisons appartenant aux types anciens.

Les conceptions nouvelles concernant la composition et le traitement architectonique de l'habitation se sont largement reflétées, et cela à une intensité différente à l'intérieur de chaque type, dans quatre types traditionnels. De même ce processus n'a pas été analogue dans les différents centres, ainsi il a été ressenti plus à fond à Berat et dans une moindre mesure à Gjirokastër. Le nouveau type d'habitation, caractérisé, par un développement morphologique rapide, s'implanta d'abord à Korçe et plus tard dans les autres villes. L'habitation de Korçe, la maison typique des différentes couches de la bourgeoisie, se distingue par une conception rationnelle pour l'époque, par un manque de décors superflus et par un soin méticuleux accordé à l'élaboration aussi bien de l'intérieur que de l'extérieur. Elle offre des ressemblances marquantes avec l'habitation balkanique de l'époque.

Les premiers travaux accomplis pour l'investigation des habitations paysannes appartiennent au secteur de l'ethnographie. Dans les archives de ce secteur se trouve une riche documentation photographique et graphique sur l'habitation rurale des différentes régions du pays. Parallèlement au matériel récolté sur place voient le jour les premières publications, où l'architecture rurale est abordée de manière collatérale (Rr. Zojzi, A. Gjergji) ou comme sujet principal d'étude (K. Zheku). Il convient de souligner que ces études, en raison même des conditions objectives, se caractérisent par leur nature fragmentaire, du fait qu'elles ne dépassent pas les limites d'un village ou, tout au plus, d'une région.

En raison même de la grande importance des constructions paysannes et en considération de la transformation à des rythmes rapides de la vie dans nos campagnes socialistes, il fallait à tout prix intensifier le travail de recherche en ce domaine. La décision du Conseil des Ministres sur «L'investigation et la mise sous protection de l'Etat des habitations rurales» créa les conditions voulues pour l'intensification de cette entreprise scientifique très importante.

L'accroissement numérique des cadres spécialisés, jouissant maintenant d'une bonne expérience, permit l'accomplissement de manière satisfaisante de cette tâche ardue. Le nombre des villages explorés se chiffre actuellement à 250, et cela dans 12 districts différents, ce qui a permis de recueillir une documentation entière ou partielle à propos de plus de 100 objets. De leur nombre, 124 ont été proclamés monuments culturels ou placés sous protection préliminaire. De pair au matériel récolté, ont vu le jour ou le verront prochainement près de 40 articles publiés dans la presse scientifique par P. Thomo, B. Strazimiri, A. Muka, E. Riza, L. Suli, F. Zarshati et autres.

Les études sur l'achitecture de l'habitation paysanne, réalisées à ce jour, ont visé à éclaircir le problème fondamental et grande importance, qu'est celui de la typologie de cette architecture. En d'autres termes, il s'est agi d'élaborer le matériel relatif aux différentes régions du pays en faisant ressortir les principales caractéristiques du type prédominant, qui s'est généralisé et a été adopté par les larges masses paysannes. Mais le type prédominant d'une région n'a pas été envisagé toutefois comme un phénomène statique et donné une fois pour toutes. Il a été considéré comme un processus en plein développement, comme une transformation constante des traits architectoniques et de construction, au point d'arriver à des changements qui ne sont autres que des conceptions architectoniques nouvelles ou, dans d'autres cas, une substitution des types anciens par des types nouveaux. Cette dynamique caractérisant l'évolution de l'habitation rurale reflète, en premier lieu, le changement des conditions sociales et économiques.

Ces études n'ont pas manqué d'aborder sous l'aspects comparatif l'architecture paysanne dans les différentes régions du pays, afin de faire ressortir leurs traits communs et particuliers, la base commune des variantes employées et la diffusion régionale des différents types.

Dans ce contexte, malgré le fait que les études réalisées à ce jour n'aient pas englobé toutes les régions du pays, elles ont mis en relief la variété des types et des variantes de l'architecture rurale, ainsi qu'un large éventail de solutions apportées aux

problèmes architectoniques et de construction. Cette variété est plus évidente en Albanie du Nord, où la séparation des régions entre elles est plus marquée, ce qui a accentué les différences locales non seulement quant aux habitations, mais aussi en d'autres aspects de la culture matérielle et spirituelle. La maison paysanne de l'Albanie du Sud présentent des traits plus unifiés. Cela s'explique par les exigences de vie modestes des familles paysannes, par leurs besoins presque identiques pour des pièces d'habitation, en plus des conditions économico-sociales et géographico-climatériques semblables de cette partie du pays. C'est pourquoi l'on relève souvent des conceptions architectoniques voisines, sinon analogues. Une contribution importante en cette direction a été aussi donnée par les maîtres bâtisseurs, qui, en passant d'une région à l'autre, ont assuré la diffusion des éléments architectoniques et de construction, des méthodes de construction et, justqu'à un certain point, des principes de composition.

En opposition flagrante aux études réalisées pendant la période d'avant Libération, qui s'employaient à découvrir même dans les conceptions architectoniques avancées l'influence étrangère, les études entreprises par les auteurs albanais, sans renier l'existence d'influences réciproques entre les pays limitrophes, ont relevé le développement intérieur de l'architecture populaire, l'évolution de celle-ci des formes simples à celles plus avancés. Etant donné que cette voie de développement est naturelle, que les constructions sont en unité avec les conditions de vie de la population, avec le terrain, avec les matériaux de construction, avec le goût esthétique de l'époque, nul doute que nous avons affaire en l'occurence à une architecture originale. Les études réalisées pendant la période d'après libération ont créé les conditions voulues permettant de dresser un tableau plus complet de l'architecture populaire albanaise, laquelle, en raison des objets de valeur qu'elle comporte, occupe à présent la place qui lui revient dans l'architecture populaire des Balkans.

L'habitation albanaise continua à se développer sur la base de la tradition, conçue et mise en oeuvre par les maîtres bâtisseurs, jusqu'aux années 30-40 de notre siècle, pour céder par la suite la place à des constructions dont les projets sont élaborés par des architectes. C'est ainsi que se termina cette activité séculaire riche en recherches et succès.

Désormais nous disposons un tableau clair de la diffussion typologique de cette habitation dans toute la variété de ses formes, aussi nous faut-il aborder d'autres tâches, plus grandes, approfondir les études déjà entreprises dans des directions nouvelles afin de réaliser des généralisations mieux fondées et entamer d'autres études, plus amples, en relation à des problèmes particuliers. A l'avenir nos hommes d'étude, qui ont désormais en leurs mains plus d'un point de repère exact, doivent approfondir une série de problèmes dont la solution est indispensable pour dresser un tableau architectonique complet de l'habitation albanaise.

Tout d'abord il importe de consacrer un soin particulier à l'étude de l'urbanisme de la ville albanaise pendant le bas moyen âge. L'habitation fait partie intégrante du quartier dans son ensemble et, plus tard, de la ville même, aussi ne faut-il pas l'envisager comme une entité séparée, mais en unité avec ce grand organisme, qui avait ses lois à lui sur la composition et le développement. Des observations faites à ce jour il ressort que les opinions, selon lesquelles tout le développement de l'ancien urbanisme a un caractère spontané, sont dénuées de tout fondement comme le sont celles qui poussent à l'extrême l'idée de la planification des constructions. Grâce à l'étude approfondie de ces problèmes, nous réussirons à obtenir des résultats très importants sur le caractère et la nature de la ville albanaise du bas moyen âge.

Un autre domaine presque vierge et d'un réel intérêt est celui de l'habitation albanaise à la veille de l'occupation ottomane, d'autant plus que nous manquons absolument de sources écrites à ce sujet. En raison de son importance pour la genèse de l'habitation albanaise, il faut que nous hommes d'étude consacrent une plus grande attention à ce problème, en approfondissant leurs investigations dans les villages en ruines et dans les constructions à l'intérieur ou hors des murs d'enceinte de plusieurs forteresses moyenâgeuses.

Il est temps d'aborder des études particulières, sur un plan général, concernant de telles unités de composition comme la maison du feu, l'«oda», le «tchardak», etc. Il importe de même d'entreprendre des travaux de généralisation pour éclaircir le caractère des constructions et du décor intérieur, ainsi que d'autres manifestations importantes relevant des arts appliqués.

Ces études monographiques apporteront aussi le moindre doute des données importantes, qui permettront d'envisager sur des bases scientifiques plus solides l'unité et la variabilité de l'habitation albanaise, ce qui constituera une contribution de valeur non seulement pour l'histoire de l'architecture albanaise, mais encore pour l'histoire de notre peuple.

Une autre tâche importante pour nos hommes d'étude est celle d'étudier plus à fond l'activité déployée par les groupes des maîtres bâtisseurs albanais, qui ont rempli un rôle de premier plan en ce domaine. Ces études revêtent une importance particulière du fait qu'elles permettront non seulement de jeter une lumière nouvelle sur la grande contribution apportée par les maîtres bâtisseurs dans le domaine des constructions, mais encore d'éclaircir une série d'autres problèmes relatifs à la caractérisation des différentes écoles de maîtres albanais, sur la diffusion des divers éléments architecturaux et autres.

Les prochaines études doivent aborder plus à fond le caractère social des constructions, afin de mettre en évidence non seulement le développement de l'habitation sur le plan architectural et de construction, mais encore les changements enregistrés par cette catégorie architecturale et par ses différentes pièces, se rattachant étroitement à la vie du peuple, par suite des changements enregristrés par la vie même de la famille.

Nos hommes d'étude doivent consacrer une grande attention, de même, à l'habitation balkanique en général, afin d'éclaircir les points de contact et les différences existant entre celle-ci et l'habitation albanaise. Evidemment ces études seront entamées à leur temps, quand nous connaîtront plus à fond non seule-

DO NOT COPY

ment la typologie de l'habitation de chez nous, mais encore ses éléments architecturaux et de construction. Ces études nous fourniront des données d'un réel intérêt sur les liens du peuple albanais avec les autres peuples des Balkans, sur les influences réciproques et les emprunts éventuels, en éclaircissant nombre de problèmes qui, actuellement, en l'absence de données, ont été résolus sur la base d'arguments à priori et souvent contraires à la réalité, en minimisant ou dénigrant de la sorte la contribution du peuple albanais au sein de la communauté balkanique.

o
o o

Les travaux réalisés à ce jour par nos auteurs dans le domaine de l'architecture albanaise, en abordant presque toutes ses manifestations dans les différents genres et dans le temps, nous ont permis de tracer un tableau satisfaisant de l'évolution des caractéristiques de cette architecture. Grâce au riche matériel sur lequel ils s'appuient, ils ont jeté des fondements solides permettant d'entreprendre un travail plus approfondi. Ces études qui constituent la première phase, voir même la plus importante, se sont caractérisées par le but de recueillir un matériel de faits aussi abondant que possible sur une base méthodologique et méthodique saine. Le caractère en général classificateur de ces travaux découle du caractère même des recherches effectuées, dont l'objectif principal consistait en la connaissance des réalisations architectoniques du passé dans toutes ses formes. Ce riche matériel récolté et en partie publié, constitue le fond documentaire indispensable à partir duquel il sera possible d'élargir et d'approfondir à l'avenir le cercle de ces études, pour passer du général au singulier puis de nouveau au général, et cela à partir d'une base plus ample, à la recherche de résultats plus profonds et exacts, de la vérité scientifique.

L'histoire de l'architecture albanaise se trouve en des rapports étroits avec les autres disciplines albanologiques, qui lui prêtent leur concours mais, dans le même temps, elle aussi contribue par ses conclusions à la solution d'un grand nombre de leurs problèmes. Ses liens sont particulièrement étroits avec l'histoire, qui lui permet de formuler la caractérisation générale des circonstances historique au cours desquelles se sont développées les différentes manifestations architectoniques. Par ailleurs l'histoire de l'architecture, de par ses conclusions, constitue pour l'histoire un appui sûr lui permettant de préciser une foule de questions, entre autre le degré de différentiation de classe à des époques différentes, le caractère des agglomérations rurales ou urbaines, les liens existant entre les régions ou bien les rapports de notre peuple avec les autres ethnies.

Les résultats atteints à ce jour dans le domaine de l'architecture albanaise sont tels qu'ils ont permis de créer un tableau général de son développement dans le temps et de ses caractéristiques, presque en tous ses genres. Ces résultats ont créé les prémisses objectives requises pour passer à la synthèse de l'activité déployée par notre ethnie dans le domaine des constructions. Grâce à la haute appréciation faite par le Parti au patrimoine positif du passé et en particulier à la culture populaire, furent créées les conditions requises pour l'obtention des grandes acquisitions dont il a été question plus haut, et cela au bout d'une période de temps relativement courte, en faisant de la sorte de l'étude de l'architecture albanaise une discipline à soi, dans le cadre des sciences albanologiques, au même pied que certaines d'entre elles quant aux résultats atteints.

Le VIIe Congrès du Parti a posé des tâches importantes et claires quant à l'approfondissement des études dans le domaine de l'architecture. Le camarade Enver Hoxha, du haut de la tribune de ce Congrès, a souligné: «Le retard que l'on relève dans la réalisation de l'esprit et de la physionomie nationale en certains genres d'art, et particulièrement dans l'architecture, exige que l'on effectue des études et que l'on accomplisse un plus grand travail de recherche». Faisant immédiatement siens ces orientations du camarade Enver Hoxha et se fondant sur les résultats déjà obtenus, les travailleurs de l'Institut des Monuments ont assumé l'importante tâche de rédiger, au plus tard fin 1978, l'histoire de l'architecture albanaise jusqu'en 1912.

Les études portées à terme jusqu'à ce jour dans le domaine de l'architecture albanaise sont une garantie que cette première épreuve de synthèse sera réalisée au niveau scientifique voulue. Cet ouvrage englobera toute l'activité de construction déployée chez nous depuis la préhistoire jusqu'en 1912, pour dresser ainsi un cadre général de l'architecture albanaise en reliant entre elles les études partielles et en les complétant.

L'histoire de l'architecture albanaise jusqu'en 1912 sera utile aux cercles scientifiques, aux étudiants de la faculté d'architecture auprès de l'Université de Tirana, aux architectes et urbanistes et à la masse des personnes s'intéressant aux problèmes de notre architecture. Dans le même temps cet ouvrage servira de base solide pour appuyer notre architecture nationale sur le fond national, afin de réaliser l'esprit et la physionomie nationale qui doivent la caractériser. L'histoire de l'architecture albanaise jusqu'en 1912 créera les conditions requises pour une plus large diffusion de notre architecture, dans le pays et à l'étranger et servira, dans le même temps, comme une base solide permettant d'obtenir de nouvelles acquisitions plus profondes et fructueuses.

DO NOT COPY

Gjerak KARAISKAJ

KALAJA E DURRËSIT NË MESJETË

Durrësi dhe fortifikimet e tij kanë tërhequr me kohë vëmëndjen e shumë studiuesve, arkeologë dhe historianë. Pas Hanit[1] i cili bën një përshkrim të shkurtër të kalasë dhe boton për herë të parë, mbishkrimin e një kulle të ndërtuar nga despoti i Epirit Teodor Komneni, Hezei[2] u mor seriozisht me gjurmimin, e mbetjeve të mureve mbrojtës të këtij qyteti, duke na dhënë edhe një planimetri të tyre, që është njëkohësisht një nga kontributet më të rëndësishme të studimit të tij. Por studimi i Hezeit çalon përsa i përket përshkrimit të teknikës së mureve si dhe elementeve të tjerë të arkitekturës. Atij i tërhoqën vëmëndjen më tepër ndërtimet me tulla të periudhës së Anastasit I (491-518) të cilat edhe ato i përshkruan përciptas. Kështu ne dimë tani fare pak gjëra mbi kullën e Teodor Komnenit, që do ishte një element me rëndësi për studimin e arkitekturës ushtarake duke qenë për më tepër dhe e datuar saktë. Më vonë A. Shober[3] që u interesua më tepër për probleme topografike dhe mbishkrimet, vetëm sa na njofton për disa gjurmë muresh në rrethimet e jashtme të qytetit të konstatuar më parë nga Hezei, prandaj edhe kontributi i tij në këtë drejtim është i paktë. Me kohë edhe ato gjurmë u zhdukën aqë sa një studiues pak më i vonë L. Rej[4] mundi të përshkruaj në një studim të shkurtër, thuajse çka ruhet edhe sot nga kalaja e Durrësit me përjashtim të kullës K që shërbente njëkohësisht edhe si hyrje e qytetit të reduktuar në periudhën turke. Tek ky studjues i fundit qëndron merita jo vetëm se hyn më thellë në arkitekturën e këtyre fortifikimeve por edhe që për herë të parë kthen sytë edhe nga ndërtimet mbrojtëse mesjetare, studimi më i plotë i të cilave është qëllimi i këtij artikulli. Përsa i përket këtyre të fundit Rej, kufizohet në përshkrimin e kullës A, nja katër rradhë i kushtohen kullës F, ndërsa fortifikimet e tjera mesjetare vetëm sa përmenden. Ai dallon gjithashtu dy periudha mesjetare ndërtimi, njërën veneciane ku përfshihen kullat A, F, G, H, I, dhe tjetrën turke, që e daton jo më herët nga shek. XVI.

Nuk duhen lënë pa përmendur edhe disa historianë si M. Shuflaj,[5] K. Jiriçek[6] etj. të cilët duke u mbështetur në të dhënat topografike të Hezej – Domesë dhe ato burimore, kanë përvijuar një histori të shkurtër të qytetit dhe të kalasë së Durrësit, por që kanë rënë dhe në ndonjë përfundim të gabuar, nga që nuk e njihnin vetë terenin.

Duke menduar se mbetet akoma për të plotësuar studimin e L. Rejt, me rastin e zbulimit edhe të disa gjurmëve të reja ne po i rishqyrtojmë edhe një herë fortifikimet mesjetare të këtij qyteti, me qëllim që të japim një përshkrim e periodizim më të plotë të tyre të mbështetur me sa mundemi edhe nga të dhënat historike.

Kalaja e Durrësit, ashtu siç ishte më 1861 kur e vizitoi Hezej, formonte një trapez të çrregullt me perimetër prej reth 3 km, i cili përbënte rrethimin e dytë të qytetit. Gjurmët e një rrethimi të tretë ishin hetuar

---

1) J.G. Hahn, **Albanesische Studien** Heft I-II Reiseskizzen, 118-119.

2) L. Hezey, H. Daumet, **Mission Archéologique de Macédoine,** Paris 1876, 349-392.

3) C. Praschniker, A. Schober, **Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro.**

4) L. Rey, **Les Remparts de Durazzo,** Albanie, 1925, 33-48.

5) M/. Sufflay – **Serbët dhe Shqiptarët,** Tiranë 1926.

6) C. Jireček – **Die Lage und die Vergangenheit der Stadt Durrazzo in Albanien** në Illyrisch – Albanische Forschungen Bd. I, 164.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

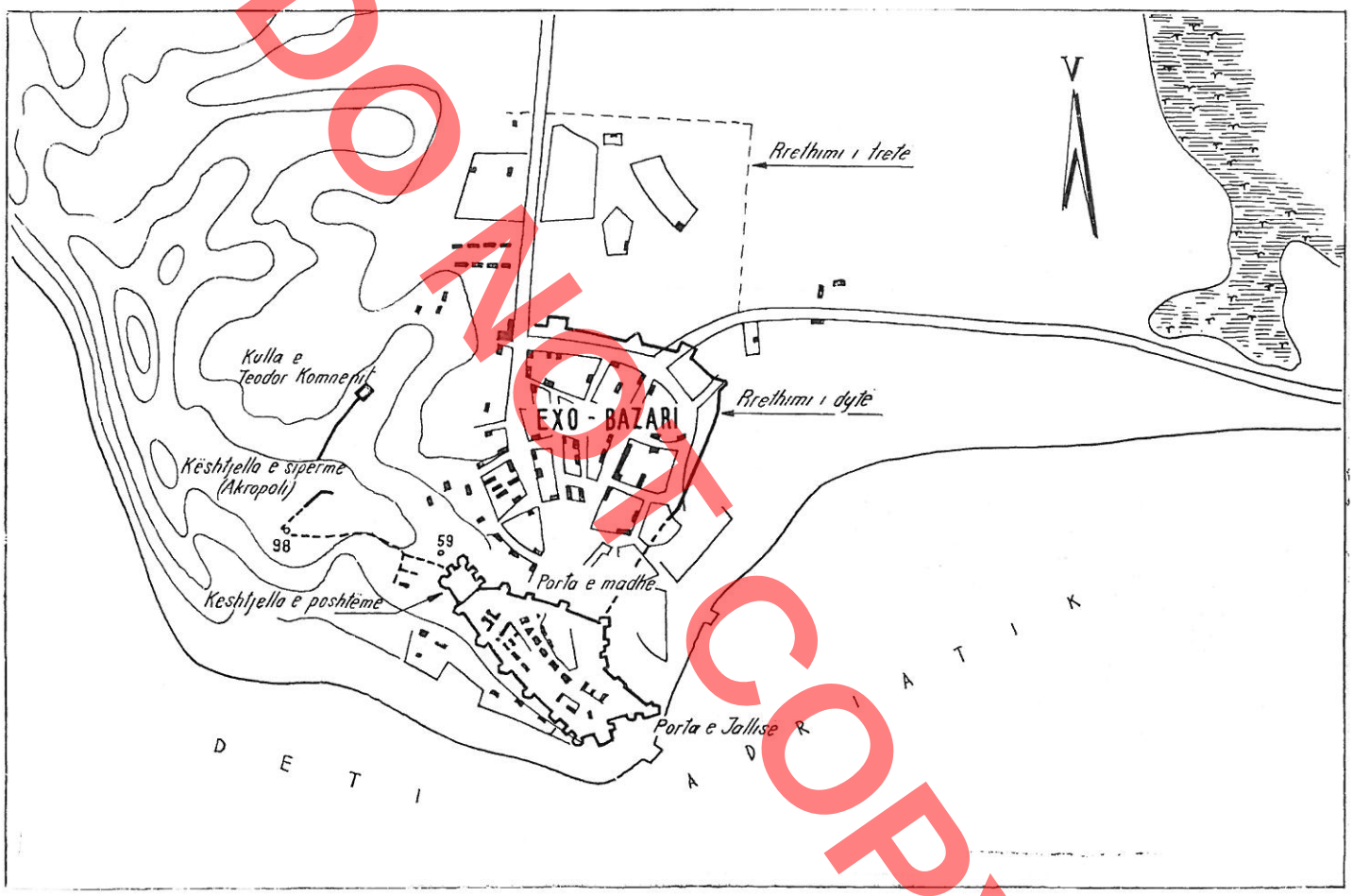

Fig. 1

500 m më në veri (shih planimetrinë, fig. 1) ndërsa rrethimin e parë e përbënte «Akropoli» rreth lartësisë 98. Nga këto mure, përveç një trakti me gjatësi rreth 500 m. nga ana jugperëndimore nuk ruhet më asnjë gjurmë. Këtij duhet t'i shtohet akoma një kështjellë e vogël me planimetri katërkëndëshe, si dhe një mur që zbret prej saj në drejtim të detit duke u bashkuar me rrethimin e dikurshëm në qoshen M (Tab. I). Ky rrethim i fundit formonte kalanë e reduktuar në periudhën turke që nuk zinte veçse një të pestën, e sipërfaqes së kalasë më të hershme mesjetare. Prej saj muri jugpërendimor me kullat B, C, D, E i përket kohës së vonë antike. Mbi substruksione antike ka qënë ndërtuar edhe muri juglindor dhe verilindor d.m.th. nga kulla A në kthesën M, ndërsa çka mbetet i përket që nga themelet periudhës mesjetare. Pa u prekur nga ndërtimet mesjetare nuk ka mbetur as edhe muri jugpërendimor, gjithashtu disa të dhëna për pjesët e tjera të kalasë mund të nxirren edhe nga burimet historike si dhe nga ato pak përshkrime të Hezejt. Të gjitha këto do të jenë objekt i studimit tonë, pa pretenduar të krijojmë një lidhje të pandërprerë të fortifikimeve apo të evolucionit të tyre që nga antikiteti deri në mesjetën e vonë, pasi një ortvatje e tillë me gjurmët që ruhen do të ishte pa sukses.

«AKROPOLI» OSE KËSHTJELLA E SIPËRME

Për Akropolin ose kështjellën e sipërme që shtrihej rreth lartësisë 98, dimë nga Hezej vetëm se ajo ndahej nga pjesa tjetër e qytetit prej një hendeku

të gjërë, dhe se aty ruheshin akoma mbeturinat e disa kullave të rrumbullakta[7]. Por po t'i drejtohemi të dhënave historike do të kemi një përfytërim më të qartë për të. Pas tërmetit të vitit 1273, anzhuinët që kishin në zotërim Durrësin qysh prej një viti më parë, u detyruan të kryejnë thuaj çdo vit punime në muret mbrojtës. Me këtë rast fillojnë të përmënden në dokumenta Qyteti dhe Kështjella si dy pjesë të veçanta, ku punimet fortifikuese ishin përqëndruar në këtë të fundit qysh nga viti 1274[8]. Më 1280 Karli I, urdhëron kryerjen e disa punimeve të reja të cilat ishin: Ngritja në lartësi e murit që gjëndet ndërmjet «kullës kryesore» dhe kullës ku ishte stera, lartësimi i kullës së sterës, lartësimi i mureve të një kulle ku ndodhej një kapelë, si dhe ndërtimi i një muri të ri me kreshtë (bedena) që bashkonte murin e kështjellës me atë të qytetit. Në murin e brëndshëm të kështjellës u ndërtua një portë me kanatë druri të fortë me trashësi gjysmë këmbe ndërsa një portë që të nxirte jashtë qytetit nga ana e livadheve u pajis me kanata hekuri[9].

Mbetet tani për të provuar që këto punime janë kryer në «Akropol» dhe jo në ndonjë vënd tjetër. M. Shuflaj në veprën e tij «Serbët dhe Shqiptarët» shkruan se: «kur anzhuinët mbas tërmetit të 1273, rreth vitit 1280, ndërtuan mbi limalin e Durrësit, kështjellën e re, ajo e vjetra bizantine quhej «castrum superius»[10]. Me një fjalë Shuflaj ndërtimet anzhuine i ndan nga kështjella e sipërme, dhe u atribon atyre një kështjellë të re pranë bregut të detit. Por nga të dhënat topografike të deritanishme nuk rezulton ndonjë kështjellë tjetër mbi liman përveç asaj në lartësinë «59». Madje kjo e fundit e quajtur «Fortesa e detit» përmendet para ardhjes së anzhuinëve (1243)[11]. Tani duhet shqyrtuar nëse anzhuinët rindërtuan kështjellën e sipërme (lartësia 98) apo atë «të poshtëme» (lartësia 59).

Siç do të dali dhe më poshtë nga përshkrimi «Kështjella e poshtëme» ka patur vetëm një portë nga ana veriperëndimore, që bie brënda qytetit ndërsa muri jugpërëndimor që i takon rrethimit të jashtëm ruhet i plotë që nga shek. VI dhe nuk tregon për asnjë gjurmë porte, pra ajo nuk komunikonte me «livadhet» që ishin në periferi. Ndërsa nga ana tjetër po tu referohemi gjurmëve që ruheshin në «kështjellën e sipërme «deri në kohën e Hezeit do të identifikonim «Kryekullën» me kullën e Teodor Komnenit, e cila në fakt ishte një «Donzhon». Sipas përshkrimit të tij ajo ishte pajisur me një banesë dhe një paramur në pjesën e brëndshme. Që kulla e «Teodor Komnenit» ruhej në gjëndje të mirë deri në periudhën anzhuine, të bind fakti që kjo kishte akoma një lartësi prej 30 këmbësh, rreth mesit të shek. XIX, kur e vizitoi Hani[12]. Nga përshkrimi i punimeve anzhuine, del qartë që «Kryekulla» i përkiste murit të qytetit, dhe jo kështjellës, ashtu siç është shënuar në planimetrinë e Hezejt kulla e Teodor Komnenit. Është pikërisht muri që shkon në jugëperëndim të saj, që u ngrit në lartësi deri tek kulla me sterë, e cila ndante kufirin e murit të kështjellës me atë të qytetit, ndërsa muri i ri ndante kështjellën nga pjesa tjetër e qytetit. Këtu u ndërtua për herë të parë një portë, ndërsa porta tjetër ekzistuese duhet të binte në drejtim të veriperëndimit. Muri i ri tërthor u pajis në majë me 24 broka (erkere) druri, 2 pëllëmbë të gjatë prej të cilëve një pëllëmbë dilte jashtë murit[13].

PËRSHKRIMI I FORTIFIKIMEVE MESJETARE EKZISTUESE

Kështjella në lartësinë 59. (Tab. I) ka thuajse formën e një katërkëndëshi të regullt me gjatësi brinjësh rreth 50 m. Në tri nga qoshet ajo ka patur kulla poligonale (I, H, G) ndërsa në tjetrën një kullë gjysëm rrethore (F) gjithashtu dy kulla drejtkëndëshe (H_1G_1) ndodheshin në mesin e dy brinjëve të saj. Nga sa u përmendën, sot ruhen kullat I, H_1, H dhe F.L. Rej vë në dyshim ekzistencën e kullës H_1, e cila është pasqyruar në planimetrinë e Hezej-Domesë dhe për më tepër në një skicë të tyre panoramike, ku lartësia e saj duket që ruhej deri mbi nivelin e bedenave të kurtinave. Zbulimi i kullës H_1 kohët e fundit zgjidhi përfundimisht çdo lloj dyshimi lidhur me ekzistencën dhe formën planimetrike të saj.

Kulla tjetër drejtëkëndëshe ndodhej midis kullave H dhe G por prej saj si dhe prej kullës G sot nuk ruhet më asnjë gjurmë. Kulla F që ndodhet në qoshen jugore të kështjellës, ndryshon si nga forma planimetrike dhe teknika e ndërtimit prej tri kullave të tjera, madje kjo e fundit qe ndërtuar mbi murin I-F duke na dhënë kështu një pikë mbështetje të sigurtë për një

7) L. Hezey, H. Daumet, Vep. cit. 449, 392.
8) L. Talloczy, C. Jireček, M. Shufflay, **Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aeatis Vindobonae 1918, Vol. I, dok. 311, (17,19,IV,1274).** (më tej do të citohet A.D.)
9) A.D. Vol. I dok. 410 (27 Maj 1280).
10) M. Sufflay — **Sërbët dhe Shqiptarët** Vep. cit 13.
11) A.D. Vëll. I dok. 172 (21 Prill 1243)
12) J.G. Hahn, Vep. Cit. 118-119.
13) A.D. dok. 410

Doktoratë

datim të mëvonshëm të saj nga kullat e tjera të kështjellës. Nga pastrimet që u kryen gjatë kurtinës I-F, në vitet 1975-76 u konstatua se ajo nuk përshkohej nga ndonjë hyrje, duke qenë se e njëjta gjë ndodh edhe me muret F-G dhe I-H atëhere mund të arrijmë lehtë në përfundimin që e vetmja hyrje e kështjellës ndodhej nga ana veri-perëndimore midis kullave H dhe G.

Para se të përshkruajmë me hollësi muret dhe kullat e kësaj kështjelle do të shqyrtojmë disa gjurmë më të hershme të hetuara në themelet e tyre.

Gjatë ekzaminimit të mureve të kështjellës ne u ndeshëmn në disa gjurmë më të vjetra në bazat e kullave poligonale I dhe H në kullën H_1 si dhe në muret që i lidhin këto kulla. Në bazat e kurtinave dhe të kullës H_1, muri i kështjellës së vjetër të krijon përshtypjen e një xokolature të rregullt, që del nga muret 0.40-0.70 m dhe ka një lartësi rreth 0.80 m. Por po ta vërejmë me kujdes këtë të fundit pranë kullës H (Tab. II) do të konstatojmë që ajo bashkohet me një pjesë të harkuar muri nën këtë kullë që s'është gjë tjetër veçse mbeturina e një kulle rrethore me të hershme, për këtë na i forcon më tepër bindjen fakti që kjo kullë ka qenë e spostuar më nga juglindja në raport me kullën ekzistuese poligonale, kështu që pjesa veriperëndimore e kullës së rrumbullakët humbet nën murin e kullës poligonale. Kulla e rrumbullakët ka shërbyer edhe si bazament i kullës poligonale për pjesën Juglindore, ndërsa nga Veriperëndimi është ndërtuar një bazament i ri, i cili del 0.40 m në formë xokoli, ka të njëjtën teknikë dhe ndjek formën planimetrike të kullës poligonale. Por akoma më bindës bëhet ekzistenca e këtij fortifikimi më të hershëm nën kullën I (Tab. I). Në këtë të fundit muri i kullës së vjetër të rrumbullakët ruhet në lartësinë 2 m. Ai lidhet me kurtinën me lartësi 3 m e cila në pjesën e sipërme përfundon në një linjë të çrregullt duke çdukur çdo lloj dyshimi për ta konsideruar atë një xokolaturë apo themel të kështjellës ekzistuese. Ashtu si mbi kullën e rrumbullakët H, është ngritur një bazament poligonal me lartësi 2 m mbi të cilin mbështetet kulla ekzistuese. Këndet e këtij bazamenti poligonal korespondojnë me meset e brinjëve të kullës. Këto punime janë kryer sigurisht për të penguar hapjen e tyneleve në bazat e kullave gjatë rrethimeve të kështjellës. Teknika e ndërtimit të fazës më të hershme dallon nga ajo e kullave poligonale dhe e bazamenteve të tyre. Muret janë ndërtuar me gure të papunuar, të lidhur me llaç me mbushës të imët. Në fugat horizontale takohen nganjëherë breza të ndërprerë prej dy rreshta tullash, tulla teke ndonjë tullë e vendosur vertikalisht, ose copa tullash që rrethojnë pjesërisht gurët. Kjo teknikë tregon se kemi të bëjmë me një ndërtim mesjetar që është vështirë të datohet në kufij të ngushtë. Si shëmbuj të afërt për krahasim mund të sjellim kishën e Marmiroit në Pashaliman të Vlorës të datuar jo më vonë nga shek. XIII[14], murin e jashtëm të kështjellës së Petrelës[15], si dhe disa kulla e mure në Butrint që nuk shkojnë më vonë nga periudha e Despotatit të Epirit.

Periudha e dytë e ndërtimit në këtë kështjellë, përfaqësohet nga kulla I, H_1, H muret që i lidhin ato, muri I-F si dhe kullat G dhe G_1, prej të cilave dy të fundit nuk ekizstojnë më, ndërsa të tjerat ruhen në gjëndje të mirë. Teknika e ndërtimit e kësaj periudhe ndryshon në mënyrë të dukshme nga periudha e parë, muret janë veshur në faqet e jashtme me gurë të punuar në forma pak a shumë të rregullta katërkëndëshe, me përmasa rreth 0.35 x 0.20 m. Midis fugave janë vendosur rrallë tulla horizontale apo vertikale dhe nga njëherë breza të ndërprerë me nga një rresht tullash. Në brëndësi muret janë ndërtuar me gurë e copëra tullash të lidhura me një llaç të fortë me mbushës, zhavor lumi dhe janë përforcuar me breza druri me seksion katërkëndësh të cilët në kullën H_1 ku dallohen qartë kanë përmasa 0.30 x x 0.30 m.

Kulla H (Tab. II), në planimetri ka formën e një tetëkëndëshi të rregullt, dhe ruhet në lartësinë 10.35 m me trashësi muresh 2.5 m. Kulla ndahet në tre kate duke përbërë secili kat një ambient të vetëm. Kati i I me lartësi 4.70 m ka qenë i verbër kundrejt ambientit të jashtëm dhe me sa duket ka shërbyer si depo. Dyshemeja e katit të dytë, nga sa mund të gjykohet nga gjurmët e mbetura në mure, ishte prej druri. Një tra kryesor me seksion katërkëndësh 0.28 x 0.22 m, me gjatësi sa diametri i kullës mbështetej në mesin e dy faqeve të kundërta, ndërsa trarët e tjerë sa gjysma e gjatësisë së traut kryesor, të vendosur çdo 0.35 m largësi, mbështeteshin mbi mure dhe mbi traun kryesor. Ambienti i katit të dytë ka qenë kryesori në kullë. Ai është pajisur me tre frëngji të mëdha dhe një portë (Fig. 2) që e lidhte me shtegun e rojës. Frëngjitë janë hapur respektivisht në mesin e tri faqeve të tetëkëndëshit që i përgjigjen drejtimeve kryesore të mësymjes. Ato kanë në planimetri formën e një trapezi me bazën e vogël nga ana e jashtme dhe formohen me qemerë trungkonike tullash që përfundojnë në fasadë me një hark guri të punuar. Porta e vetme që lidh kullën me pjesën e brëndshme të kështjellës, e vendosur pak nën nivelin e shtegut të rojes, ka hapësire drite prej 0.78 m dhe lartësi 1.70 m. Mbë-

14) A. Meksi – **Restuarimi i Kishës së Marmiroit** – Monumentat 2, 1972, 73-83
15) A. Baçe, GJ. Karaiskaj, **Kështjella e Petrelës,** Monumentet 5-6, 1973, 146.

Dokument PDF

shtetja e saj në mure është realizuar me patura guri, sipër mbulohej me arkitra ose me hark të shtrirë dhe brënda trashësisë së murit me qemer cilindrik. Mbi qemerin, ndodhet një hark shkarkues tullash i qarkuar me kornizë, i cili përfshihet brënda një fushe katërkëndëshe të mbushur krejtësisht me tulla. Nga kati i tretë ruhet një frëngji e vogël shigjete, dhe një hapje kënddrejtë në mesin e faqes veri-perëndimore, që shërbente si hyrje e një ballkoni (erker), druri, i cili dilte në formë konsoli. Të tre katet lidheshin me shkallë të brendshme druri. Me konstruksion druri, në trajtë piramidale ka qenë dhe çatia e kullës.

Kulla H_1, ndodhet në mesin e murit Verilindor të kështjellës midis kullave H dhe I. Ka trajtë planimetrike drejtkëndëshe, me gjërësi ballore 11,12 m. dhe dalje nga kurtina 6,60 m. Ajo ruhet pjesërisht, deri në lartësinë 4,30 m, me trashësi muresh 2,60 m. brenda saj ruhen gjurmët e një dhëmbëzimi 0.40 m të gjërë që shërbente për mbështetjen e trarëve të dyshemesë së katit II. Komunikimi midis kateve, që ndaheshin me dyshemenë prej druri realizohej nëpërmjet shkallësh të brendshme.

Kulla I (Tab. I) ka trajtë planimetrike tetëkëndëshe me trashësi muresh 2.40-2.60 m dhe ruhet në lartësi 11.50 m. Arkitektura e saj është e njëjtë me atë të kullës H, por këtu hetojmë dhe një fazë tjetër ndërtimi. Nga ana e brëndshme e kullës është shtuar një mur me gjërësi 0.70 m i cili ka bllokuar hyrjen e vjetër të kullës si dhe të gjitha frëngjitë e katit të dytë, për këtë arsye është hapur një portë e re me hapësirë drite 0.84 m mbi të parën, gjë që tregon se dhe niveli i terrenit brënda kështjellës në këtë periudhë qe ngritur mjaft. Muri i shtuar në pjesën e brëndshme ruan gjurmë të harkuara që tregojnë se kulla ishte mbuluar me një konstruksion në trajtën e një kësule sferike. Për të komunikuar me këtë platformë të re, në këtë fazë është hapur nga veriperëndimi një portë e vogël e cila lidh kullën me kurtinën duke zbritur me tre këmbë shkallë në nivelin e platformës. Nga kati III i kullës që i përket periudhës më të hershme (para platformës) ruhen pak gjurmë muresh mids të cilëve dalja e ballkonit me gjërësi 0.80 m nga ana e lindjes si dhe një nike me planimetri gjysmë rrethore që ndoshta ka shërbyer si oxhak. Porta origjinale e cila u zbulua nga një sondazh ndodhet nën nivelin e shtegut të rojës. Ajo vetë u gjet e mbyllur me mur, përveç murit që e bllokonte nga pjesa e brëndshme e kullës. Porta është e një tipi me atë të kullës I por e ruajtur në një gjëndje më të keqe. Nga kurtinat që i përkasin periudhës së dytë të ndërtimit ruhen ato që lidhin kullën H, H_1 dhe I. Pranë kullës H kurtina ruhet në lartësi të plotë (8.60 m me gjithë bedena). Muri i bedenave ka një gjërësi prej 0.76 m ndërsa shtegu i rojes 1.84 m. Bedenat kanë një lartësi prej 1.07 m

Fig. 2

dhe gjërësi 1.59 m ndërsa hapësira midis tyre 0.70 m. Pranë kullës H në nivelin e rrugës së kalimit mbi mur ruhet një kanal për kullimin e ujërave, me seksion katërkëndësh 0.32 x 0.41 m i cili përshkon me pjerësi trashësinë e murit duke dalë në faqen e jashtme të tij, mbi një pllakë monolite guri që del në formë lugu. (Fig. 3). Dy kanale të tillë ndodhen edhe në kurtinën I-F (Fig. 4). Kjo e fundit, pranë kullës I ruhet deri në lartësinë e parapetit ndërsa në pjesët e tjera është e rënuar sidomos nga faqja e jashtme. Rreth 3 m larg kullës I u zbuluan gjurmët e një palë shkallëve, me gjërësi 0.80 m që të çonin në shtegun e rojës.

Kulla F (Tab. III) me planimetri gjysmë rrethore në anën e brëndshme ruhet në një lartësi prej 10.40 m ndërsa nga jashtë për shkak të mbushjeve të terrenit

PROTOCOPY

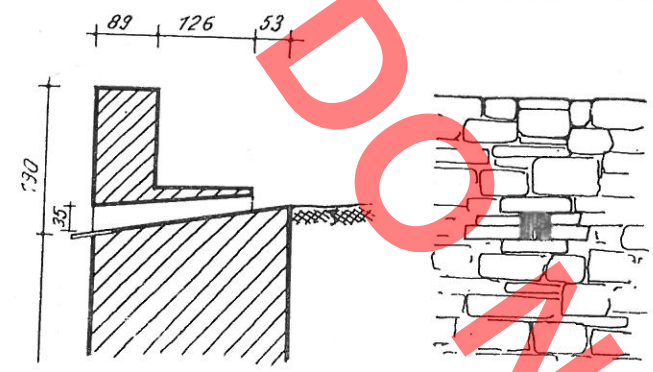

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

lartësia e saj arrin në 6.30 m. Që nga koha që e pat vizituar Rej lartësia e saj është zvogëluar në 7 rreshta gurësh. Në një fotografi të botuar prej tij (Fig. 5) dallohen dhe gjurmët e një frëngjie të mbuluar me hark tullash. Në pjesën e sipërme ka qenë mbuluar me çati tjegullash dhe nëpërmjet një porte anësore komunikonte me murin e kështjellës. Punimet e fundit duket se i përkasin periudhës turke. Në ditët tona kulla ka arritur me transformime akoma më të mëdha. Në murin e saj të brëndshëm gjat periudhës së pushtimit italian janë hapur një portë dhe tri dritare. Gjithashtu nga ana e brëndshme ajo është ndarë në katër kate dhe muret janë suvatuar. Në gjëndjen e sotme kulla na paraqitet me një planimetri drejtkëndëshe me përmasa 2.77 x 2.94 nga brënda dhe gjysëm rrethore nga jashtë. Ajo që ruhet e pa prekur qysh nga koha e ndërtimit është vetëm faqja e jashtme, e cila bie vertikalisht mbi terrenin dhe është veshur me gurë të punuar të madhësive të ndryshme në forma katërkëndëshe, të vendosur në rreshta të rregullt horizontalë. Guret siç duket janë marrë nga ndërtime më të vjetra. Në fugat midis tyre janë përdorur me shumicë tulla të vendosura horizontalisht dhe vertikalisht, por jo kudo, duke na dhënë kështu një teknikë kluazonazhi jo konsekunete. Pak me lartë se gjysma e lartësisë së ruajtur të kullës, ndodhet një kornizë gurësh e punuar me kujdes me gjërësi 0.27 cm dhe profil gjysmë rrethor. Kulla F siç kemi përmëndur dhe më lart i përket një periudhe të tretë ndërtimi, në kështjellë, pas kullave poligonale dhe atyre drejtkëndëshe në mesin e kurtinave. Por pranë saj në kurtinën që lidh këtë të fundit me kullën I, mund të dallohet qartë dhe një fazë e katërt ndërtimi.

Në murin e brëndshëm të kullës F, në lartësi 10 m ruhet një trakt që paraqet fragmentin e një bedeni i cili është lidhur me një veshje që i është bërë në të njëjtën kohë pjesës së mbrapme të kullës dhe kurtinave pranë saj. Ky rindërtim është punuar me një teknikë krejt të ndryshme nga muret e tjerë të kështjellës, Sipërfaqja e murit ka shumë llaç dhe është gati e suvatuar, duken vetëm pjesët qëndrore të gurëve dhe pjesërisht tullat.

Që thuajse gjithë pjesa e sipërme e kësaj kurtine qe rindërtuar e tregon edhe një trakt masiv i kësaj të fundit, me teknikën e përmëndur më sipër i rrëzuar nga pjesa qëndrore e murit të kështjellës.

Po kësaj periudhe duket i përket dhe riadoptimi i kullës I, në të cilën janë bllokuar të gjitha frëngjitë dhe është krijuar një platformë në nivelin e dyshemesë së katit III.

Nga muri juglindor (A-Q), që i përkiste rrethimit të qytetit nuk ka mbetur asnjë gjurmë nga mesjeta, përveç kullës A. E vetmja dëshmi e tij, një trakt i

DO NOT COPY

shkëputur, i përfshirë në murin e mbrapëm të «Shtëpisë së Pionerit», i përket antikitetit të vonë.[16]

Kulla A (Tab. IV, V, Fig. 6) është më e ruajtura në gjithë kalanë e Durrësit. Lartësia e plotë e saj, deri në kulmin e bedenave është 9,60 m. Ka formë planimetrike rrethore me diametër të jashtëm 16 m. Ajo ngrihet mbi një bazament në trajtën e një trungu koni, i cili kufizohet në pjesën e sipërme prej një kornize gurësh të punuar me prerje gjysëm rrethore. Bazamenti është i mbushur në pjesën e brëndshme, ndërsa nga sipër është shtruar me pllaka guri, duke krijuar kështu dyshemenë e të vetmit kat të kullës, i cili përfundon në pjesën e sipërme me një platformë të rrethuar me bedene. Në kullë hyhet nëpërmjet një porte nga ana e brëndshme e kalasë e cila ka një hapësirë drite 1,25 m. dhe lartësi 2,60 m dhe përfundon në pjesën e sipërme me një hark sektorial gurësh të punuar. Mbi gurin e kyçit është gdhëndur një rozetë. Në përgjithësi muret e kullës janë ndërtuar me material të ripërdorur të marrë kryesisht nga mbeturinat e ndërtimeve antike. Muret kanë një trashësi 3,70 m. dhe përforcohen me breza druri me prerje katërkëndëshe 20 x 20 cm të lidhur me breza tërthor me të njëjtat përmasa. Kati i vetëm i kullës përbëhet nga një sallë e ndriçuar nga pesë frëngji të mëdha topash, dhe është mbuluar me një kupolë sferike të ndërtuar me tulla të vendosura në formë rathësh koncentrike. Llaçi që i lidh ato është përzierë me pluhur dhe copëra tullash. Nga qemerë konike të ndërtuar me tulla janë formuar edhe frëngjitë të cilat në planimetri kanë formën e dy trapezave të bashkangjitur nga baza e vogël.

Muri i brëndshëm i kullës që përfshihet brënda kalasë dhe për pasojë nuk i ekspozohet qitjeve direkte të artilerisë — është shfrytëzuar për ndërtimin e disa ambienteve si dhe shkallëve që të çojnë në platformë. Kështu nën shkallët të cilat mbështeten mbi murin e plotë të kullës për mbi një qemer cilindrik është krijuar një ambient i vogël katërkëndësh me dy frëngji me arkitra druri që përshkojnë murin perimetral të kullës. Ai komunikon me sallën kryesore me një portë të mbuluar me hark.

Një kthinë tjetër katërkëndëshe me përmasa 2,07 x 3,15 m e përfshirë brënda trashësisë së murit ndodhet në të majtë të hyrjes së kullës. Kjo është mbuluar me një qemer cilindrik gjatësor dhe komunikon me shesh pushimin e shkallëve me një portë me hapësirë dritë 1,02 m. Kthina ndriçohet nga një dritare e njëllojtë me daljen e frëngjive për topa.

Shkallët që të çojnë në platformë me gjërësi 1,50 m nisin përball hyrjes së këtij ambienti, ato

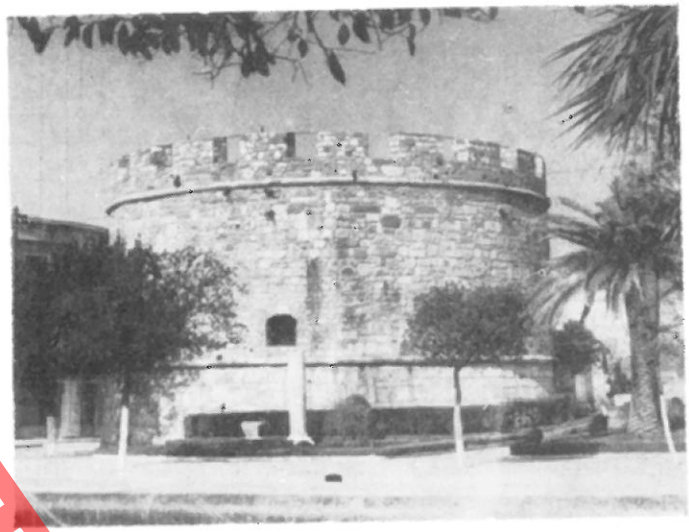

Fig. 6

përfshihen brënda trashësisë së murit të kullës dhe mbulohen me një qemer cilindrik tullash. Në gjysmën e lartësisë së shkallëve në të majtë të tyre, takojmë përsëri një kthinë të vogël, me planimetri të çrregullt për këtë të fundit është shfrytëzuar ajo pjesë e trashësisë së murit të kullës që mbetet nga ana e brëndshme e shkallëve (1,40 m) prandaj ajo ka një gjërësi vetëm 0,60 m dhe gjatësi 2,40 m. Të gjithë këto kthina duket shërbenin si depo municioni për të lënë të lirë sallën qëndrore ku kishte vënd për pesë topa të kalibrave të mëdhenj.

Taraca e kullës rrethohet nga të gjitha anët me bedene me lartësi prej 1,30 dhe gjërësi 1,65 m.

Edhe në murin verilindor (Q-M), pak gjurmë janë ruajtur nga ndërtimet mesjetare. Prej tyre kulla N e përfshirë në muret e një banese ruhet në një lartësi prej rreth 6 m. Ajo del nga muri 1,28 m. dhe ka një gjërësi ballore prej 6,95 m. Muri rrethues në të dy anët e kullës ruhet pjesërisht i përfshirë dhe ky në muret e banesave. Ky mur ka një trashësi prej 4 m dhe përforcohet me breza druri gjatësore me seksion katërkëndësh 0,18 x 0,18 m të lidhur me breza tërthor me seksion të rrumbullakët me diametër 0,08 m. Faqja e jashtme e kullës dhe e mureve pranë saj janë punuar me gurë të gdhëndur ku janë përdorur dhe rreshta të ndërprerë tullash si dhe tulla vertikale: Teknika e ndërtimit tregon për një ndërtim më të çrregullt nga ai i kullave të kështjellës por kjo vjen nga që janë bërë shumë riparime në faqet e

16) Gj. Karaiskaj, A. Baçe, **Kalaja e Durrësit dhe fortifikimet përreth në antikitetin e vonë,** Monumentet 9, 175, 14.

POSHTIM

Fig. 7

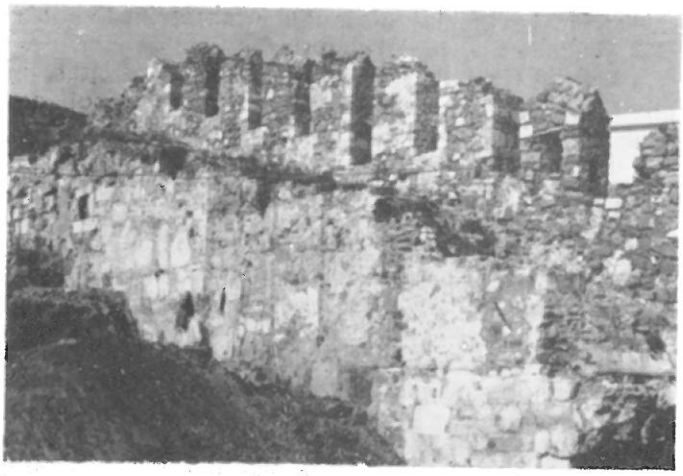

Fig. 8

DO NOT COPY

jashtme të mureve dhe kullave në periudhën turke. Gjurmët e tjera të këtij muri që shquheshin akoma midis bimësisë në kohën e vizitës së Reit tani nuk ruhen më.

Muri verior (I-M) (Tab. I) ka një gjatësi të përgjithshme prej rreth 250 m. dhe gjërësi 3-3,30 m. prej të cilës 0,80 m. i takojnë parapetit. Ai është ndërtuar me muraturë të çrregullt me gurë të marrë nga ndërtime më të vjetra, midis tyre takohen shpesh copëra tullash, ndërsa fugat janë rafshuar nga jashtë me llaç të bollshëm të një kualiteti të mirë me përzierje rëre të ashpër dhe zhavor. Në brëndësi muri është përforcuar me breza druri me seksion të rrumbullakët me diametër rreth 20 cm. Nga ky mur sot ruhet në gjëndje të mirë pjesa që nis nga kështjella deri tek «Porta e madhe» (Kulla K) ku ndodhet një kullë drejtëkëndëshe (J) si dhe gjurmët e një kulle (L) tjetër në lindje të portës. Vetë porta (Fig. 7) si dhe muri që lidhte këtë të fundit me kullën L dhe kthesën M janë zhdukur pa lënë asnjë gjurmë. Nga ana tjetër muri në perëndim të Portës, ruhet në lartësinë e plotë prej 9 m. (Fig. 8) me gjithë 9 bedena njëri prej të cilëve përshkohet nga një frëngji. Lartësia e një bedeni është afërsisht 1,55 m. ndërsa hapësira midis tyre rreth 0,65. Kulmet e tyre në pjesën qëndrore janë mbuluar me tulla të vendosur në formë çatie ndërsa në anët tullat vendosen horizontalisht përsë gjati duke dalë pak në trajtë kornize. Këto tulla janë marrë nga ndërtime më të vjetra, me sa duket të periudhës së pushtimit venecian. Përmasat e tyre janë 3-4,5 x 12 x 27 cm.

Gjatë këtij muri pranë kështjellës ndodhen një palë shkallë të ndërtuara brënda trashësisë së murit, me gjërësi 0,70 cm. të cilat shërbejnë për ngjitje në shtegun e rojës. Shkallët e tjera të ndërtuara jashtë trashësisë së murit ndodhen pranë kullës J dhe i shërbejnë kësaj të fundit.

Kulla J (Tab. VI) ka planimetri drejtëkëndëshe me përmasa të brëndshme 5,15 x 4,50 m dhe trashësi muresh 3 m. Ajo ka patur tre kate. Kati i I i verbër kundrejt ambientit të jashtëm u gjet i mbushur, ndërsa kati II, ruhet i plotë. Ai ndahet nga kati i parë prej dyshemeje druri që mbështetej në trarë me seksion katërkëndësh 0,32 x 0,25 m në largësi çdo 0,75 m të vendosur përpendikularisht mbi faqen e kurtinës. Ky kat ka një lartësi prej 2,15 m. Komunikon me një portë të mbuluar me arkitra druri me hapësirë drite 1,05 m. e cila të nxjerr në sheshpushimin e shkallëve që i mbështeten kullës nga ana e mbrapme dhe prej këtej në shtegun e rojeve, që komunikon me portën e katit III.

Lidhja ndërmjet këtyre dy kateve kryej edhe nga brënda nëpërmjet një shkalle guri me gjërësi 0,55 m e futur brënda trashësisë së murit të mbrapëm të kullës. Kati i tretë paraqiste të njëjtën pamje, por prej tij ruhet vetëm pjesërisht muri i mbrapëm e gjurmët e një hyrje me hapësirë drite 0,80 m mbi atë të katit II. Ajo siç përmëndëm edhe më lart komunikonte me rrugën e kalimit mbi mur, ndërsa nga ana e brëndshme në nivelin e dyshemesë zbritej me dy këmbë shkallë. (0,60 cm). Po të kemi parasysh këtë hollësi të fundit dhe lartësinë 2,15 m të katit II, kulla ngrihej mbi nivelin e shtegut të rojeve vetëm 1,55 m. duke qenë kështu thuajse në një nivel me kulmin e bedenave. Dy frëngjitë për topa që ndodhen në katin e II janë shumë të ngjashme me ato të kullave poligonale si nga forma dhe përmasat. Gjithashtu ato janë

DO NOT COPY

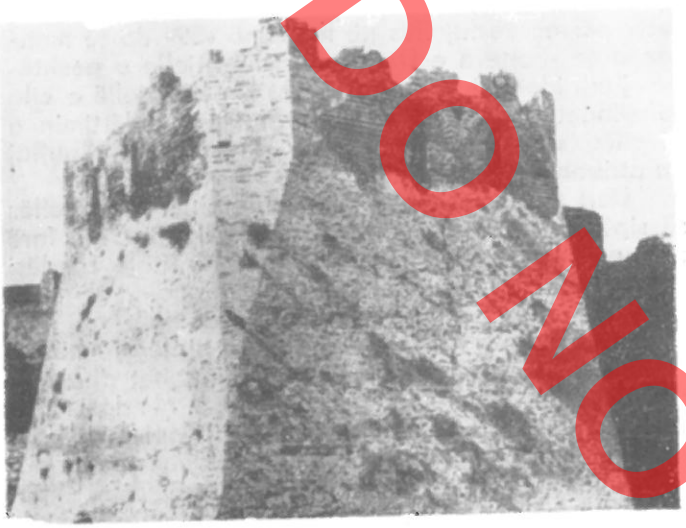

Fig. 9

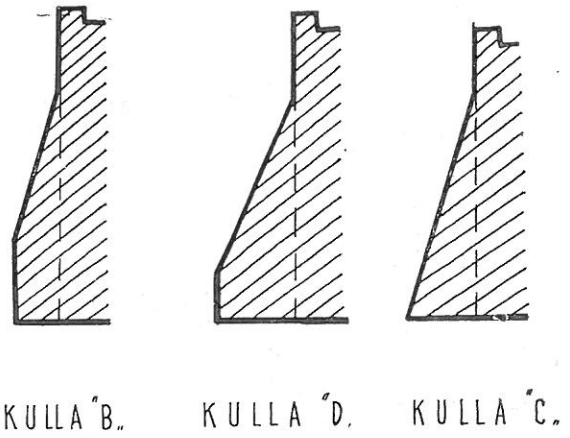

Fig. 10

mbuluar me qemerë trungkonikë veçse të realizuar me gurë. Ato dallojnë prej të parave dhe për faktin që fundi i tyre bie në një nivel me rafshin e dysh'emesë së katit, ndërsa në kullat poligonale ato kanë një disnivel prej rreth 0,35 m.

Kulla L (Tab. III) ruhet pjesërisht në lartësinë 4,40 m. Gjurmët e një frëngjie hetohen në murin perëndimor, prej saj ruhet pjesa e jashtëme e cila ka një gjërësi 0,37 m. dhe lartësi 0,65 m.

Muret e rënuara të kullës na dhanë mundësinë të shohim, trajtën dhe mënyrën e vendosjes së brezave të drurit. Ashtu si edhe në kurtinat brezat e drurit kanë seksion rrethor me diametër 0,22 m dhe janë vendosur rreth 0,70 cm larg faqeve anësore të mureve.

Edhe muri jugperëndimor nuk ka mbetur pa u prekur nga riadoptimet mesjetare. Ato konsistojnë në veshjen me mur të kullave të periudhës së vonë antike, (Fig. 9) profilet e të cilave të rilevuara nga L. Rej i kemi paraqitur në (Fig. 10) dhe plotësimit të tyre bashkë me kurtinat me bedena të shpuar nga frëngji (Fig. 11). Teknika e ndërtimit të këtyre shtesave është e njëllojtë me ndërtimet e fazës së fundit të kështjellës në lartësinë «59».

*

* *

Gjurmët më të hershme mesjetare, në kalanë e Durrësit duhet ti kërkojmë në «Akropol» dhe pranë tij, ku vetëm Kulla e «Teodor Komnenit» e datuar në vitin 1225 është deri diku e dokumentuar. Kjo kullë e ndërtuar vetëm një gjysmë shekulli më parë, nuk u riparua dhe as u adoptua në periudhën anzhuine, ashtu siç ndodhi me dy kulla të tjera të Akropolit prej të cilave njëra kishte një «sterë» ndërsa tjetra një «kapelë». Ajo që të tërheq më tepër vëmëndjen në këto të dhëna dokumentare nuk është fakti që dy kullat në fjalë qenë të tipeve të vjetër dhe kërkonin pa tjetër një riadoptim, për t'iu përshtatur kërkesave të kohës por përmendja e dy elementeve me rëndësi ndonëse të veçuar si «stera» dhe «kishëza», karakteristike për arkitekturën ushtarake bizantine të një periudhe të caktuar. Ato të kujtojnë menjëherë kullat e Malit Athos, të cilat «kanë patur gjithmonë një sterë në katin përdhes, ndërsa në katin e sipërm mbi taracë një kapelë» dhe datohen në shek. X-XI[17]. Por nga të dhënat që janë nxjerrë prej epopesë së njohur të Diogjen Akritasit, datimi i këtij tipi kulle mund të çohet së paku deri në shek. IX, kur ato qenë ndërtuar në kufijt lindore të Perandorisë Bizantine (rajoni i Eufratit)[18].

Nga sa u tha më sipër mund të nxirret se megjithëse muret e ndërtuara në periudhën e Anastasit I, ishin shumë të fuqishme dhe përbënë bazën e ndërtimeve mbrojtëse gjatë gjithë mesjetës, së paku Akropoli i është nënshtruar një rikonstruksioni të përgjithshëm qysh në mesjetën e hershme. Kjo duhet të ketë ndodhur pas shek. VII kur me krijimin e sistemit të ri administrativ të Temave, Durrësi u bë qendër e një krahine të madhe në pjesën perëndimore të perandorisë dhe përfshinte tokat e bregut lindor të Adriatikut

17) N. Mutsopoulos, **L'influance de la morphologie des tours sur l'habitation forte de l'espace helladique du XVIe-XVIIIe siècle.** Bulletin (I.B.) No, 29,1971,61

18) Po aty 59.

nga Tivari deri në Vjosë. Sigurisht në Akropol ishte dhe rezidenca e strategut që ishte një personalitet me rëndësi në jerarkinë Bizantine. Por akoma më e mundshme është që këto ndërtime të jenë kryer në prag të sulmit të Bullgarëve me Car Samuelin në krye, të cilët mundën ta mbajnë Durrësin të pushtuar nga viti 989 deri më 1005.

Në burimet historike Akropoli fillon të përmendet vetëm nga fundi i shek. XI dhe gjatë shek. XII, me emrin e vjetër romak «Pretorium» ose «Kështjellë»[19].

Më vonë në dokumentat anzhuine ai thirret thjesht «Kështjellë»[20] dhe «kështjella e sipërme»[21] ose e «Shën Ilisë»[22], gjatë pushtimit Venecian. Aty ndodhej dhe selia e Dukës së Durrësit[23]. Në «kështjellën e sipërme» e kish selinë edhe feudali Shqiptar Gjergj Topija, pas vdekjes së cilit më 1392, Durrësi ra në dorë të Venetikut dhe me sa duket edhe paraardhësi i tij Karli që e pati nën zotërim këtë qytet qysh nga viti 1368.

Cilësimi në dokumenta i «Akropolit» si «kështjellë e sipërme» të lë të kuptosh se Durrësi në mesjetë ka patur edhe një kështjellë tjetër e cila cilësohet shprehimisht si «kështjella e poshtëme» për herë të parë në një dokument të vitit 1403[24]. Menjëherë të shkon mëndja tek kështjella me lartësi «59» ku ne kemi hetuar disa gjurmë më të vjetra në bazat e mureve dhe kullave ekzistuese të cilat përfaqësojnë periudhën e parë të ndërtimit të saj. Nga teknika e ndërtimit në këtë rast mund të konstatohet vetëm që kemi të bëjmë me një ndërtim mesjetar, por edhe kësaj radhe do të na vijë në ndihmë një e dhënë dokumentare për të përcaktuar së paku një «terminus ante quem» për këtë periudhë ndërtimi të kështjellës në lartësinë «59». Në vitin 1243[25] përmendet për herë të parë «Fortesa e Detit» emërtim që nuk del në këtë formë kërkund në dokumentat e mëvonshme. Ky cilësim është bërë pa dyshim për të dalluar këtë të fundit nga ndonjë kështjellë tjetër në këtë qytet të fortifikuar. Dhe po të kemi parasysh se Akropoli ekzistonte para kësaj date dhe se të dhënat topografike të deri tanishme nuk na ofrojnë asnjë të dhënë tjetër përveç kështjellës në lartësinë «59» do të mendonim se «Fortësa e Detit» dhe «Kështjella e poshtëme» janë identike. Është pikërisht kjo kështjellë e cila përmëndet para ardhjes së anzhuinëve, ndërtimin e së cilës, siç e kemi përmëndur dhe më lart, Shuflaj ua atribon këtyre të fundit.

Deri rreth mesit të shek. XIII, krahas «Kështjellës së sipërme» edhe ajo e poshtmja ka luajtur një farë roli, por pas kësaj periudhe fillon të fitojë rëndësi gjithnjë e më tepër kështjella e sipërme.

Kjo e fundit u rindërtua nga anzhuinët më 1280 dhe ishte selia e feudalëve shqiptarë gjatë gjysmës së dytë të shek. XIV. Rëndësia e saj kuptohet dhe nga përpjekjet e Venedikut, për të shtënë në dorë këtë kështjellë qysh para vdekjes së Gjergj Topisë»[26].

Rënimin e saj ndoshta duhet ta lidhim me tërmetin katastrofik të vitit 1273, prej të cilit mundi të shpëtojë vetëm Akropoli[27] ndërsa përmendjen më 1403 nga Venecjanët duhet ta shohim si një interesim të tyre, për të studjuar mundësinë e rigjallërimit të këtyre rënojave.

Për datimin e periudhës së dytë të kështjellës në lartësinë «59» që përfaqësohet nga kullat H, H_1, I, kurtinat që i lidhin ato si dhe kurtina I – F na shërben si «terminus ante quem» Vit 1502 që daton muri i ndërtuar nga turqit, i cili mbështetet në kurtinën I – F pa kurfarë lidhje dhe në pozicion jo të natyrshëm. Ajo që mbetet për të ngushtuar datimin janë disa elemente të arkitekturës së kullave dhe të dhëna historike indirekte. Disa fragmente arkitekture me ornamente të stilit romanik (Fig. 12) që mund të datohen në shek. XII-XIII, të murosur me kullat dhe kurtinat e Kështjellës, nuk na japin një kufi të poshtëm që do të na ndihmonte për një datim në kufij të ngushtë. Ndërsa tipi i portës së kullës H e dekoruar me një fushë katërkëndëshe me bordurë tullash, në vendin tonë është karakteristik për arkitekturën e periudhës së pushtimit turk e atë venecian të shek. XV, siç janë portat e Barbikanit të Kalasë së Shkodrës të ndërtuar midis viteve 1407-1416[28]. Nga të dhënat bu-

19) Alexias, I, lib. IV, 8 **(Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë, shek. X-XV,** Tiranë 1975, 98, përgatitur për shtyp nga K. Bozori – F. Liço), po aty, II, lib. XVIII, 2,3 (Burime tregimtare... 117).

20) **A.D.** vol. I, dok. 311, 410 (17 Prill 1274, 27 Maj 280)

21) A.D. Vol. II, dok. 731.

22) M. Sufflay – **Städte und Burgen Albaniens hauptsächtlich, Vâhrend des Mittelalters,** Wien Leipzig 1924, 8

23) **Alexias,** Vol. II, lib. XIII, 2,3

24) A.D. vol. II, dok. 731.

25) A,D. vol. I, dok. 172 (21 Prill 1243)

26) L. Maltezi, **Përpjekjet dhe synimet e Venedikut për pushtimin e Durrësit 1386-1392),** Studime Historike 2, 1977 160-163.

27) Pahymeris, **vep. cit,** 7

28) V. Kamsi, **Fortifikimi i hyrjes kryesore të kështjellës së Shkodrës,** Monumentet 3, 1972, 163-170

Pa Kopjuar

DO NOT COPY

Fig. 11

Fig. 12

rimore mësojmë gjithashtu se disa vjet pasi venecianët kishin shtënë në dorë qytetin e Durrësit (1403), senati kërkon të shihet mundësia e ngushtimit të fortifikimit të këtij qyteti në një rreth më të vogël, dhe për këtë duhej të shqyrtohej gjëndja e mureve rrethuese, hendeqeve si dhe e dy kështjellave[29]. Vetë ideja e ngushtimit të mureve të qytetit përjashton mundësinë e rindërtimit të Akropolit, që ishte mjaft në periferi, por dhe kjo ide nuk u realizua dhe aq më pak rindërtimi i akropolit. Kështu ata u kufizuan në rindërtimin e kështjellës së poshtme gjë që del në dukje në mënyrë të tërthortë dhe nga burimet e më vona turke. Në vitin 1501 kur turqit mbanin të rrethuar qytetin e Durrësit, sipas historianit Idriz Bitlisi, mbrojtja e tij i qe besuar disa rojeve të sprovuar «që rinin në mes të fortesës «gjithashtu ish caktuar dhe një turmë tjetër rojesh që nuk kishin parë kurrë luftëra dhe përleshje dhe që nuk kishin provuar vështirësitë e betejave»[30]. Këta të fundit me sa duket ruanin muret rrethues të qytetit. Nga të dy kështjellat vetëm ajo e «Poshtëmja» në lartësinë 59 m. zë një pozitë qëndrore në kalanë e Durrësit. Është e kuptueshme që në gjëndjen gjysmë të rrënuar në të cilën ndodhej kalaja e Durrësit, në këtë kështjellë do të vendoseshin rojet më të sprovuar që ishin njëkohësisht më të paktë në numër. Gjithashtu ekzistenca e një periudhe tjetër më të vonë veneciane siç janë kullat F dhe A, e kufizon më tepër datimin e kësaj kështjelle. Nga viti 1403 deri nga mesi i shek. XV.

Kullat F dhe A që i përkasin periudhës së tretë të ndërtimit paraqesin tipare të përbashkëta arkitektonike si dhe të teknikës së ndërtimit që dëshmojnë për njëkohshmërinë e ndërtimit të tyre. Elementë më të ploté për datim ofron kulla A e ndërtuar pranë bregut të detit. L. Rej e krahason me Kullën e Gingirit në Selanik, vepër e arkitektëve venecianë të shek. XV si dhe me disa kulla të tjera të këtij tipi[31]. Muret e trashë të kësaj kulle, lartësia e paktë, perimetri i madh i rrethor dhe frëngjitë për topa të kalibrit të rëndë tregojnë se ajo është nga tipat e parë të fortifikatave të ndërtuara posaçërisht për artileri, të ashtuquajturat «Rondele» paraprirëse të bastionëve të mirëfillta. Këto lloj ndërtimesh u përhapën në një kohë të hershme, rreth mesit të shek. XV, në bregun lindor të Adriatikut si pasojë e kërcënimit turk[32].

Si «terminus post quem» për ndërtimin e këtyre kullave na shërben edhe periudha e dytë e kështjellës në lartësinë «59» me kullat H, H_1, I. Kështu ne do të ishim më tepër të prirur të lidhim këto kulla me ndërtimet fortifikuse që u kryen në Durrës gjatë vitit 1478, periudhë pas vdekjes së Skënderbeut dhe kur një qytet tjetër i fortifikuar nën zotërimin venecian Shkodra mbahej e rrethuar nga turqit. I një kohe të afërt me kullat A, F si dhe me periudhën e dytë të

29) **Vep. cit.,** A.D. 731
30) S. Pulaha, **Lufta Shqiptaro turke në shek. XV (Burime Osmane)** Tiranë 1968, 178.
31) L. Rey, **Vep. cit.** 35
32) L. Gerö, **Typology and terminology of the forteresses bastionnees.** Bulletin (I.B,I) Nr. 30/1972, 29

kështjellës është muri M-Q me kullat katërkëndëshe që dalin fare pak prej kurtinave. Këto kanë të ngjashme me periudhën e dytë të kështjellës në lartësinë «59» teknikën e ndërtimit, trashësia e mureve të tyre është e barabartë me atë të kullës A, ndërsa brezat e drurit me seksion drejtkëndësh i takojmë si në periudhën e dytë të kështjellës së poshtme ashtu dhe në kullën A. Por ato ndryshojnë nga brezat e drurit të murit dhe kullave të ndërtuar në periudhën e pushtimit turk (I-M), për të cilat është karakteristik seksioni rrethor.

Ndërtimet fortifikuese të periudhës turke mund ti ndajmë në dy faza. Fazës së parë i takon muri I-M. i cili kishte për qëllim zvogëlimin e rrethimit të qytetit, ndërsa fazës së dytë i takojnë rindërtimet në murin jugperëndimor që konsistojnë në veshjen nga jashtë të tij dhe të kullave të periudhës së vonë antike dhe në paisjen e këtyre të fundit me bedena të shpuar nga frëngji.

Muri i parë (I-M) është i datuar në mënyrë të saktë prej burimeve historike. Në tetor 1502, turqit hapën themele në mes të qytetit për të ngushtuar periferinë e mureve rrethuese[33] u ngritën rreth 700-800 furra të vogla gëlqereje në Ndroq dhe fshatra të tjerë rreth Durrësit[34]. U thirrën mjeshtra ndërtimi nga shumë krahina[35] dhe punuan rreth 8000 punëtorë[36] Nuk dihet se sa zgjatën punimet për ndërtimin e këtij muri, por nga vetë shifrat që u përmëndën mësipër, rëndësija e këtij ndërtimi, dhe fondet e mëdha që u harxhuan[37] kuptohet që gjithë kjo punë është kryer në një periudhë të shkurtër. Një relator anonim që e vizitoi Durrësin më 1570 thotë «se qyteti tani është më i vogël në krahasim me madhësinë e parë të moçme, por është bërë shumë i fortë me anën e dy fortifikimeve të bëra në anën e lindjes 5 vjetë më parë dhe atë që është në anën e perëndimit»[38].

Nga ky relacion ne kuptojmë se turqit patën vazhduar ndërtimet në kalanë e Durrësit deri në vitin 1565. Në një periudhë më të vonë nga muri verior (I-M) ne jemi të prirur të datojmë riadoptimet në murin jugperëndimor (A-I) si dhe rindërtimin e murit juglindor të kështjellës në lartësinë 59 (I-F) të kryera me të njëjtën teknikë. Jo vetëm për arsyen e thjeshtë që këto mure ruheshin në gjëndje relativisht të mirë, dhe nuk paraqitnin atë urgjencë si muri verior sidomos pas prishjes së rrethojës së madhe të qytetit[39] por edhe për faktin se ndërsa në murin verior hasim vetëm një beden të shpuar me frëngji, në murin jugpërendimor këtë e takojmë si një fenomen të zakonshëm, nga ana tjetër këto të fundit janë me përmasa më të vogla. Vërehet gjithashtu tek kullat një tendencë për krijimin e një parapeti të përshkuar nga frëngji dhe për më tepër frëngji dyshe që janë pa dyshim për armë zjarri. Nuk përjashtohet mundësia që edhe në murin jugperëndimor të jenë kryer punime në të njëjtën kohë me murin verior. Kjo mund të thuhet për disa bedena gjatë kurtinave të pa pajisura me frëngji. Vlen të theksohet gjithashtu se pas veshjes me mure, kullat e murit jugperëndimor morën trajta të ngjashme me bastionet të cilat patën filluar të përhapeshin për herë të parë në Itali gjatë gjysmës së parë të shek. XVI dhe vetëm në gjysmën e dytë të këtij shekulli në vëndet e tjera të Evropës[40].

Duke shfrytëzuar të dhënat burimore, mund të krijohet gjithashtu një tabllo pak a shumë e qartë për gjëndjen e kalasë së Durrësit dhe rindërtimet e kryera në të gjatë gjithë mesjetës së mesme dhe të vonë si dhe për degradimin e saj në kohë.

Gjatë shek. XI. kalaja e Durrësit ishte në gjëndje mjaft të mirë, ashtu siç e përshkruan atë Ana Komnena në veprën e saj Aleksiada. Kjo kuptohet edhe nga vetë karakteri i punimeve të kryera në këtë kohë në muret rrethuse. Gjergj Poleologu i emëruar Dukë në Durrës, me porosi të perandorit Aleks Komneni, më 1081 ndërtonte bedenat e kalasë në një mënyrë të re, duke përdorur disa konstruksione druri të palidhura mirë, që kur normandët do të ngjiteshin me anën e shkallëve do të rrëzoheshin për tokë bashkë me to[41]. Është e kuptushme që konstruksione të tilla prej druri, për të arritur qëllimin e përmendur, duhet të dilnin në formë konsoli mbi muret, se ato duhet të kenë ekzistuar qysh më parë në formë të qëndrushme për tu shërbyer qëllimeve të tjera, dhe që në këtë rast aplikoheshin për të përmbushur një dredhi lufte. Ndërtime të

33) S. Pulaha, **Vep. Cit** 178
34) I. Zamputi, **Kontribut për historinë e Shqipërisë bregdetare në fillim shek. XVI,** Studime Historike 1, 1964, 119
35) S. Pulaha, **Vep. Cit** 182
36) N. Jorga, **Geschichte des Osmanischen Reiches,** 1908-1913
37) S. Pulaha, **Vep. cit** 182.
38) Relacion anonim mbi Shqipërinë 1570. **Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë vëll. III** Tiranë 1962, 159
39) Prishja e murit verior të rrethojës së madhe të qytetit kuptohet nga murosja e të njëjtave fragmente arkitektonike që ndodheshin në të me murin e ri të ndërtuar nga turqit.
40) L. Gerö, **Die charakterisischen Epochen des Burgbaues** Bulletin I.B.I. Nr. 28, 1970, 19-24
41) Alexias, vëll. I, lib. III 9,10 (Burime tregimtare. . . . , 98

Pokotopy

tilla prej druri të njohura me emërin «Gardhe» kur zinin gjithë kreshtën e mureve ose «Ballkone» apo «erkere» kur instaloheshin vetëm në pjesë të veçanta të tyre, kanë qenë përdorur shpesh në mesjetë dhe kryesisht në fortifikimet perëndimore gjatë shek. XII-XIII[42]. Duke patur parasysh faktin që Durrësi ka qenë gjithmonë një pikë kontakti midis Lindjes dhe Perëndimit, ka të ngjarë që këto lloj ndërtimesh të paraqesin një nga shëmbujt më të hershëm që ndoshta do të kenë shërbyer si model për kështjellat e mëvonshme mesjetare të Evropës perëndimore.

Akoma nga fundi i shek. XII Durrësi ishte një qytet shumë i fortifikuar. Historiani bizantin Eustath i Selanikut duke bërë fjalë për pushtimin e Durrësit nga Normandët më 1182, të cilët mundën të marin qytetin vetëm me tradhti thotë se: «pushtimi i Durrësit me një shpejtësi kaq të madhe.... i friksoi ata që ndodheshin rreth e rrotull deri në Selanik pse kapërcyen atë qytet shumë të fortifikuar dhe sepse nga krahinat andej (nga Durrësi) e deri tek e jona maqedone (Selaniku) nuk iu paraqit atyre rrugës as edhe një gjëmb si pengesë[43]. Kalaja vazhdonte të ishte e fuqishme edhe në prag të kryqëzatës IV. Në 1203 Aleksi IV Konneni, i shpallur perandor në Durrës, mbasi kaloi rreth e rrotull mureve të qytetit, u mjaftua të merrte si masë mbrojtëse, prishjen e banesave që ishin jashtë tyre[44]. Ky indikacion i fundit tregon se Durrësi kishte edhe një Varosh të pambrojtur, ndërkaq qyteti brënda mureve siç del nga një dokument i mëvonshëm i vitit 1273, ishte i banuar dëndur[45]. Jo shumë kohë më vonë më 1225 Teodor Engjell Komneni, despot i Epirit, pasi u kish marë venecianëve Durrësin qysh më 1217, ndërtoi kullën katërkëndëshe në murin verior të qytetit të cilën e kemi përmëndur dhe më sipër. Stili lajkatar dhe plot lavde i mbishkrimit që i dedikohet ndërtuesit të kësaj kulle, tregon ashtu siç ka vënë në dukje me të drejtë Hezej, se ajo përfaqësonte të vetmin ndërtim të Despotit në muret mbrojtëse të qytetit[46]. Në vitin 1272 Durrësi ra në dorë të anzhuinëve të cilët pas tërmetit të një viti më vonë u detyruan të kryejnë punime në muret mbrojtës; midis të cilëve dhe ato që kemi përmendur më lart. Që nga ajo periudhë fillon dhe rënia e qytetit të Durrësit. Më 1368, zotërues i Durrësit ishte feudali shqiptar Karl Topia[47] i cili më 21 Maj 1387 i dorëzon Venedikut një kullë në bregdet për mbrojtjen dhe mirëmbajtjen e së cilës qenë caktuar më 1389 nën një kryetar 11 balistarë dhe një murator karpentier[48]. Pasardhësi i Karlit, Gjergj Topia merr masa për të hapur një kanal rreth fortesave[49]. Më 1392 ai vdes dhe Durrësi bie në dorë të venecianëve. Qysh në këtë vit këta të fundit interesohen për hapjen e një kanali në Portoromano, për ta kthyer Durrësin në ishull, shpenzimet e këtyre punimeve do t'u ngarkoheshin banorëve të qytetit[50].

Në 1403 senati i Venedikut kërkon të shihet mundësia e ngushtimit të fortifikimeve të Durrësit, në një rreth më të vogël, pasi për mungesë burrash nën armë kjo kala kaq e madhe «nuk mund të mbrohej në asnjë mënyrë»[51]. Projekti i ngushtimit të rrethojës së qytetit nuk u zbatua asnjëherë nga venecianët dhe vetëm më 1455, filloi të vihej në jetë ideja e dhënë qysh më 1392 për hapjen e kanalit në Porto-Romano, që kish për qëllim më tepër pastrimin e ajrit nëpërmjet qarkullimit të ujërave të kënetës se sa mbrojtjen. Për kryerjen e kësaj vepre përveç punëtorve të marrë nga zotërimet venecianë si Durrësi, Shkodra, Lezha, Danja, i kërkohet ndihmë Skënderbeut, Arianitit, Muzak Topisë, e zotërve të tjerë shqiptarë prej të cilëve ky i fundit u premton dërgimin e 5000 punëtorve me shpenzimet e veta[52]. Por megjithatë dunat e rërës vazhdonin mbushjen dhe kjo sipërmarrje nuk pati sukses. Megjithë interesimin e vazhdueshëm të senatit të Venedikut për mirëmbajtjen e kalasë së Durrësit, siç del nga dokumentat, kalimin e taksave të ndryshme për llogari të fortifikimeve, apo të masave për fortifikimin e Durrësit, më 1466 dhe 1478, këto punime kishin një karakter të kufizuar, aq sa Qiriaku i Ankonës që e vizitoi Durrësin më 1436 thotë se muret e kalasë «ishin të rrënuara pjesërisht»[53] dhe akoma më vonë më 1496,

42) W. Meyer – **Entwiklung der Burgen in Dentschland versuch einer typologie,** Actes VIII, Reunion Scientifique, Athenes, 1968, 169-178
43) Vep. Cit. Burime tregimtare. 141
44) Choniatae, **Historiae,** 660 (Burime tregimtare.... 149)
45) Pachyneris, **Vep. cit.** I, lib. V, 7
46) L. Heuzey – H. Daumet, Vep. Cit. 349 – 392
47) A.D. Vol. II, dok. 239
48) A.D. Vol. II. dok. 443
49) L. Maltezi, **Vep. cit.** 167
50) A.D. Vol. II dok. 481
51) A.D. Vol. II dok. 731
52) J. Radonič, **Gjuragj Kastriot Skanderbeg i Arbania u XV vjeku** Beograd 1942, n. 90 shih dhe F. Babinger, **Arianit Komneni, vjehri i Skënderbeut Konf. I e studimeve Albanologjike** (15-21 Nëntor 1962) Tiranë 1965, 481.
53) Kyriacus Ankonitanus, **Epigrammata per Illyricum reperta,** 21

PONTOSOY

thuajse në prag të pushtimit turk, kalorsi gjerman Arnold von Harff e cilëson Durrësin si një qytet të madh të «shkatërruar»[54].

Po kështu më 1499 njoftohet se rrethi i mureve të kalasë së Durrësit ishte i gjërë rreth 3 milje, të rrënuara nga vjetërsia dhe pa roje të mjaftueshme[55]. Këto të dhëna tregojnë se venecianët fare pak kanë vënë dorë në muret e rrëthojes së madhe të Durrësit dhe se nuk morën asnjë masë për ngushtimin e fortifikimeve. Por gjithnjë me shpresë se një ditë do të arrinin ta zbatonin këtë projekt të fundit, ata u kanë kushtuar një farë kujdesi atyre pjesëve të fortifikimeve që do të mund të përfshiheshin në rrethimin e ri e sidomos «Kështjellës së poshtme» (lartësia 59) e cila duke zënë një pozitë qëndrore në fortifikimet e Durrësit, ishte larg mureve periferike më të dobëta të rrethojës së madhe të qytetit. Ate që duhet ta kishin bërë venecianët e realizuan turqit më 1502 duke ndërtuar murin nga kështjella në kthesën M.

Megjithëse e dobët dhe gjysmë e rrënuar Kalaja ruante akoma diçka nga madhështia e dikurshme sa që historiani turk Idriz Bitlsi, thotë se Durrësi «ishte një nga qytetet e mëdhenj të pafeve dhe kalaja e tij, kundrohej në viset e Rumelisë si një Kostandinopojë e dytë»[56]. Në fund të shek. XVI, kalaja kishte një garnizon prej 700 vetësh të gatshëm për të pritur një sulm të shpejtë nga venecianët. Ajo ishte e rrethuar nga një hendek i ngushtë dhe i cekët[57].

Një shekull më vonë udhëtari turk Evlia Çelebi, e përshkruan Durrësin si një kala të madhe katërkëndëshe me një periferi prej 5000 hapash të braktisur me kohë dhe të rrënuar. Kalaja e ngushtuar me një perimetër prej 800 hapash kishte dy porta. Një nga deti «Porta e Detit» dhe tjetra nga veriu «Porta e Madhe»[58]. Këto dy porta funksiononin akoma në mesin e shekullit XIX dhe mbylleshin çdo mbrëmje[59]. Durrësi qe reduktuar prej kohësh në një kështjellë garnizonesh dhe nuk kishte më tepër se 200 shtëpi dhe 1000 banorë. Ndërsa historia e fortifikimeve të tij mer fund thuajse qysh nga mesi i shek. XVI.

DO NOT COPY

54) G. Jiriček, **Studien zur Geschichte und Geographie Albaniens im Mittelalter,** Budapest 1916, 18
55) I. Zamputi – **Vep. cit.** Kontribut ....., 119
56) S. Pulaha, **Vep. Cit.** 178
57) Relacioni anonim...., 159
58) E. Çelebi, **Shqipëria para dy shekujsh,** Tiranë 1930, 88 (Përkth. S. Vuçiterni)
59) J.G. Hahn **Vep. cit.,** 118-119

DO NOT COPY

KULLA I

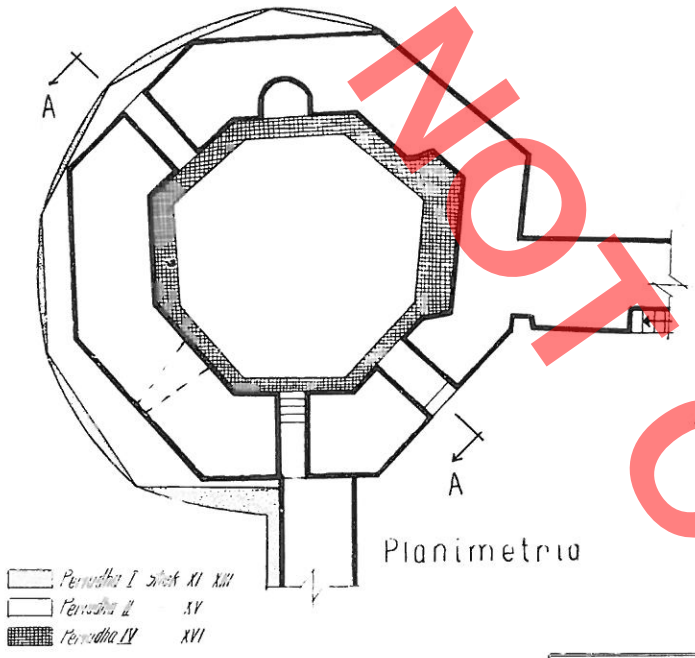

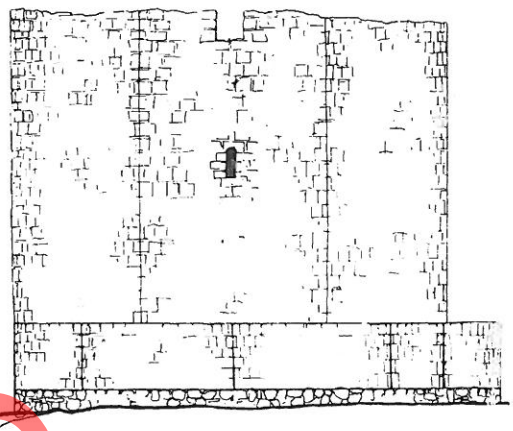

Fasada

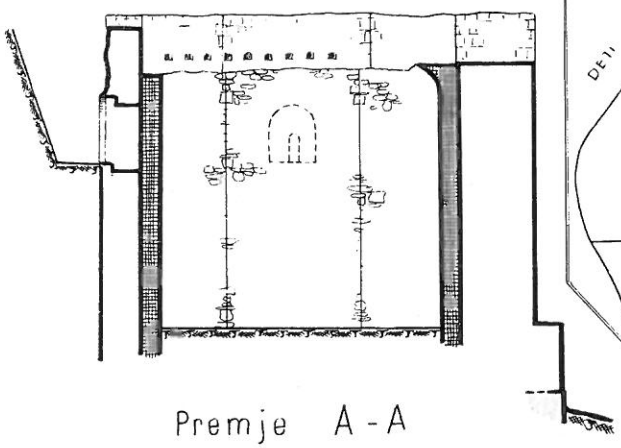

Premje A-A

0 1 2 3 4 5m

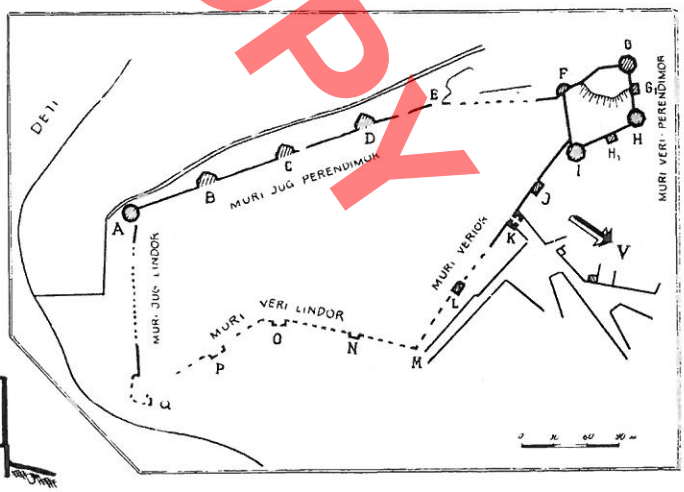

DO NOT COPY

KULLA H

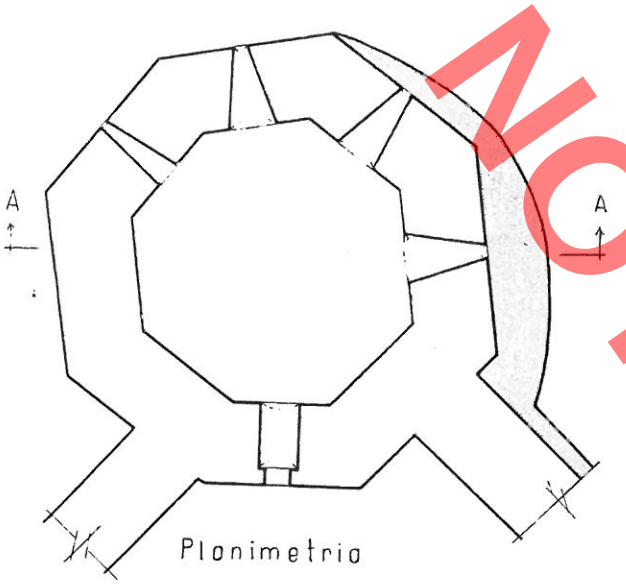

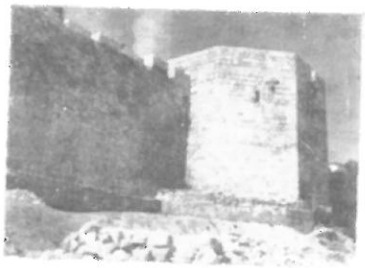

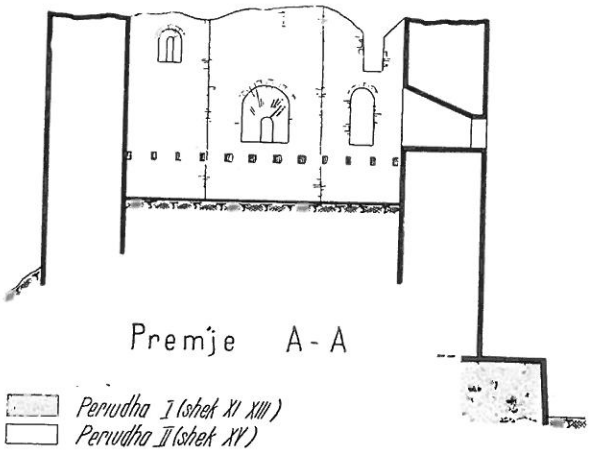

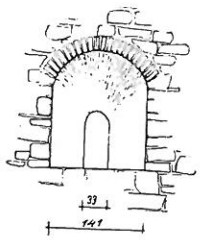

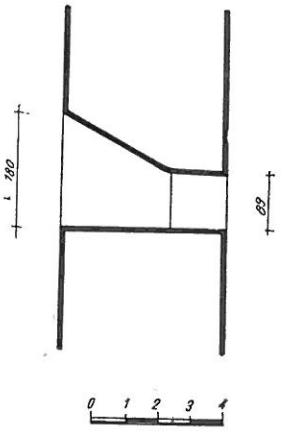

DO NOT COPY

KULLA F

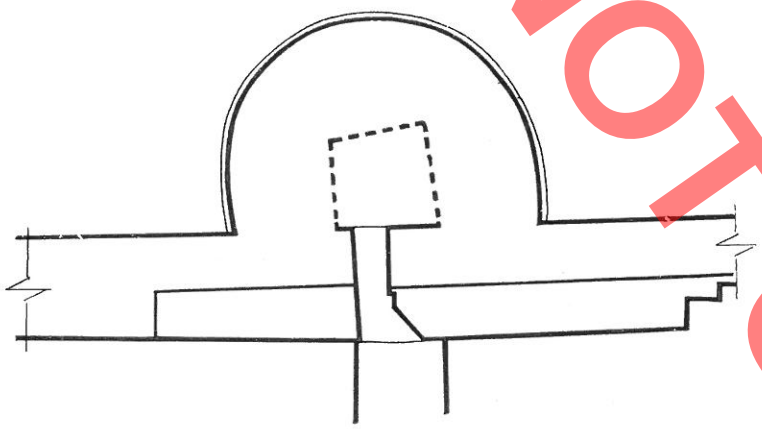

KULLA L

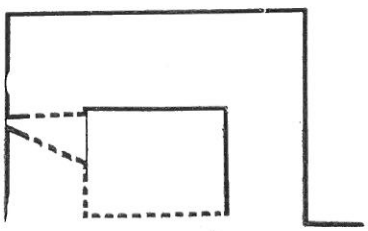

DO NOT COPY

KULLA A

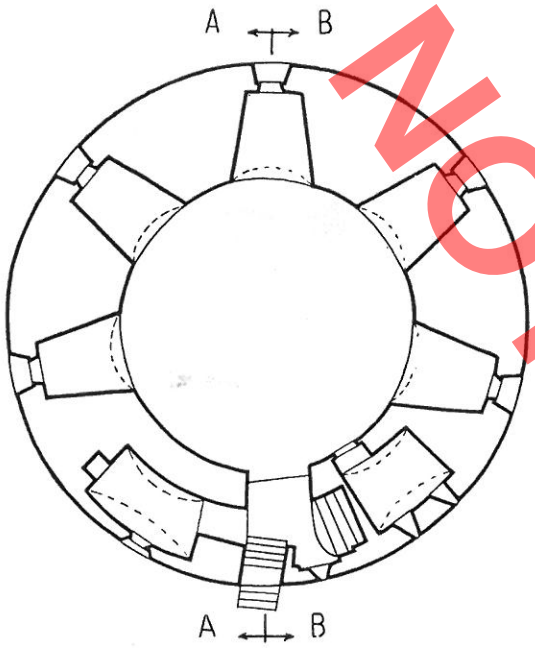

Planimetria

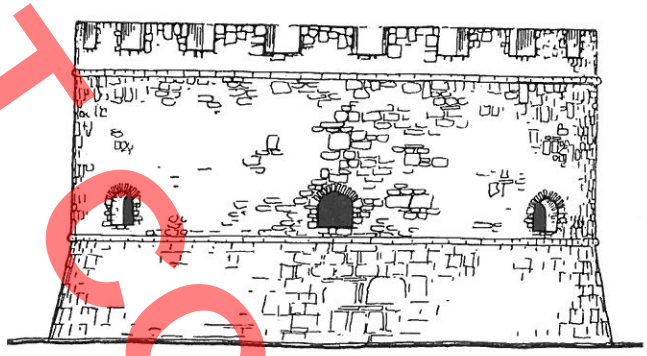

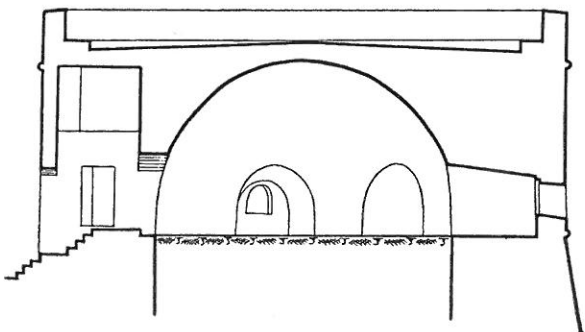

Premje A-A

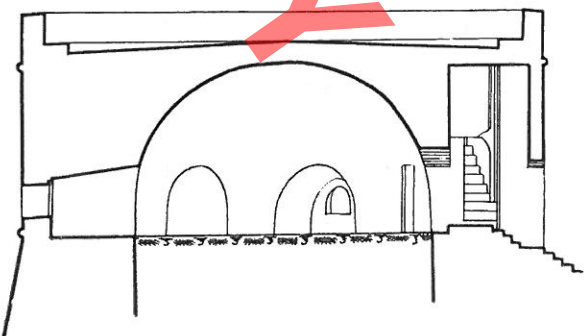

Premje B-B

DO NOT COPY

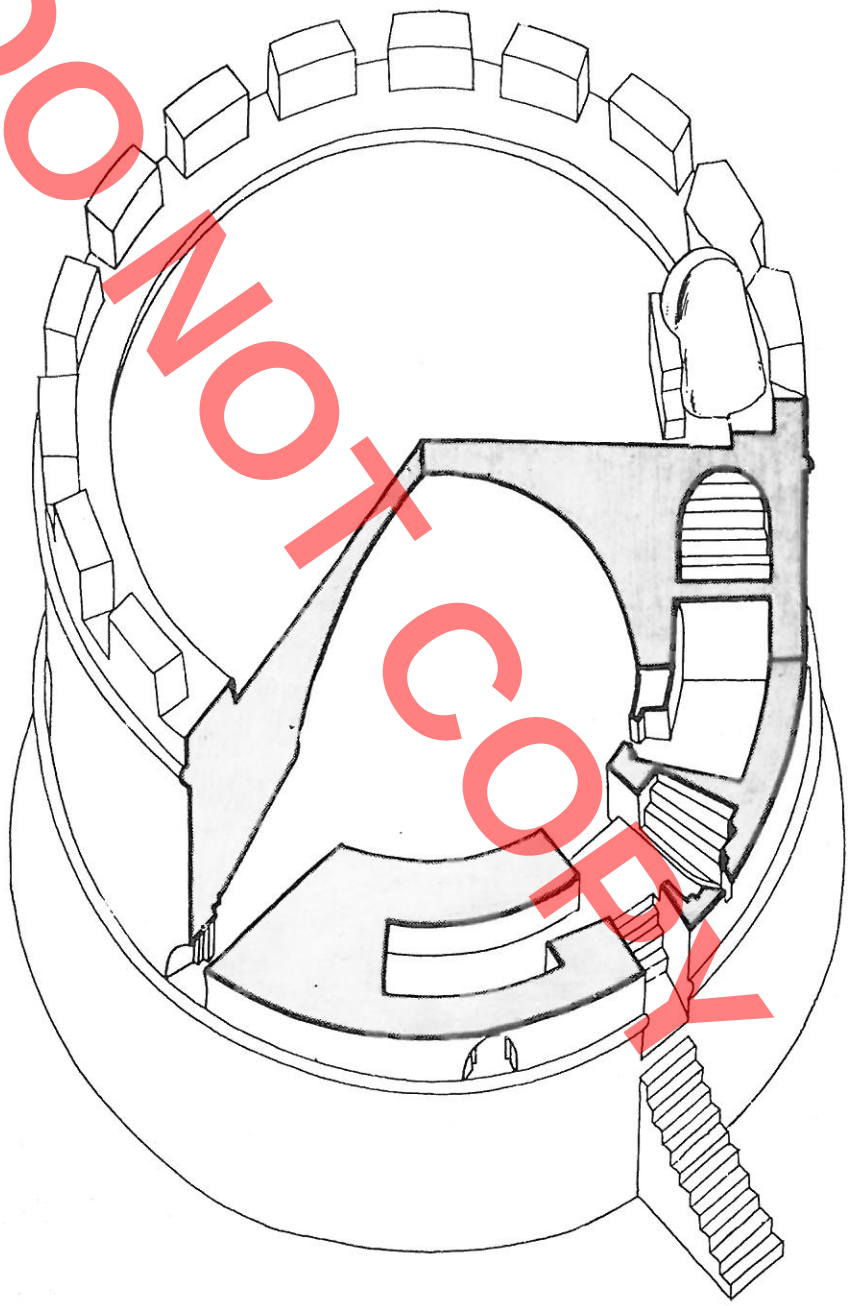

KULLA A

0 1 2 3 4M

DO NOT COPY

KULLA J

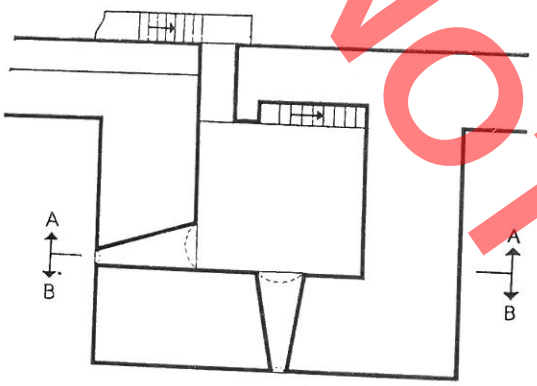

Planimetria

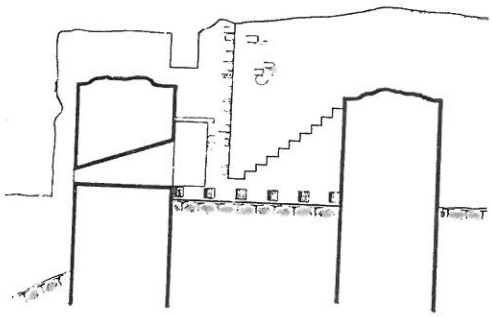

Prerńje A-A

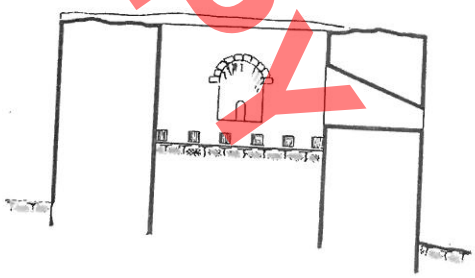

Prerńje B-B

Gjerak KARAISKAJ

DO NOT COPY

LA FORTERESSE DE DURRËS AU MOYEN AGE

RESUME

Durrës et ses fortifications ont éveillé depuis bien longtemps l'attention de maints hommes d'étude, archéologues et historiens. Après Hahn, qui nous a donné une description brève de cette forteresse et publié pour la première fois l'inscription d'une tour mise en place par le despote de l'Epire Théodore Comnène, ce fut le tour de Heuzey à aborder sérieusement l'étude des murs d'enceinte de cette ville, en nous fournissant même leur planimétrie.

Le dernier à aborder ce problème fut L. Rey, qui s'efforça pour la première fois d'étudier les constructions moyenâgeuses alors qu'une grande part de leurs traces étaient déjà disparues.

Il convient de mentionner encore d'autres historiens, entre autres M. Sufflay et C. Jirecek, lesquels, se fondant sur les données topographiques de Heuzey-Daumet et sur les sources écrites, ont tracé une brève histoire de la ville de Durrës et de sa forteresse, mais en tirant en certaines occasions des conclusions erronnées, du fait que ces auteurs ne connaissaient pas personnellement le terrain.

Les études de L. Rey n'étant pas complètes, et par suite de la mise au jour de certaines traces nouvelles, nous avons pensé qu'il serait opportun d'examiner une autre fois les fortifications moyenâgeuses de Durrës pour en exposer brièvement la description et la chronologie d'une manière plus approfondie, évidemment dans la limite du possible, sur la base des données historiques.

La Forteresse de Durrës, telle qu'elle était en 1861 lorsqu'elle fut visitée par Heuzey, constituait un trapèze irrégulier ayant un périmètre d'environ 3 kilomètres et représentant la deuxième enceinte de la ville. Les traces d'une troisième enceinte avaint été mises au jour 500 m plus au nord (voir la planimétrie, Fig. 1), tandis que la première enceinte était constituée par l'«Acropole» situé à la cote 98. En ce qui concerne ces murs, en dehors d'un tronçon long de 500 m environ dans la partie sud-ouest, toutes les autres traces ont complètement disparues. Mentionnons encore une petite forteresse à planimétrie rectangulaire, ainsi qu'un mur qui s'y détache en direction de la mer pour rejoindre la vieille enceinte à l'angle M (Fig.). Cette dernière enceinte constituait la forteresse désormais de dimensions réduites de la période ottomane, qui ne couvrait à l'époque que la cinquième partie de la surface de l'ancienne forteresse moyenâgeuse. Le mur sud-ouest et les tours B, C, D et E appartiennent à la basse antiquité.

L'«Acropole» ou la forteresse supérieure

En ce qui concerne l'Acropole ou la forteresse supérieure, se dressant à proximité de la cote 98, Heuzey nous fait savoir seulement qu'elle était séparée du reste de la ville par un fossé large et que les vestiges de quelques tours rondes s'y trouvaient encore. Mais une référence aux données historiques, nous permet de nous faire une idée plus claire de ce monument. A la suite du tremblement de terre de l'an 1273, les Angevins qui avaient en possession Durrës depuis déjà un an, furent contraints à réparer chaque année les murs d'enceinte de la ville. C'est à cette occasion que l'on commence à mentionner dans les documents la Ville et la Forteresse comme deux entités distinctes, mais les travaux de fortification étaient centrés dans cette dernière depuis 1274. C'est en 1280 que Charles Ier ordonna la réalisation de certains travaux nouveaux: l'élévation en hauteur du mur situé entre la «tour principale» et la tour comportant la citerne, l'élévation en hauteur de la tour comportant la citerne, l'élévation en hauteur de la tour renfermant une chapelle, ainsi que la construction d'un mur nouveau à créneaux dans le but d'unir le mur de la forteresse à la muraille de la ville. Dans le mur intérieur de la forteresse fut aménagée une porte à battants, de bois solide et d'une épaisseur d'un demi pied, tandis que la porte conduisant hors de la ville en direction des prairies fut munie de battants de fer.

Il importe à présent de prouver que ces travaux ont été effectués à l'»Acropole» et non pas en un autre endroit. Dans son ouvrage «Les Serbes et les Albanais», M. Sufflay écrit: «Quand les Angevins, après le tremblement de terre de 1273, construisirent vers l'an 1280, au-dessus du port de Durrës, une nouvelle forteresse, l'ancienne forteresse byzantine s'appelait «centrum superius». Autrement dit Sufflay distingue les constructions angevines de la forteresse supérieure et attribue à ceux-ci une nouvelle forteresse sur les rives de la mer. Mais des données topographiques recueillies à ce jour, il ressort qu'il n'existe pas au-dessus du port d'autre forteresse en dehors de celle se dressant à la cote 59. En plus cette dernière appelée «Forteresse de

DO NOT COPY

mer» est citée avant même l'arrivés des Angevins (1243). Maintenant il s'agit de savoir si les Angevins ont reconstruit la forteresse supérieure (se dressant à la cote 98) ou celle de «en-delà» (se dressant à la cote 59).

Comme cela ressortira plus loin de la description, la «Forteresse inférieure» n'avait qu'une seule porte du côté nord-ouest aménagée à l'intérieur de la ville, tandis que le mur sud-ouest appartenant à l'enceinte extérieure, conservée entièrement depuis le VIe siècle, n'indique aucune trace de porte, d'où elle ne communiquait pas avec les «prairies» se trouvant à la périphérie. Mais si par ailleurs nous nous rapportons aux traces conservées dans la «forteresse supérieure» jusqu'à l'époque de Heuzey, il nous faudra identifier la «tour principale» avec la tour de Théodore Comnène, qui en réalité n'était qu'un «donjon». Selon la description de Heuzey, elle était dotée d'une habitation et d'un prémur dans sa partie interne. La «teur principale» appartenait à l'enceinte de la ville et non à la forteresse, et ne se trouve pas là où est indiquée dans la carte de Heuzey la tour de Théodore Comnène. Mais c'est précisément le mur se dirigeant en direction sud-ouest de cette tour, élevée jusqu'à la hauteur de la tour à citerne, qui servait de limite au mur de la forteresse et à la muraille de la ville, tandis que le nouveau mur séparait la forteresse du reste de la ville.

Description des forteresses moyenâgeuses existantes

La forteresse se dressant à la cote 59 (Tab. I). Il s'agit d'un rectangle presque régulier dont les côtés ont une longueur d'environ 50 m. A chacune de ses trois angles se dressait une tour polygonale (I, H, G), tandis qu'à sont quatrième angle il y avait une tour semicirculaire (F) en plus de deux tours angulaires (H_1G_1) au milieu de ses côtés. Actuellement sont conservées les tours I, H_1, H. F.L. Rey met en doute cependant l'existence de la tour H_1, qui toutefois est reproduite dans la planimétrie de Heuzey-Daumet et même dans un de leurs croquis panoramique, où son hauteur est conservée au-dessus du niveau des créneaux des courtines. La mise au jour récemment de la tour H_1 a écarté définitivement tout doute à propos de son existence et de sa forme planimétrique.

L'autre tour rectangulaire se dressait entre les tours H et G, mais nous ne conservons actuellement plus aucune trace de cette tour et de la tour G. La tour F, située à l'angle sud de la forteresse diffère quant à la forme de sa planimétrie et à sa technique de construction des autres trois tours, voir même cette dernière se dressait au-dessus du mur I-F, en nous donnant de la sorte un point d'appui certain pour sa datation plus récente par rapport aux autres tours de la forteresse. Les travaux de nettoyage effectués le long de la courtine I-F, pendant les années 1975-76, nous ont permis de constater que celle-ci n'était pas traversée par une entrée, par ailleurs, étant donné que les autres murs F-G et I-H aussi se trouvent dans les mêmes conditions, il n'est pas difficile de dégager la conclusion que la seule entrée à la forteresse se trouvait sur le côté nord-ouest entre les tours H et G.

Au cours de l'examen des murs de la forteresse nous avons relevé certaines traces plus ancienne à la base des tours polygonales I et H, dans la tour H_1 ainsi que sur les murs reliant ces tours entre elles. Ces traces appartiennent à une forteresse plus ancienne, dont la planimétrie correspond plus ou moins à celle de la forteresse existante à la seule différence qu'elle était flanquée par des tours rondes à chacun de ses angles.

La technique de construction de la phase plus ancienne diffère de la technique des tours polygonales et de leur soubassement. Les murs sont construits avec des pierres non équarries, qui sont liées avec du mortier à remplissage fin. Sur les joints horizontaux on relève parfois des bandes interrompues par deux rangées de briques, par certaines briques disposées verticalement ou par des morceaux de briques entourant en partie les pierres. Cette technique indique clairement que nous avons affaire à une construction moyenâgeuse, qu'il est difficile toutefois de dater d'une manière précise. A des fins de confrontation nous pouvons citer à titre d'exemple approximatif l'église de Marmiroi, à Pashaliman de Vlorë, datant au maximum le XIIIe siècle; le mur extérieur de la forterese de Petrelë, ainsi que certains murs et tours de Butrint, construits au plus tard pendant le Despotat d'Epire.

La deuxième période de construction, dans cette forteresse, est représentée par les tours I, H_1H, par les murs les reliant entre elles, par le mur I-F ainsi que par les tours G et G_1, conservées dans un état satisfaissant à l'exception des deux dernières. La technique de construction de cette période se différencie clairement de celle de la première période. Les murs sont revêtus, sur leurs faces extérieures, par des pierres équarries de forme plus ou moins rectangulaire, d'une dimension d'environ 0.35 x x 0.20 m. On relève rarement des briques entre les joints.

Les tours F et A, caractérisées par des traits architectoniques communs, appartiennent à la troisième période de construction. La première, ayant une planimétrie semicirculaire dans sa partie extérieure et une planimétrie à angle droit dans sa partie intérieure, est conservée jusqu'à une hauteur de 10m, 40. Elle communiquait avec le sentier de garde à travers une porte latérale qui n'existe plus. Le mur extérieur de la tour F est revêtu de pierres de différentes dimensions et de forme rectangulaire, Ces pierres ont été vraisemblablement prélevées des constructions plus anciennes. On relève entre les joints nombre de briques disposées horizontalement et verticalement, mais pas partout, ce qui montre que nous sommes en présence d'une technique de cloisonnage non conséquente. Un peu plus au-dessus de la mi-hauteur conservée de la tour vient une corniche de pierres, travaillées avec soin, ayant un profil semicirculaire.

A proximité de cette tour, sur la courtine reliant celle-ci à la tour I, on relève clairement même une quatrième phase de construction.

En ce qui concerne le mur interne de la tour, à 10 m du niveau du sol se trouve un tronçon qui n'est autre que le fragment d'une créneau revêtu de la même manière et simultanément que la partie postérieure de la tour et de ses courtines. Cette reconstruction a été réalisée selon une technique entière-

ment différente de celle des autres murs de la forteresse. La surface du mur est enduite avec beaucoup de mortier et semble être presque crépie: on ne voit que la partie centrale des pierres et en partie les briques. Que presque toute la partie supérieure de cette courtine a été reconstruite est prouvée aussi par la présence d'un grand tronçon de celle-ci, construite selon la technique mentionnée plus haut et qui s'est écroulée de la partie centrale du mur de la forteresse. Cette technique est identique à celle qui a été employée pour le revêtement des tours flanquant le mur S.-O.

La tour A (Tab. IV, V, Fig. 7) est celle mieux conservée de la Forteresse de Durrës. Son hauteur entière, jusqu'au faîte des créneaux, est de 9m60. A planimétrie circulaire et avec un diamètre extérieur de 9 m, ses murs ont une épaisseur de 3m70. Elle se dresse sur un soubassement en forme de cône tronqué, délimité dans sa partie supérieure par une corniche de pierres équarries en tailles semicirculaires. Le soubassement est rempli à l'intérieur et revêtu de plaques de pierres à l'extérieur, en créant de la sorte le plancher de l'unique étage de la tour. Cette étage, comportant une salle illuminée de cinq grandes meurtrières à canon, est couvert par une coupole sphérique construite avec des briques disposées en forme de cercles concentriques. Dans sa partie supérieure, cette tour se termine par une plate-forme entourée de créneaux. L'épaisseur du mur à l'intérieur de la forteresse à été exploitée pour créer de petits locaux auxiliaires et l'espace nécessaire aux escaliers conduisant à la terrasse.

Le mur nord-est (Q-M) ne conserve que peu de traces des constructions moyenâgeuses. De leur nombre la tour N, comprise dans les murs d'une habitation, est conservée jusqu'à une hauteur d'environ 6 m. Elle sort hors du mur jusqu'à 1m28 et a une épaisseur frontale de 6m95. Le mur d'enceinte, conservé partiellement des deux côtés de la tour, rentre également dans les murs de l'habitation. D'une épaisseur de 4 m, il est renforcé par des bandes de bois longitudinales à section rectangulaire 0,18 x 0,18 m.

Le mur septentrional (I-M) (Tab. I) a une longueur totale de 250 m environ et un largeur de 3 à 3m30, dont 0.80 m appartient au parapet. Dans la maçonnerie irrégulière de pierres prélevées des constructions plus anciennes, on y relève des morceaux de briques. En ce qui concerne les joints, ils ont été aplatis dans leur partie extérieure avec beaucoup de mortier de bonne qualité mélangé à du sable grossier et du gravier. En plus ce mur est renforcé par des bandes de bois à section ronde d'un diamètre de 20 cm. environ. On ne peut observer actuellement dans un état satisfaisant que sa partie reliant la forteresse à la «Grande Porte» (la tour K); où se dresse une tour angulaire (J), ainsi que les traces d'une autre tour (L) à l'est de la porte. Quant à la porte elle-même, au mur qui la reliait à la tour L et au tournant M, ils sont disparus sans laisser de trace. De l'autre côté le mur à l'ouest de la Porte est conservé en sa pleine hauteur de 9 m (Fig. 9), avec tous les 9 créneaux dont un seul est percé d'une meurtrière.

Le mur sud-ouest de même a subi maintes réadaptations pendant la période moyenâgeuse. En effet les tours de la basse antiquité (Fig. 10) ont été revêtues de mur et complétées, et leurs courtines avec des créneaux munis de meurtrières (Fig. 11). La technique de construction de ces adjonctions est identique à celle des constructions mises en place pendant la dernière phase de la forteresse se dressant à la cote «59».

o o
o

Les plus anciennes traces relatives au Moyen âge, dans la forteresse de Durrës, nous devons les rechercher dans l'«Acropole» et à ses proximités, où la tour de «Théodore Comnène» seulement datant l'année 1225 s'étaye plus ou moins sur des documents. Le fait que dans les documents angevins il est question d'une tour à citerne et d'une autre à chapelle, dans l'«Acropole», nous rappelle immédiatement à l'esprit les tours du Mont Athos, qui, selon les études effectuées par N. Moutsopoulos «avaient toujours une citerne à l'étage au rez-de-chaussée et une chapelle, l'étage supérieur, au-dessus de la terrasse». Ces tours sont attribuées aux Xe-XIIe siècles, mais se fondant sur les données extraites de l'épopée connue de Diogène Acritase Moutsopolos est de l'avis que la datation de ce type de tour peut être apportée au moins jusqu'au IXe siècle, période au cours de laquelle, elle fut construite le long des frontières orientales de l'empire byzantin (région de l'Euphrate).

Sur la base des arguments énoncés plus haut, il ressort que malgré le fait que les murs construits pendant la période d'Anastase Ier étaient solides et constituaient la base des constructions défensives pendant tout le Moyen âge, l'Acropole au moins a enregistré une reconstruction générale dès le plus Haut Moyen âge. Cela doit être arrivé après le VIIe siècle, quand à la suite de l'institution du nouveau système administratif des Thèmes, Durrës devint le centre d'une grande région, dans la partie occidentale de l'empire, englobant les contrées de la rive orientale de l'Adriatique, de Tivar à Vjosë. Mais il est plus probable que ces constructions aient été mises en place à la veille de l'attaque déclenchée par les Bulgares, ayant à leur tête le tzar Samuel, et qui réussirent à tenir Durrës depuis 989 jusqu'en 1005.

Le fait que dans les documents écrits l'«Acropole» est qualifié de «forteresse supérieure», nous laisse entendre que Durrës avait aussi au Moyen âge une autre forteresse expressément qualifiée de «forteresse inférieure» dans un autre document de l'an 1403. Cela nous rappelle immédiatement à l'esprit la forteresse à la cote «59», où nous avons pu identifier certaines traces plus anciennes dans les soubassements des murs et des tours existantes qui représentent la première phase de sa construction. La technique de construction montre qu'il ne s'agit en l'occurence que d'une construction moyenâgeuse, mais cette fois aussi nous avons à notre disposition une donnée documentaire permettant de déterminer au moins un «terminus ante quem» pour cette période de construction de la forteresse à la cote 59. En 1243 apparaît pour la première fois la «Forteresse de la

PHOTOCOPY

NO COPY

mer», dénomination que l'on ne retrouve plus sous cette forme nulle part dans les documents plus récents. Cette qualification a été faite, sans le moindre doute, dans le but de distinguer la «Forteresse de la mer» de n'importe quelle autre forteresse de cette ville fortifiée.

En considération du fait que l'Acropole existait avant cette date et que les données topographiques actuellement à notre disposition n'indiquent que la forteresse à la cote «59», il ressort que la «Forteresse de la mer» et la «Forteresse inférieure» ne sont que le même monument. Il s'agit précisément de la même forteresse mentionnée avant l'arrivée des Angevins, dont la construction a été attribuée à ceux-ci par Sufflay, comme nous l'avons indiqué plus haut.

Jusqu'à la moitié du XIIIe siècle, de pair à la «Forteresse supérieure» celle inférieure a joué un certain rôle, mais une fois cette période terminée c'est la forteresse supérieure qui commence a devenir toujours plus importante.

La forteresse supérieure, reconstruite par les Angevins en 1280, fut le siège des féodaux albanais pendant la deuxième moitié du XIVe siècle. Son importance ressort aussi des efforts accomplis par les Vénitiens pour s'emparer de celle-ci avant même la mort de Karl Topia. En ce qui concerne la «Forteresse inférieure» (cote «59»), sa destruction se rattache probablement au tremblement de terre de 1273 aux conséquences catastrophiques; l'Acropole fut le seul monument à se sauver de ce désastre. Quant à la mention faite par les Vénitiens en 1403, il ne s'agit à notre sens que de l'intérêt montré de leur part afin d'étudier la possibilité de remettre en place ces ruines.

En ce qui concerne la datation de la deuxième phase de la forteresse à la cote «59», qui est représentée par les tours H, H_1 et I, par les courtines reliant ces tours entre elles et par la courtine I-F, nous avons un «terminus ante quem» en l'an 1502 qui est la date du mur construit par les Turcs; ce mur s'appuie sur la courtine sans aucune liaison et occupe en plus une position peu naturelle. Mais certains éléments architectoniques des tours et des données historiques indirectes nous permettent d'avancer cette datation. Nous avons en l'occurence à l'esprit le type de porte de la tour H, décorée par un champ rectangulaire à bordure de briques, que nous retrouvons sur les portes de la barbacane de la forteresse de Shkodër construite, selon les études effectuées par V. Kamsi, dans les années 1407-1416.

Les sources écrites montrent également qu'en 1501, quand les Turcs avaient assiégé la ville de Durrës, sa défense avait été confiée à des gardes éprouvées qui, selon le témoignage de l'historien Idriz Bitlis, «se trouvaient au centre de la forteresse», ainsi qu'à» une foule d'autres gardes n'ayant jamais pris part à la guerre et à des affrontements et n'ayant pas éprouvé les difficultés des batailles». Ceux-ci, à ce qu'il paraît, étaient chargés de la protection des murs d'enceinte de la ville. Des deux forteresses, celle «inférieure» à la cote 59 seulement occupe une position centrale dans la Forteresse de Durrës. Celle-ci étant à moitié détruite, il est compréhensible que sa défense ne pouvait être assurée que par les gardes les plus éprouvées qui étaient aussi évidemment en nombre inférieur. Par ailleurs, l'existence d'une autre période plus récente, celle vénitienne, avec les tours F et A, retrécit encore plus la datation de cette forteresse, de 1403 à la moitié du XVe siècle.

Les tours F et A, qui appartiennent à la troisième période de construction, se caractérisent par des traits architectoniques et une technique de construction analogues, ce qui témoigne qu'elles ont été mises en place à la même date. Des éléments plus exacts quant à la datations nous sont offerts par la tour A, construite au bord de la mer. L. Rey y voit une analogie avec la Tour de Gingira à Salonique, ouvrage dû aux architectes vénitiens du XVe siècle, et avec certaines autres tours de même type. L'épaisseur des murs de cette forteresse, sa hauteur relativement petite, le grand périmètre circulaire qu'elle couvre et les meurtrières pour des canons de gros calibre sont autant d'éléments qui montrent qu'il s'agit des premiers types de fortifications construites expressément pour la grosse artillerie ou «Rondele», comme on les appelaient à l'époque et qui sont les précurseurs des bastions authentiques. Ce type de constructions connut une certaine diffusion, vers la moitié du XVe siècle, sur les côtes orientales de l'Adriatique, afin d'affronter la menace turque.

En tant que «terminus post quem» pour la construction de ces tours, un point d'appui nous est offert aussi par la deuxième période de la forterese à la cote «59» avec ses tours H, H_1 et I. Ainsi, nous sommes plutôt enclins à rattacher ces tours aux fortifications mises en place à Durrës en l'an 1478. En effet le mur M-Q, flanqué de tours rectangulaires faisant légèrement saillie des courtines, a une date de construction proche à celle des tours A, F ainsi qu'à la deuxième période de la forteresse. Les traits communs avec la deuxième période de la forteresse à la cote «59» sont représentés par la technique de construction, l'épaisseur des murs qui est égale à celle des murs de la tour A, tandis que les bandes de bois à section angulaire nous les retrouvons tant dans la deuxième période de la forteresse inférieure que dans la tour A. Mais elles diffèrent des bandes de bois du mur et des tours de la période de l'occupation turque (I-M), qui se caractérisent par une section circulaire.

Les ouvrages de fortification de la période turque peuvent être répartis en deux phases. A la première phase appartient le mur I-M, visant à retrécis l'enceinte de la ville, tandis que la deuxième phase est représentée par les reconstructions effectuées sur le mur S.-O. et consistant dans le revêtement extérieur des tours et des courtines avec des murs.

Grâce aux données des sources écrites, nous pouvons de même dresser un tableau plus ou moins clair de l'état de la forteresse de Durrës et des reconstructions qui y ont été effectuée pendant tout le moyen et bas Moyen âge, ainsi que de la dégradation qu'elle a subie dans le temps.

Au cours du XIe siècle la forteresse de Durrës se trouvait dans un état relativement satisfaisant, comme cela ressort des afirmations d'Anne Comnène dans son ouvrage Alexiade. En témoigne aussi le caractère même des travaux effectués à l'époque dans les murs d'enceinte. Georges Paléologue, une fois

DO NOT COPY

nommé duc de Durrës, entreprend en 1801, sur recommandation de l'empereur Alex Comnène, la construction des créneaux de la forteresse selon une méthode nouvelle, en se servant de constructions de bois non reliées solidement, de manière à ce que les Normands tombent par terre lors de leurs tentatives d'escalade à travers des échelles. Il est compréhensible que de telles constructions de bois, pour qu'elles puissent atteindre le but mentionné plus haut, devaient faire saillie en console au-dessus des murs, qu'elles devaient avoir existé bien avant en des formes plus stables pour servir à d'autres fins et que dans le cas présent il ne s'agissait que d'une ruse de guerre. De telles constructions de bois, connues sous le nom de «Gardh» (=haie), quand elles occupaient toute la crête des murs ou de «balcon», ou encore d'«erkeró», quand elles étaient installées sur une seule partie des murs, ont été largement employées au Moyen âge et notamment dans les fortifications occidentales pendant les XIIe-XIIIe siècles. En considération du fait que Durrës a toujours représenté un point de contact entre l'Est et l'Ouest, il est probable que ce type de constructions constitue un des exemples plus anciens qui a probablement servi de modèle aux forteresses plus récentes moyenâgeuses de l'Europe occidentale. Vers la fin du XIIe siècle Durrës devient de nouveau une ville très fortifiée. L'historien byzantin Eustache de Salonique, parlant de la prise de la ville par les Normands en 1182, qui s'en emparèrent par la trahison, s'exprime en ces termes: «La prise de Durrës avec une rapidité si grande... remplit de peur ceux qui se trouvaient aux alentours jusqu'à Salonique, du fait qu'ils réussirent à franchir cette ville très fortifiée et du fait que de ces régions (de Durrës) jusqu'à nos provinces macédoniennes ils ne rencontrèrent pas même une épine chemin faisant comme obstacle». La forteresse continua d'être puissante même à la veille de la IVe Croisade. En 1203 Alex IV Comnène, proclamé empereur à Durrës, après avoir inspecté les murs de la ville se contenta de prendre comme mesures défensives rien que la destruction des habitations se trouvant hors de la muraille. Quelque temps après, en 1225, Théodore Engjëll Comnène, despote d'Epire, après avoir enlevé Durrës aux Vénitiens en 1217, flanque d'une tour rectangulaire le mur septentrional de la ville, mur que nous avons mentionné plus haut. Le style flatteur et exessivement élogieux de l'inscription montre comme l'a justement relevé Heuzey, que cette tour constitue la seule construction mise en place par le Despote dans le système des murs d'enceinte de la ville. En 1272 Durrës tombe aux mains des Angevins; un an plus tard a lieu un tremblement de terre et ils sont obligés d'entreprendre des travaux dans la muraille, entre autres ceux dont il a été question plus haut. C'est depuis cette période que commence aussi le déclin de la ville. En 1368, souverain de Durrës était le féodal albanais Karl Topia; le 21 mai 1837, il livre aux Vénitiens une tour se dressant sur la côte, dont la défense et l'entretien est assurés par un chef ayant à sa dépendance 11 albalétriers et 1 maçon charpentier.

Le successeur de Karl, Gjergj Topia, prend des mesures pour faire creuser un canal autour des forteresses. A sa mort, en 1392, Durrës aussi tombe aux mains des Vénitiens.

En cette même année les Vénitiens s'intéressent à creuser un canal à Porto romano, afin de transformer. Durrës en une île, et les dépenses des travaux seront couvertes par la population locale.

En 1405 le Sénat de Venise soulève la question d'envisager la possibilité de retrécir les fortifications de Durrës, en en diminuant la surface, du fait qu'en l'absence d'hommes capables de porter les armes cette forteresse si grande ne pouvait être aucunement défendue. Le projet de retrécir l'enceinte de la ville ne fut jamais mis en oeuvre par les Vénitiens et ce n'est qu'en 1455 que fut mise à exécution l'idée avancée dès 1392 quant au creusement du canal de Porto romano, mais les dunes le remplirent de sable et l'entreprise échoua. Malgré l'intérêt constant montré par le Sénat vénitien pour l'entretien de la forteresse de Durrës, comme l'indiquent les documents de l'époque, les taxes prélevées et destinées aux fortifications, ou encore les mesures prises en 1466 et en 1478 pour fortifier la ville, ces travaux furent tellement circonscirts au point que Cyriaque d'Ancône, qui visita Durrës en 1436, affirme que les murs de la forteresse «étaient partiellement en ruines»; tandis que plus tard, en 1496, presque à la veille de l'invasion turque, le chevalier allemand Arnold von Harff qualifie Durrës de grande ville «en ruines».

De même, en 1499, selon certaines données, il ressort que les murs d'enceinte de la forteresse de Durrës couvraient une surface d'environ 3 miles, qu'ils étaient en ruines et qu'ils n'y avaient pas de gardes en nombre suffisant. Ces faits indiquent que les Vénitiens se sont fort peu préoccupée de l'entretien des murs de la grande enceinte de Durrës et qu'ils n'ont pris aucune mesure tendant à resteindre le périmètre des fortifications. Dans l'espoir qu'un jour il finirait par mettre en oeuvre leur projet de retrécir les fortifications, ils consacrèrent une certaine attention aux murs qui auraient fait part de la nouvelle enceinte et notamment à la «Forteresse inférieure» (à la cote 59), qui par sa position centrale dans les fortifications de Durrës, se trouvait loin des murs de contour moins solides de la grande muraille de la ville. Ce que ne purent accomplir les Vénitiens, fut réalisé par les Turcs qui construisirent un mur au tournant M de la forteresse.

Ainsi Durrës se réduisit en une forteresse de garnison et ne comptait à l'époque pas plus de 200 maisons, et de 1000 habitants. Tandis que l'histoire de ses fortifications moyenâgeuses s'est close dès la moitié du XVIe siècle.

DO NOT COPY

Apollon BAÇE

DO NOT COPY

KËSHTJELLAT E KARDHIQIT DHE DELVINËS

Ndonëse lugina e Kardhiqit dhe pellgu i Delvinës janë rrahur kryq e tërthor prej udhëtarëve e studiuesve, si në shekullin e kaluar ashtu dhe në shekullin tonë, kështjellat e Kardhiqit dhe Delvinës thuajse nuk janë marrë në konsideratë. Në shënimet që kanë lënë këta studjues, mund të gjejmë në të shumtën pohimin se në këto vende rrihen rrënojat e dy kështjellave mesjetare. Për të gjetur një përshkrim sado të vogël duhet të zbresim në shek. e XVII, kur udhëtari turk Evlija Çelebi jep disa të dhëna të shkurtra për dy kështjellat. Përveç përmendjes së rastësishme të kështjellës së Kardhiqit në defterin e sanxhakut Arvanid të vitit 1431, ky është njëkohësisht dhe i vetmi burim për to. Por vrojtimi i tyre gjatë ekspeditave në këto zona na tregoi se kemi të bëjmë me dy fortifikime, të lidhura me një periudhë të rëndësishme të historisë sonë, me atë të fuqizimit të principatave arbëreshe. Por ndonëse me përmasa të vogla, tek dy kështjellat e mësipërme shihet një njohje e mirë e artit të fortifikimit dhe ligjeve të ndërtimit si dhe e zbatimit të tyre krijues në përputhje me kushtet e terrenit[1].

KËSHTJELLA E KARDHIQIT gjëndet në fshatin Kardhiq, afërsisht në mes të luginës së një emërt. Lugina paraqet një linjë të rëndësishme komunikimi, të njohur që në antikitet, që lidhte trevën e Gjirokastrës, me pellgun e Delvinës. Siç kuptohet nga Çelebiu dhe burime të tjera, ndonëse me vështirësi ajo të nxirrte dhe në gjirin e Vlorës. Pikërisht në vendin ku rruga kthen, për të dalë pas pak në qafën e Skërficës dhe më tej në pellgun e Delvinës, gjëndet një kodër në trajtë trungu koni (fig. 1. Përpara kodrës malet i lënë vend një fushe, që përshkohet në mes nga Belica ose Lumi i Kardhiqit. Natyra e saj si dhe prania e ujit miratojnë zhvillimin e bujqësisë dhe blegtorisë në këtë vend. Vetë kodra ka shpate mjaft të pjerrtë, që e vështirësojnë së tepërmi ngjitjen, me përjashtim të anës jugperëndimore, ku një qafë e ngushtë e lidh me kodrën fqinjë, me sipërfaqe mjaft më të madhe dhe pjerrësi më të butë. Kodra prej formacioni gëlqeror mbulohet prej një shtrese dheu, që e bën të përshtatshme për banim. Në pjesën e sipërme ajo kurorëzohet prej një brezi shkëmbor, i cili kufizon një platformë të vogël me diametër rreth 70-80 m. Siç shihet, kushtet për ngulimin e një qendre të fortifikuar janë mjaft të përshtatshme, si në drejtimin ekonomik ashtu dhe strategjik. Si pasojë që në kohën antike lind një qendër e fortifikuar. Fortifikimi antik supozohet prej Likut[2], por ai nuk i gjen gjurmët e tija. Studiuesit e mëvonshëm, të cilët gjithashtu nuk gjejnë gjurmë, e mohojnë praninë e një qendre antike, por gjatë vrojtimeve tona në vend, gjetëm disa trakte të kësaj periudhe[3]. Traktet gjënden në anët perëndimore dhe lindore (Fig. 2).

Traktet, «in situ» (Fig. 3) janë punuar prej blloqesh gëlqerorë të nxjerrë në vend me përmasa 1,3 x 1 x 0,7; 1,4 x 0,6 x 0,6; 0,9 x 0,6 x 0,5 m etj. Blloqet e anës lindore kanë faqe të jashtme të papunuar dhe formë poligonale, por bashkimi i tyre është mjaft i mirë, në sajë të përpunimit të faqeve anësore. Ndër ta trakti IV, i përket kthesës së murit me një kënd 120°. Ndryshe prej tyre traktet e anës veriore kanë formë kuadratike, por në ta vihet re dhe përdorimi i kllapave. Blloqe të tillë shihen dhe në qafë, në vendin, ku kjo puqet me kodrën perëndimore.

Në mesjetë në pjesën e sipërme të kodrës ndërtohet një kështjellë dhe bri saj, në kodrën perëndimore zhvillohet qyteti i Kardhiqit, Kështjella (Fig. 2)

1) Pozita strategjike dhe funksioni i tyre është trajtuar në një artikull tonin: **Vështrim mbi qendrat e banuara antike dhe mesjetare në luginën e Drinos,** Monumentet, 4, 119-126.
2) W.M. Leake, **Travels in Northern Greece,** London, 1835, I, 63.
3) A. Baçe, **Vështrim...**, 105.

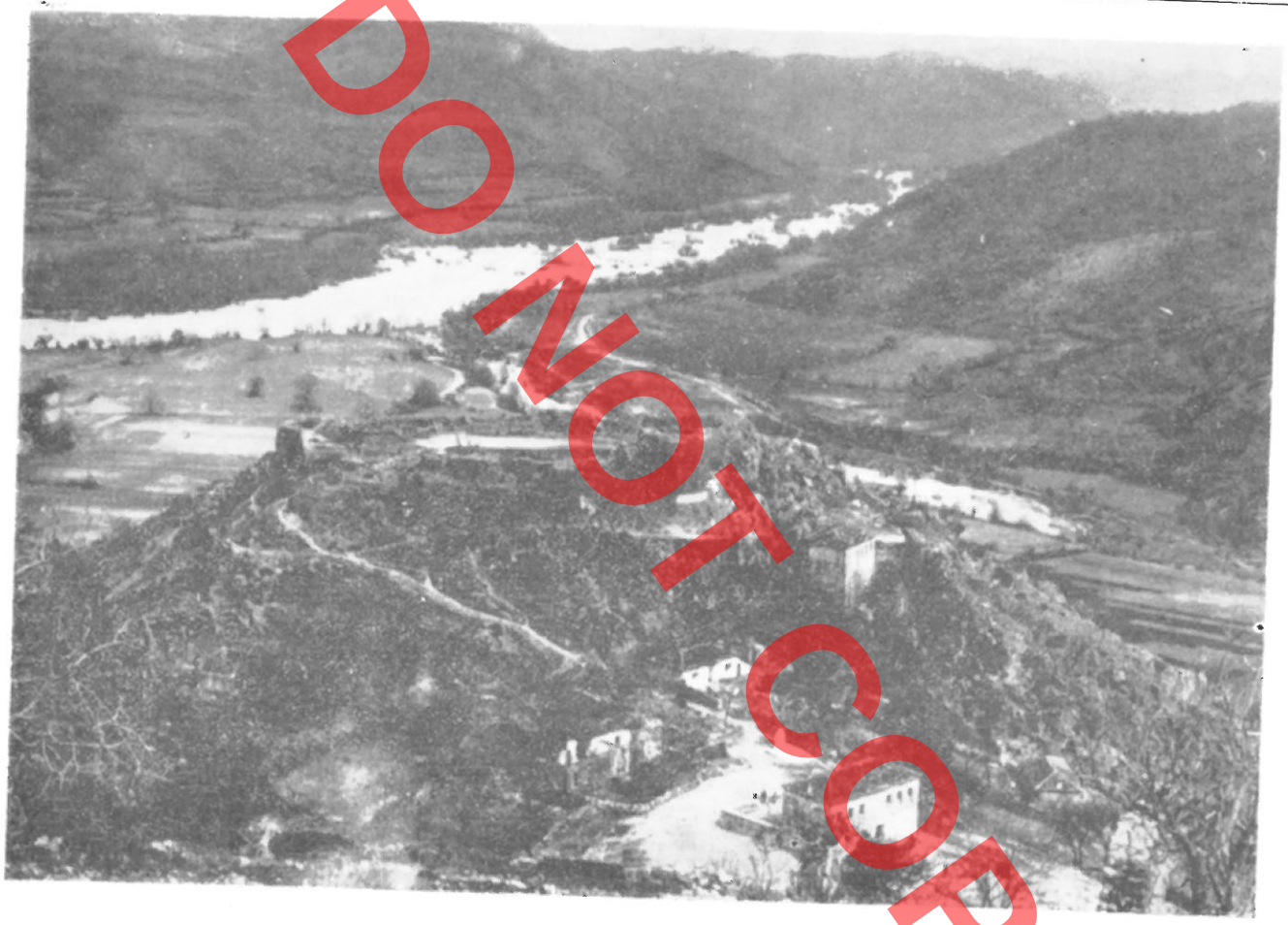

DO NOT COPY

Fig. 1a

Fig. 1b

DO NOT COPY

Fig. 2a

PLANIMETRIA E KALASE TE KARDHIQIT

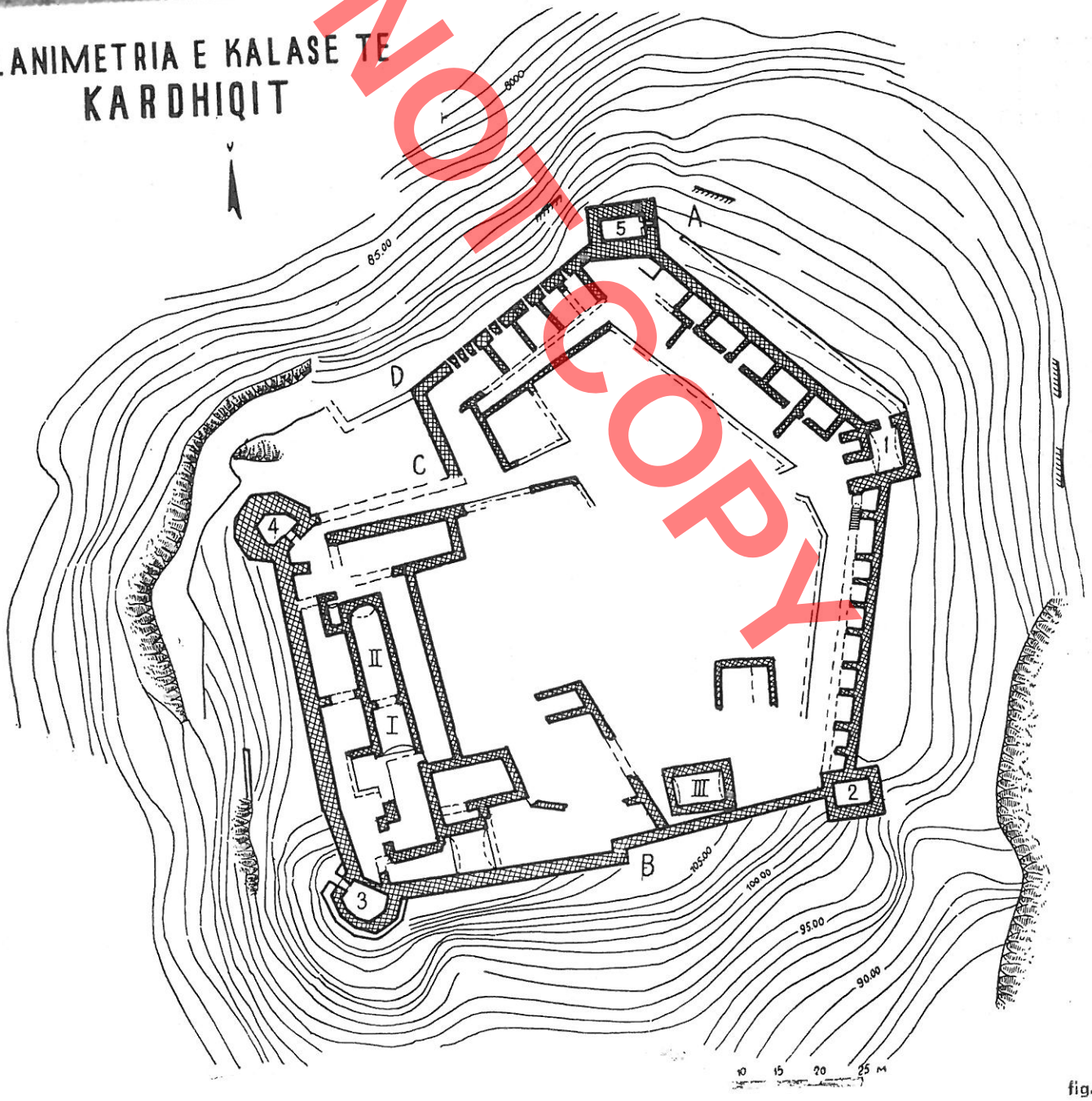

fig. 2 b

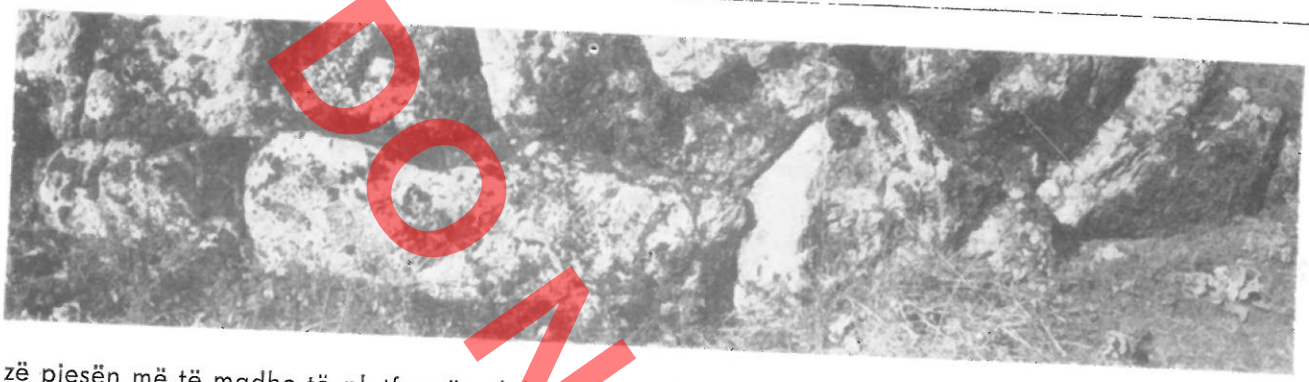

Fig. 3

zë pjesën më të madhe të platformës, duke lënë vend të lirë vetëm për kalimin e një rruge për në të. Ajo ka formën e një pesëkëndëshi me perimetër 280 m të përforcuar në çdo kulm prej një kulle. Përveç mbrojtjes natyrale që siguron terreni, midis shkëmbinjve vihen re dhe mure, të cilët pengonin ngjitjen nëpërmjet çarjeve të tyre.

Kullat e anës perëndimore, në afërsi të qafës, që i nënshtroheshin goditjeve të makinave gurhedhëse (Fig. 6) kanë formë shtatëkëndëshe për të rikoshetuar goditjet, ndërsa kullat e tjera që nuk arrihen nga goditjet, kanë formë drejtkëndëshe (Fig. 4)[4]. Hyrja e kështjellës gjendet në kullën veri-lindore (Fig. 4,2). Për të arritur tek ajo, rruga që nis në qafë, i përmbahet buzës së shkëmbinjve, 10-12 m larg mureve, duke qenë kështu nën kontrollin e vazhdueshëm të mbrojtësve. Anash rrugës vihet re dhe një mur 0,50 m i gjerë, i cili veç sigurisë për kalimin e kuajve dhe karrove krijonte dhe një mbrojtje paraprake. Pasi i vjen kështjellës përqark nga perëndimi dhe veriu, rruga afrohet në pikën A tek një korridor 35 m i gjatë dhe 3 m i gjerë (Fig. 2 trakti A-1) që të çon tek hyrja në kullën 1. Korridori, qëllimi i të cilit është paksimi i numrit të sulmuesve të portës, kontrollohet plotësisht prej kurtinës dhe kullës.

Në brendi të rrethimit shihen rreth 23 ambiente në formë qelie dy stera me kapacitet mbi 350 m^3, të cilat krijonin një rezervë praktikisht të pashtershme uji, dhe rrënojat e disa ndërtesave të tjera, që i shërbenin vetëm garnizonit, sipas Çelebiut prej 100 vetësh[5].

Kurtina: kanë gjerësi të ndryshme. Ajo e anës perëndimore (3-4), 40 m e gjatë, ka një gjerësi prej 2,20 m, mjaft më të madhe se e kurtinave të tjera, pasi gjendet në anën që i ekspozohet më tepër goditjeve. Kurtina në vazhdim (4-5) dhëmbëzohet në mesin e saj duke ju kundërvënë rrugës me një trakt me ballë 12 m të gjatë (CD).

Në gjysmën lindore (D-6), asaj i mbështeten 6 qeli të pajisura me frëngji për hark. Frëngjitë me përmasa të brendshme 0,50 x 0,25 m dhe të jashtme 0,5 x x 0,05 m nga jashtë gjenden rreth 1,50 m lart tabanit. Po këtë strukturë me qeli kanë kurtina veri-lindore (5-1), 34 m e gjatë (Fig. 4) dhe lindore (1-2) 38 m. Të dy kurtinat e fundit kanë gjerësi 1 m, më të vogël se e para, dhe nuk janë pajisur me frengji, pasi gjenden në anët ku s'ka rrezik sulmi. Struktura me qeli e këtyre tre kurtinave paraqet një sërë avantazhesh. Së pari shembjet eventuale ndodhin në pjesë të vogla të kufizuara që riparohen me lehtësi, nga ana tjetër rolin e shtegut të kalimit të kurtinës e luan tarraca e qelive, të cilat kanë qenë të mbuluar me qemer (Fig. 5). Në këtë rast kurtina vetëm 1 m e gjerë luan rolin e parapetit. Kjo strukturë, e ngjashme me atë të mureve mbrojtës të antikitetit, të përbërë prej dy

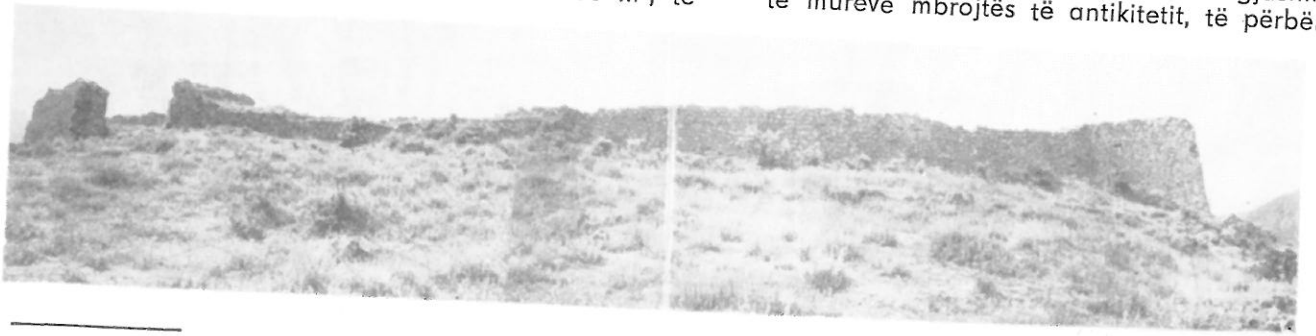

Fig. 4

4) Për lehtësi leximi kullat janë shënuar me numra, ndërsa kurtinat me numrat e kullave, midis të cilave gjenden. Vendet e hyrjes së murit janë shënuar me shkronja.
5) E. Çelebi, **Sejahatname**, Istambul, 1898, VIII, 673.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

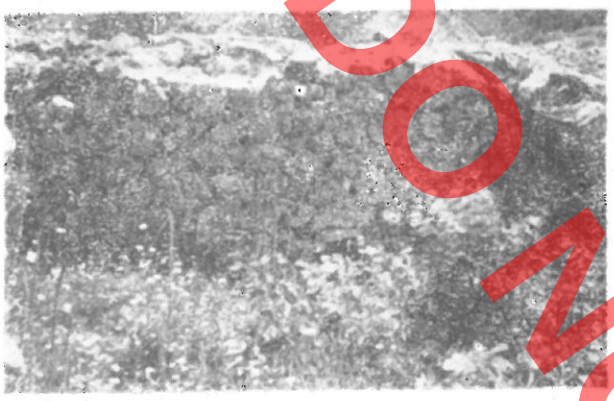

Fig. 5

Fig. 6

parapetesh të lidhur me diatonë, siguron gjithashtu një moment inercie dhe rezistence mjaft të lartë[6]; Vetëdija e ndërtuesve për këtë rezistencë kuptohet nga fakti se gjerësia e kësaj kurtine është jo vetëm më e paktë se e kurtinës perëndimore (3-4), por dhe se e kurtinës jugore (2-3), 1,40 m të gjerë, e cila nuk i nënshtrohet goditjes së makinave. Po kështu gjerësia e mureve të kullave, në ndryshim nga tërë fortifikimet që kemi parë deri më sot, është më e madhe se ajo e kurtinave të mësipërme. Së fundi nëpërmjet shpërndarjes perimetrale të qelive mesi i kështjellës mbetet i zbrazët.

Kurtina jugore (2-3), 57 m e gjatë dhe 1,30 m e gjerë, së cilës nuk i mbështeten qeli, dhëmbëzohet në mesin e saj. Veç krijimit të një balli të vogël në drejtim të sulmit të mundshëm, dhëmbëzimi gjymtyrizon dhe i shton rigjiditetin kurtinës mjaft të gjatë.

Lartësia më e ruajtur e kurtinave (trakti D-5) nuk i kalon pesë metrat. Në këtë lartësi sapo nis dhe qemeri i qelive të brendshme, të paktën 1,5 m i lartë dhe nuk shihen gjurmë dhëmbëzimi. Si pasojë lartësia 7 m, që arrin dyshemeja e katit të II të kullës 5, duhet marrë dhe si lartësi e shtegut të kalimit, i cili, siç e vumë në dukje, kalonte mbi qemeret e qelive. Duke i shtuar kësaj lartësie gjoksmbrojën e dhëmbëzuar, rreth 2 m të lartë, del se muret kanë pasur një lartësi të konsiderueshme prej afër 9 metrash. Vemë në dukje se kurtinat kanë një pjerrësi prej 7-8°, e cila ja rrit atyre qëndrushmërinë dhe rikosheton goditjet, flurudha e të cilave ka një kënd të theksuar, pasi për shkak të terrenit makinat gurëhedhëse vendoseshin mjaft më poshtë mureve.

Kulla e hyrjes (1) (Fig. 2, Nr. 1) ka planimetri drejtkëndëshe me përmasa 8x10 m. E vendosur në kulmin verilindor, gjysma e saj gjendet brenda rrethimit, ndërsa gjysma tjetër jashtë tij. Në anën e jashtme gjendet një portë 2,5 m e gjerë dhe 3,5 m e lartë prej së cilës ruhen paturat anësore dhe fillimet e harkut

6) Ky problem i pa marrë deri më sot në konsideratë paraqet interes llogaritjeje. Kështu një qeli mesatare 3x3 m me murin ballor 1 m të gjerë dhe të tjerët 0,6 m, e llogaritur si kornizë drejtkëndëshe, ka ndaj boshtit paralel me kurtinën, ku dhe ushtrohet forca goditëse një moment inercie $I_x = \left(x = \frac{BH^3 - bh^3}{12} = \frac{3.3^3 - 1.8}{12} 1{,}4^3 = 6.34\ m^4\right.$ dhe një moment inercie $W_x = \frac{BH^2 - bh^2}{6} = 4{,}22\ m^3$. Këtë moment inercie do ta kishte një mur 2,90 m i gjerë $H = \sqrt[3]{\frac{12\ I_x}{B}} = \sqrt[3]{\frac{12.6.34}{3}} = 2{,}90$ m, ndërsa momentin e rezistencës një mur 2,40 m i gjerë $(H = \sqrt[3]{\frac{6W_x}{B}} = \sqrt[3]{\frac{6.4.22}{3}} = 2{,}4$ m).

Por sigurisht që ndërtuesit, si në antikitet, ashtu dhe në mesjetë, kanë arritur në këtë zgjidhje në mënyrë empirike.

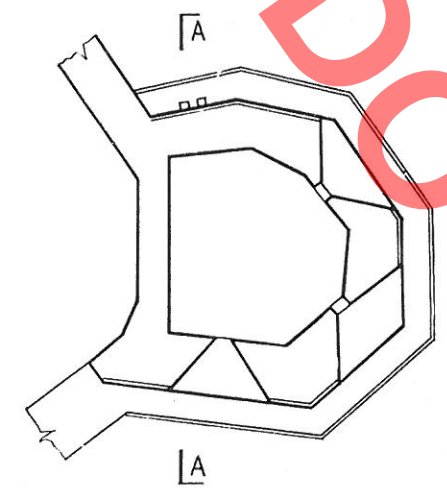

PREMJA A-A

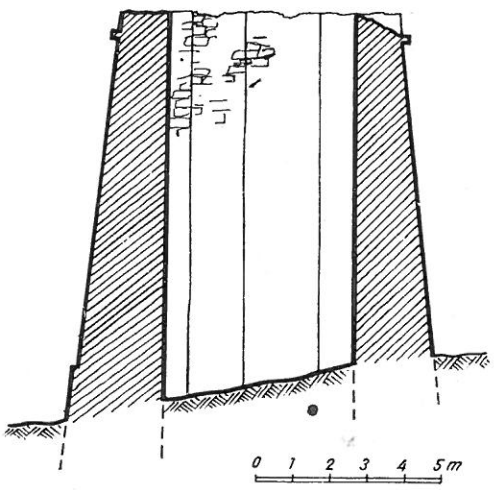

Fig. 7

rrethor. Ajo vazhdon me një korridor në formë të shkronjës L, në fundin e të cilit gjendet porta e II. Pjesa e parë e korridorit, që mbulohej me qemer cilindrik, arrinte një lartësi 6,5 m, mbi të cilin gjendet dyshemeja e katit II ku të çonin një palë shkallë nga e djathta e hyrjes.

Kulla veriore (Nr. 5) ka përmasa 8.9 x 5 m. Muret e saja kanë në ballë një trashësi 1,70 m, ndërsa në anët 1,20 m. Prej kullës ruhet kati i I deri në lartësinë 6,5 m dhe një pjesë e qemerit cilindrik (Fig. 5) me përftuesen paralel me faqen ballore, vendosje kjo që siguron qëndrueshmëri më të mirë ndaj goditjeve dhe lartësi më të vogël qemeri. Ndriçimi i katit kryhet vetëm nga një dritare e vogël 0,30 x 0,10 m që gjendet lart, në anën lindore të kullës, që i nënshtrohet më pak goditjeve (Fig. 4). Hyrja për në kullë nuk duket, pasi ana e pasme është mbuluar me dhe.

Kulla jug-lindore (2) me përmasa 8,40 x 6 m paraqitet e ngjashme me kullën 5, por është në gjendje mjaft të rrënuar.

Kulla veri-perëndimore (4), ashtu si dhe kulla jug-perëndimore (3), kanë formë trungu piramideje shtatëfaqëshe me brinjë 3-3,15 m, përveç brinjës, që puqet me konturin e rrethimit, rreth 8 m të gjatë. Prej mureve të saja, 2,50 m të gjerë, ruhet veç një pjesë e katit të parë me lartësi 1,50-2 m, ku shihet një hyrje e ngushtë, e cila të fuste në brendi të rrethimit.

Kulla jug-perëndimore (3) ruhet mjaft mirë, deri në 11 m lartësi (Fig. 6). Brinjët e jashtme kanë përmasa 3,60 – 4,30 m, ndërsa muret një gjerësi 2,30 në bazë dhe 1,70 m në pjesën e sipërme (Fig. 7). Kulla paraqitet e verbër pa frëngji ose dritare. Duke u nisur nga gjurmët e trarëve në muret e saja të brendshëm, kuptojmë se ajo ndahej prej dyshemesh druri në 3 kate dhe si e tillë duhet të mbulohej me çati për evitimin e kalbjes së dyshemeve. Brënda kullës të fut një hyrje e vogël. Veç saj në faqen veriore të kullës, ka një portë 0,90 m të gjerë, që shërben për komunikimin me anën perëndimore, që gjendet në anën e kundërt me hyrjen e kështjellës (Fig. 2). Mungesa e dyerve në katin e II dhe të III tregon se ngjitja për në katin e sipërm kryhej nga brenda me shkallë druri. Në pjesën e sipërme të kullës vihen re frengji, që zgjerohen në anën e jashtme. Karakteristikë e veçanë është se frëngjitë në pjesën e poshtme nuk depërtojnë tejpërtej murit dhe në mes të tyre, gjenden platforma të vogla në formë sektori rrethi.

Teknika e ndërtimit të mureve, si e kurtinave ashtu

Fig. 8

DO NOT COPY

Fig. 9

dhe e kullave, paraqitet e njëjtë. Kemi të bëjmë me një muraturë të çrregullt me gurë të vegjël të nxjerrë në vend, që në çdo 1-1,5 m nivelohet me një rrjesht horizontal pllakash. Rreshti mbulon dhe trarët gjatësorë të brezave, me përmasa rreth 10 x 6 cm, veçanti e të cilëve është vendosja me brinjën më të madhe sheshas. Në të kundërt trarët tërthorë kanë seksion rrethor me diametër 10 cm (Fig. 8). Llaçi që i lidh gurët në anën e jashtme paraqitet i fortë në ngjyrë të hirtë me mbushës zhur lumi. Në vendet e rrahura më pak nga agjentët atmosferikë, si tek kulla 5, shihet se fugat janë vizuar pjerrtas me mistri, teknikë kjo e ngjashme me fazën V të Kaninës, fazën e I të kalasë së Gjirokastrës dhe fazën e II të kështjellës së Vranishtit[7].

Brendia e rrethimit zihet prej qelive, që kanë shërbyer si ambiente për fjetje, depove të ndryshme, sterave dhe ndërtesave të tjera. Shpërndarja e tyre është kryer në mënyrë të tillë, që ambientet e fjetjes janë vendosur në kurtinat që s'i nënshtrohen goditjeve direkte (D-5, 5-1, 1-2). Në kurtinat e tjera (2-3, 3-4, 4-C) janë grupuar ndërtesat dhe magazinat, uji nga çatitë e të cilave mblidhej në stera. Në të kundërt mesi i kështjellës është lënë i lirë për manovrim të lehtë dhe rreshtimin e trupave.

Ambientet kanë formën e qelive me përmasa 2,5 x x 3 – 4 x 4 m. Në anën e jashtme si mur i tyre shërben kurtina, ndërsa nga ana e brendshme ato hapen në një korridor 2,5 – 5 m të gjerë, i cili vijon pa ndërprerje përgjatë anës veriore dhe lindore. Në kurtinën veriperëndimore (D-5) gjenden 5 ambiente të tillë të pajisur me frëngji, ndërsa në kurtinat veri-lindore (5-1) dhe lindore (1-2) përkatësisht 6 dhe 11 ambiente, por të papajisur me frëngji. Ambientet më të vegjël gjenden pikërisht në kurtinën e fundit. Në mjaft prej tyre shihen gjurmë qemeresh (Fig. 9), të cilët mungojnë në korridoret. Me sa kuptohet këta të fundit trajtoheshin në formë hajati të mbuluar me çati, që lejonte të ndriçohej si brendia e tyre ashtu dhe ajo e ambienteve-qeli.

Në anën perëndimore shihen rrënoja ndërtesash, ndërsa në mesin e kurtinës perëndimore, stera.

Stera (I-II) gjendet rreth 5 m larg kurtinës, ven-

Fig. 10

7) A. Baçe **Qyteti i fortifikuar në Kaninë,** Monumentet 7-8, 37; A. Baçe **Vështrim mbi qendrat e banuara antike dhe mesjetare në luginën e Drinos,** Monumentet 4, 121; A. Baçe **Kështjella e Vranishtit** Material në arkivin e Institutit të Monumenteve.

DO NOT COPY

dosje llogjike kjo, pasi në rast të kundërt rrëzimi i kurtinës do të sillte prishjen e saj dhe humbjen e ujit. Stera me mure dhe qemer cilindrik të ndërtuar me gurë, ka përmasa 20 x 4 m dhe gjendet pjesërisht nën nivelin e tabanit. Për të lehtësuar pastrimin, qoshet nuk janë trajtuar me kënd të drejtë por janë rrumbullakosur. Afërsisht në mesin e saj gjendet një mur i tërthortë, që e ndante në dy pjesë, të cilat komunikonin midis tyre me një hapsirë të vogël të harkuar. Hapsira nis në nivelin e dyshemesë, e cila nuk është e rrafshtë por vazhdon me pjerrësi 10° nga ambienti i parë në të dytin. Stera është e suvatuar deri në fillim të qemerit me një shtresë llaçi shamot 2-3 cm të trashë. Furnizimi i saj me ujë kryhej nëpërmjet tubave prej qeramike me diametër, 12 cm që gjenden në 1/3 e lartësisë së qemerit, ndërsa marrja kryhej nga jashtë nëpërmjet një ambienti të vogël tek i cili zbritet me shkallë. Një dritare në ballin jugor të sterës shërbente për hyrjen në të dhe pastrimin e saj.

Krahas sterës së mësipërme afër mesit të anës jugore gjendet një sterë tjetër më e vogël (Nr. III), e mbuluar po me qemer cilindrik.

Datimin e kështjellës së Kardhiqit e ndihmon përmendja e saj në defterin e vitit 1431-28), i cili na jep të kuptojmë se fortifikimi ishte ndërtuar para këtij viti. Ndërtimin e saj para pushtimit turk e konfirmon dhe Çelebiu9). Nga ana tjetër teknika e ndërtimit e njëjtë me atë të fazës së parë të kalasë së Gjirokastrës, që e kemi vendosur në diapazonin 1153-133610) e daton dhe kështjellën e Kardhiqit nga mesi i shek. XII – në mesin e shek. XIV.

KËSHTJELLA E DELVINËS dominon hyrjen tjetër nga treva e Gjirokastrës në atë të Delvinës, e cila kalonte nëpërmjet qafës së Muzinës. Kështjella, rreth

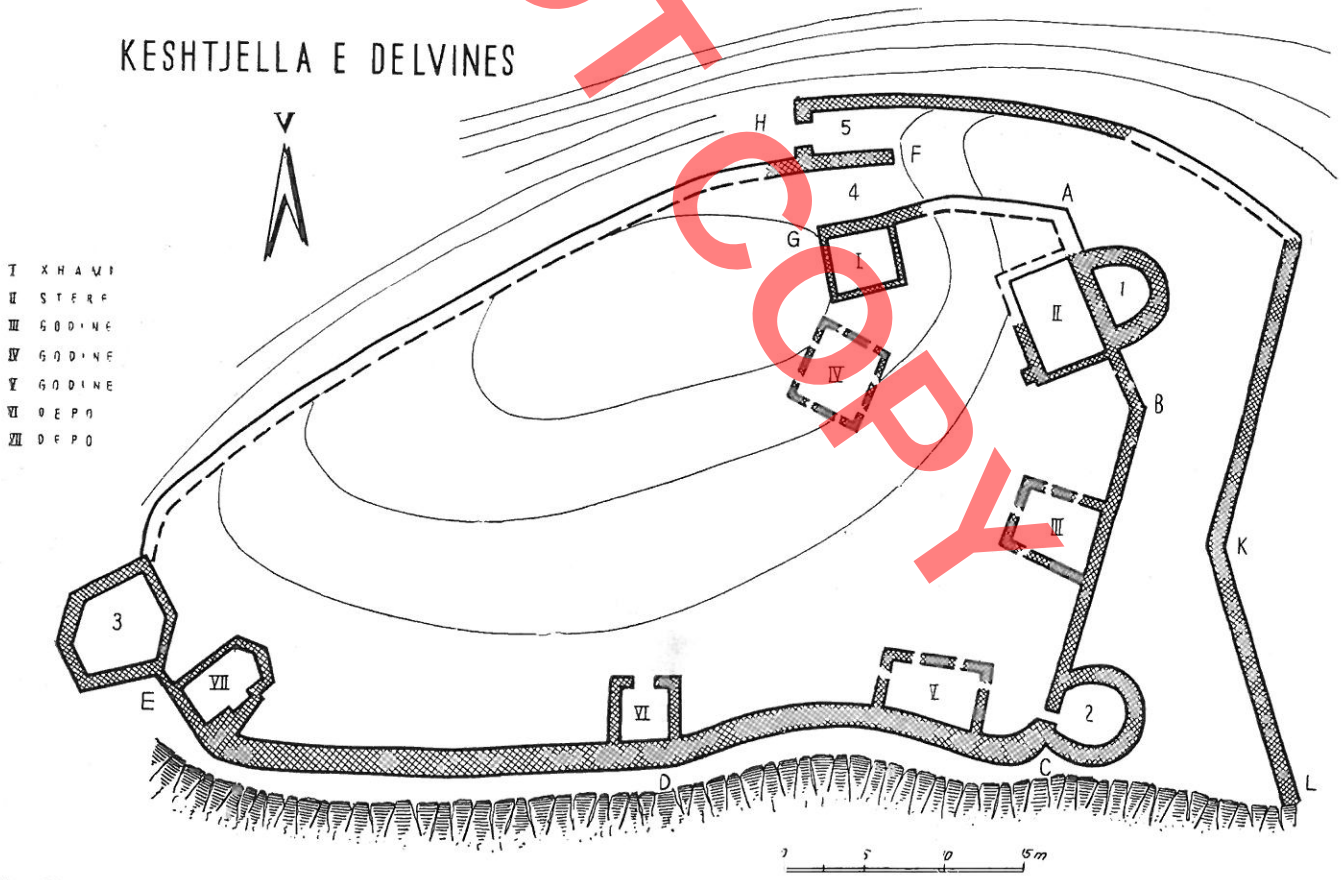

Fig. 11

8) H. Inalcik, **Hiçri 835 Suret-i Defter-i Sançak-i Arvanid,** Ankara, 1954, T. 26. Në fshatin Kardhiq, përmendet «vreshti i kalasë».
9) E. Çelebi, **Vep. cit.** VIII; 673.
10) A. Baçe, **Vështrim....** 121.

PHOTOCOPY

së cilës grupohet dhe qyteti, ka pasur një rol të dyfishtë ekonomik, pasi gjendet në skajin e fushës pjellore të Vurgut dhe strategjik, pasi kontrollon rrugën e mësipërme.

Fortifikimi me sipërfaqe 0,17 ha ngrihet mbi një kurriz shkëmbor (fig. 10). Në anën lindore gjendet një qafë, për ku ngjiten dy rrugë: nga veriu dhe nga jugu. Në anët e tjera kurrizi rrëzohet mbi dy përrenj të vegjël, që bashkohen në veri të tij: përroin e Gjymishit dhe atë të Kalasë. Kurrizi, i mbuluar prej një shtrese të hollë humusi, ka një bërthamë prej gurësh gëlqerorë që nxirren lehtë dhe janë mjaft të fortë.

Fortifikimi përbëhet prej vetë kështjellës dhe një muri parapritë në anën perëndimore (Fig. 11). Kështjella ka trajtën e një gjysmë elipsi që zgjatet prej perëndimit në lindje, duke e shfrytëzuar më së miri mbrojtjen natyrale, që ofron terreni. Në jug muri i saj ndjek me lakim të lehtë konturin e greminës (C – D – E). Pasi kthehet në ekstremin perëndimor (E), të mbrojtur prej një kulle me planimetri gjashtëkëndëshe, ai vijon në anën veriore, deri tek hyrja e kështjellës. I tërhequr 3 m në thellësi, për të krijuar korridorin e hyrjes, muri vijon sërishmi, duke ndjekur drejtimin e parë, deri tek balli lindor (A-B-C), i cili i kundërvihet qafës. Kjo e fundit paraqet të vetmin vend për komunikim, por njëkohësisht dhe anën më të përshtatshme për t'u sulmuar nga armiku. Për këtë arsye muri ballor i cili nuk vazhdon në vijë të drejtë, por pëson një thyerje me kënd të gjerë (B), mbrohet prej dy kullave (1 dhe 2), të cilat së bashku me murin parapritë, (H-I-L), krijojnë një kompleks mbrojtës. Ndonëse i përbërë prej elementësh mjaft të thjeshtë, kompleksi dëshmon për një njohje të mirë të artit të fortifikimit, madje në këtë drejtim ai paraqet një shembull unik për vendin tonë.

Muri parapritë nis tek hyrja (H), dikur e paisur me dy porta hekuri. I shtyrë 3 m para murit të kështjellës, ai vijon paralel me murin e saj deri tek pika I, duke krijuar njëkohësisht korridorin e parë të hyrjes. Në ballin lindor muri, pasi pëson një thyerje në mes (K) ndjek buzën e greminës jugore (L). Trakti i tij parë (I-K) vijon paralel me traktin e dytë të murit ballor të kështjellës (B-C), ndërsa trakti i dytë (K-L) vijon paralel me traktin e parë të murit të kështjellës. (A-B). Në këtë mënyrë territori ndërmjet murit parapritë dhe kështjellës ndahet në dy sektorë në formë trekëndëshi, që kontrollohen plotësisht nga kulla 1 (sektori AIK) dhe 2 (sektori BCL), duke lejuar dhe kryqëzimin e zjarrit. Muri parapritë krijon njëkohësisht brezin e parë mbrojtës, prej ku garnizoni mund të tërhiqej pa u rrezikuar në kështjellë, nëpërmjet korridorit të dytë të hyrjes (4), në kohën që hyrja e parë (5) qëndronte e mbyllur. Nëse armiku arrinte të kalonte murin parapritë, i kufizuar në numër nga sipërfaqja e vogël, gjen-

Fig. 12

Fig. 13

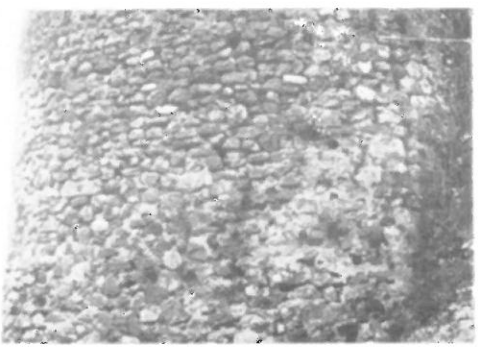

Fig. 14

DO NOT COPY

DOKTORATURË

desh nën goditjen e dy kullave dhe murit ballor të kështjellës.

Truallin brenda kështjellës, të parrafshtë dhe me shkëmbinj, e zënë rrënojat e 4 ndërtesave të vogla, një sterë dhe dy depo, gjendje që përkon tërësisht me të dhënat e Çelebiut[11].

Fazat e ndërtimit janë tre. Veçimi i qartë i tyre dhe përcaktimi i kronologjisë relative është i mundshëm vetëm për pikën K, ku shihet qartë seksioni tërthor i kurtinës (fig; 12). Në të kundërt ndjekja në tërë konturin e rrethimit, është e pamundur, pasi ato janë ndërtuar me muraturë të çrregullt, me gurë, pa ndonjë tipar të veçantë dallues. Në pikën «K» të tri fazat i mbështeten njëra-tjetrës, duke arritur një gjerësi 2,6 m, pasi muri origjinal është pjerrur, aq sa paraqiste rrezik shembjeje. Në anën e brendshme atij i është veshur një mur i mëvonshëm. Kjo kuptohet nga ruajtja e formës së gurëve të tija në llaçin e sipërfaqes së murit të dytë dhe nga që në pjesën e sipërme muri i fazës së II zgjerohet duke iu mbivënë murit të fazës së I. Nga ana e jashtme ai përforcohet prej një muri kontrafort me pjerrësi 10 – 15°, që me sa duket i përket një faze më të vonë se faza e II, pasi me muraturë të tillë është ndërtuar dhe kulla 3, më e vonë se kulla I e fazës së II.

Muri i fazës së I me gjerësi 1,40 m i gjerë është ndërtuar me gurë të vegjël të papunuar të vendosur në mënyrë të çrregullt (fig. 13). Gurët lidhen me llaç gëlqereje në ngjyrë të bardhë me fortësi mesatare me rërë të ashpër lumi, ndërsa struktura e tij përforcohej nga brezat e trarëve me seksion; 10 x 10 cm.

Tek muratura e fazës II (fig. 14), vihet re një përpjekje për rreshtimin e gurëve. Në të, ndonëse rrallë, vërehen copa tjegullash karakteristike për mesjetën e mesme. Lidhja e gurit kryhet me llaç të bardhë gëlqereje, me mbushës çakëll të imtë dhe zhur (granula 1 – 2 cm.) Muri 0,90 m i gjerë përforcohet prej brezave të drurit.

Muri i fazës së III, që nis në rrëzë të shkëmbinjve të anës jugore, shërben si kontrafort për murin e fazës së I. Ai ka një lartësi 7-8 m dhe një pjerrësi rreth 15°, që i jep atij një qëndrueshmëri të mirë. Si pasojë muri që në bazë ka gjerësi rreth 1,50 m, në pjesën e sipërme ngushtohet tepër. Muri është ndërtuar me gurë me madhësi mesatare të vendosur me një rreshtim të dobët. Llaçi, që i lidh është i fortë në ngjyrë hiri me rërë. Struktura e tij përforcohet me breza druri (0,12 x x 0,10 m) të vendosur në shtresa në çdo 1 m dhe 1,10 m larg njëri-tjetrit. Karakteristikë e veçantë e tyre është vendosja me brinjën më të madhe sheshas; 0,15 m larg faqes së jashtme. Në këtë drejtim kjo fazë përkon me muret e Kardhiqit. Madje me këtë të fundit ajo ka të ngjashme dhe formën poligonale të kullës (3).

Kulla 1, e cila ruhet në themel, ka planimetri në trajtën e një gjysëm elipsi (6,50 x 5,50 m) me mure 1,30 – 1,50 m të gjerë (Fig. 15). Teknika e ndërtimit me gurë të papunuar dhe copa tjegullash, të vendosura në mënyrë të çrregulltë e të lidhura me llaç të fortë me zhur, e përcakton kullën në fazën e II të ndërtimit. Nga prapa, asaj, i mbështetet një ndërtim me planimetri drejtkëndëshe (5x6,50 m), i punuar me kluasonazh, kati i poshtëm i të cilit shërbente si sterë uji.

Kulla 2 ka planimetri në trajtë rrethi të deformuar (fig. 16) me përmasa 6,70 x 5,40 m. Muret e saja, 1.60 m të gjerë, janë punuar me teknikë të afërt me atë të fazës së I. Trarët e brezave përforcues kanë seksion kuadratik (0,12 x 0,12 m) dhe gjenden 0,15 m larg faqes së murit. Në anën jugore të ruajtur më mirë, muret e kullës arrijnë deri në rrëzë të parapetit, duke na dhënë mundësi për një rikonstruksion ideal. Kulla lartësohet me faqe vertikale mbi një bazament të shkallëzuar kuadratik. Ajo përbëhet prej pjesës së poshtme, që vesh shkëmbin, katit të I dhe taracës (fig. 17, 18). Kati i I, 3,50 m i lartë, mbulohej me qemer cilindrik prej guri, të rrumbullakosur në anët. Ai komunikonte me truallin e kështjellës me një portë të vogël (0,9 x 1,50 m), të mbuluar me hark rrethor. Kati duket se ka qenë pajisur me 3 frëngji, prej të cilave ruhet vetëm ajo e anës jugore. Frëngjia 0,70 x 1,30 m, e mbuluar me trarë, ngushtohet dhe pjerrët jashtë me një kënd 45°. Qemeri i katit të parë nivelohet me gurë e llaç, duke krijuar dyshemenë e tarracës. Ngjitja në të kryhej prej shtegut të murit, i cili këtu arrin 3 m gjerësi, duke lënë vend për rampën e shkallëve. Siç kuptohet nga gjurmët, tarraca qarkohej prej një parapeti 0,70 m të gjerë.

Kulla 3, (fig. 11), e cila lidhet me fazën e III, ka trajtën e një gjashtëkëndëshi të çrregullt me brinjët e jashtme 2-4 m të gjata. Muret e saja 0,90 m të gjerë, ngrihen drejt mbi shkëmbin. Në anën e jashtme kulla ka pasur pjerrësi rreth 15° dhe lartësi minimale 6 m.

Hyrja e kështjellës (fig. 11) ka një zgjidhje, të cilën nuk e kemi takuar në ndonjë rast tjetër. Për ta arritur, atë rruga, kalon para pjesës ballore të kështjellës, duke iu nënshtruar goditjeve prej kullave 1 dhe 2. Më tej rruga vijon e ngushtuar prej terrenit të thepisur dhe traktit, në fundin e të cilit gjendet hyrja. Konstruksioni i saj, ndonëse i thjeshtë, është mjaft i arritur. Shkëputja dhe tërheqja në brendësi e murit të kështjellës si dhe muri parapritë krijojnë dy korridore paralelë rreth 2,50 m të gjerë, prej të cilëve i pari gjendet 2 m më poshtë të dytit. Kjo zgjidhje jep mun-

11) E. Çelebi, **Vep. cit.** VIII, 705.

DO NOT COPY

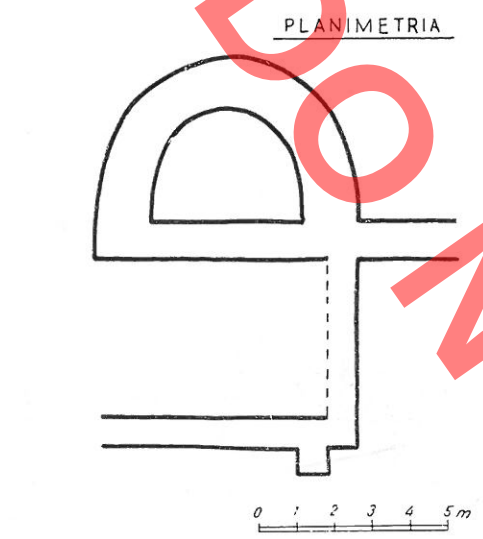

Fig. 15

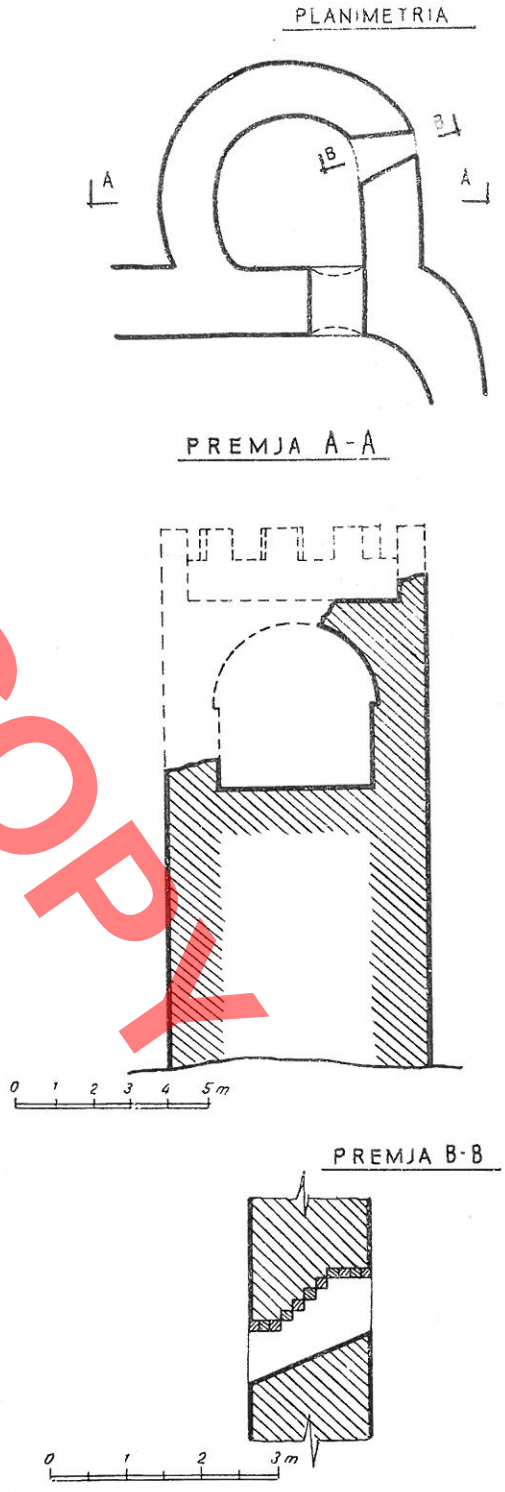

Fig. 16

DO NOT COPY

Fig. 17

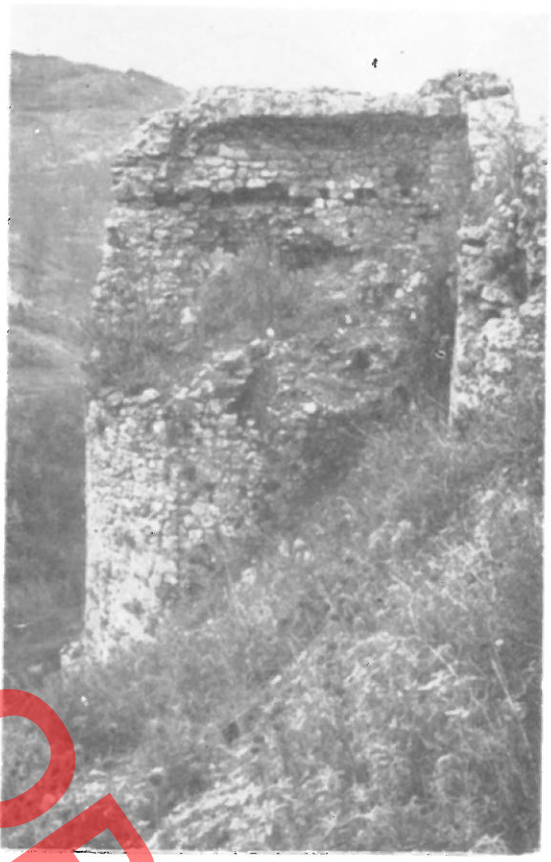

Fig. 18

dësi që të komunikohet, pa dalë jashtë me territorin ndërmjet kështjellës dhe murit, si dhe izolimin e tij prej kështjellës nëse ky territor bie në dorën e armikut. Gjurmët dëshmojnë për dy porta, sipas Çelebiut metalike[12], që gjendeshin në fillimet e korridoreve përkatës. Por në gjendjen e sotme të ruajtes nuk mund të gjykojmë në se korridoret kanë qenë të mbuluar.

Stera (fig. 15) ka planimetri trapezoidale me përmasa 2,50 x 4,60 x 3,40 x 4,70 m) lartësi 2 m në pjesën e fillimit, 2,50 m në pjesën e fundit dhe një kapacitet për rreth 15 m^3 ujë. Stera mbulohet me qemer cilindrik prej gurësh çmërsi me përdorim të rrallë tullash me përmasa 52 x 9 x 4 cm. Stera është suvatuar me një shtresë të hollë llaçi shamot, të meremetuar më vonë në disa pjesë. Në qemer janë vendosur pjerrtasi një tub qeramik për furnizimin me ujë, me diametër 0,10 m dhe një pusetë 0,50 x 0,40 m për marrjen e ujit.

Ndërtimet e tjera në brendësi të territorit janë 2 depo të vogla nëntokësore, e para (IV) rreth 3 x 3 m, e dyta (II) 2x3,20 m, të mbuluara me qemer cilindrik si dhe rrënojat e 4 ndërtimeve të tjera. Vetë garnizoni duket se banonte në ndërtime të lehta, sot të zhdukura.

Nga ndërtimet e tjera që përmend Çelebiu, ruhen dhe rrënojat e një xhamie në hyrje të kështjellës.

Për datimin e kështjellës së Delvinës mbështetemi sërishmi tek Çelebiu, i cili shkruan se kështjella u ngadhënjye prej turqve, që nënkupton faktin se ajo i përket periudhës para pushtimit turk. Ngjashmëria e fazës së III me Kardhiqin, të cilin e pamë si të ndërtuar midis gjysmës së dytë të shek. XII – shek. XIV, tregon se fazat e para duhet t'i përkasin një kohe më të hershme, por nga ana tjetër qeramika e gjetur në kështjellë, në kanale të thellë, që arijnë shtresën sterile, i përket mesjetës së mesme. Nga ana tjetër teknika e ndërtimit me breza përforcues e shmang mundësinë e ndërtimit në antikitetin e vonë të punimit të mureve. Duke u bazuar në të dhënat historike dhe teknikën e ndërtimin e saj fillestar e shohim si të shek. XI-XII, ndërsa marrjen e plotë të fizionomisë në shek. XIII-XIV.

12) E. Çelebi, Vep. Cit. VIII. 705.

Apollon BAÇE

DO NOT COPY

LES FORTERESSES DE KARDHIQ ET DE DELVINE

RESUME

Bien que la vallée de Kardhiq et le bassin de Delvine aient été battus de long en large par des voyageurs et des hommes d'étude, les forteresses de Kardhiq et de Delvine n'ont presque pas été prises en considération. Pour retrouver une description même brève de ces monuments, il nous faut remonter au XVIIe siècle, quand le voyageur turc Evliya Celebi fournit à leur sujet quelques données. La mention fortuite de la forteresse de Kardhiq dans le registre turc connu sous le nom de Defteri Sancak Arvanid de l'an 1431 constitue, dans le même temps, la seule source à cet égard. Bien que de dimensions réduites, ces deux forteresses témoignent d'une connaissance approfondie de l'art des fortifications et des lois de leur construction et exécution créatrice, conformément aux conditions du terrain.

La forteresse de Kardhiq se dresse au milieu de la vallée de même nom, qui constitue en soi une importante voie de communication reliant la région de Gjirokastra au bassin de Delvine. Elle s'élève au sommet d'une colline de forme conique ayant des versants abrupts, dont la partie supérieure est couronnée par une petite plate-forme d'un diamètre de près de 70-80 m. Face à cette colline s'étend une plaine large, traversée en plein par le fleuve de Kardhiq et propice à l'agriculture et à l'élevage. Nous sommes donc en présence de conditions assez favorables pour l'établissement d'un centre fortifié, tant du point de vue économique que de celui stratégique. Ainsi, pendant l'antiquité un centre fortifié voit le jour en ces parrages. Leake avance l'hypothèse qu'il s'agit de Fanote, bien qu'il n'ait pas réussi à retrouver ses traces. A des résultats analogues aboutirent les hommes d'étude qui vinrent après lui: ils nièrent l'existence d'un centre antique en l'absence de traces. Mais au cours de nos observations sur place, nous avons réussi à repérer in situ certaines tronçons de cette période. Ils sont en partie de forme polygonale et avec des faces extérieures non équarries, tandis que le reste est de forme quadratique.

Au Moyen âge, dans la partie supérieure de la colline, on construit une forteresse et à sa proximité, sur la colline occidentale, se développe la ville de Kardhiq.

La forteresse (Fig. 2) à la forme d'un pentagone, avec un périmètre de 280 m, renforcée à chacun de ses sommets par une tour. A part la défense naturelle assurée par le terrain, on relève aussi parmi les roches des murs qui empêchaient la montée à travers les failles.

Les tours du côté occidental, à proximité du col, qui subissaient les attaques des pierriers (Fig. 6), sont de forme heptagonale pour faire ricocher les pierres; quant aux autres tours, étant donné qu'elles ne sont pas sujettes aux attaques des pierriers, elles sont à angle droit (Fig. 5). L'entrée à la forteresse est aménagée dans la tour nord-est (Figs. 4,2). Pour y accéder, la route qui commence au col suit de près le bord des roches, à une distance de 10 à 12 m des murs, et se trouve ainsi sous le contrôle constant des défenseurs. Après avoir contourné la forteresse du côté occidental et septentrional, la route rejoint au point A un couloir, long de 35 m et large de 3 m (Fig. 2, le tronçon A-1), qui conduit à la tour 1.

A l'intérieur de l'enceinte il y a près de 23 locaux en forme de cellule, deux citernes d'une capacité de plus de 350 m^3, créant de la sorte une réserve inépuisable d'eau, et les ruines de certains autres bâtiments qui étaient exclusivement destinés au logement de la garnison, comme l'a affirmé Celebi il y a 100 personnes.

Les courtines sont de largeur différente. Celle du côté occidental (3-4) a une largeur de 2m20, de beaucoup supérieure à celle des autres courtines, du fait qu'elle est plus exposée aux attaques. Sur la courtine suivante (4-5), longeant la moitié orientale (D-6), s'appuient 6 cellules percées de meurtrières à arc dont les dimensions intérieures sont de 0,50 x 0,25 m et celles extérieures de 0,5 x 0,05 m. Les courtines N.-E. et E. (5-1) se caractérisent par la même structure à cellule. Une telle structure des trois courtines présente une série d'avantages. Premièrement, les démolitions éventuelles ne concernent que des espaces par trop limités et que l'on peut réparer facilement; par ailleurs, le rôle du sentier de passage de la courtine est rempli par la terrasse des cellules, qui sont couvertes par des voûtes (Fig. 5). En l'occurence la courtine large d'un mètre seulement joue le rôle du parapet. Cette structure, semblable à celle des murs défensifs de l'antiquité comportant deux parapets reliés par le diatone, assure aussi un moment d'inertie et une résistance assez élevée. En dernier lieu, grâce à la répartition des cellules le long du périmètre, le centre de la forteresse reste vide.

Les courtines (le tronçon D-5) mieux conservées atteignent une hauteur maximale de cinq mètres. C'est à cette hauteur que commence aussi la voûte des cellules intérieures, dont la hauteur minimale est de 1,5 m et l'on ne retrouve plus des traces de den-

DO NOT COPY

telure. D'où la hauteur de 7 m, qui est celle du plancher du IIe étage de la tour 5, doit être aussi considérée comme la hauteur du sentier de passage, qui, comme nous l'avons relevé, passait au-dessus des voûtes des cellules. En ajoutant à cette hauteur celle du parapet dentelé qui est environ de 2 m, il ressort que les murs avaient une hauteur considérable de près de 9 mètres.

La tour d'entrée (1) (Figs. 2, 1), d'une planimétrie à angle droit, est de dimensions 8 x 10 m. Dans sa partie extérieure a été aménagée une porte large de 2,5 m et haute de 3,5 m, dont on ne conserve que la partie initiale de son arc circulaire. Elle se prolonge sur un couloir en «L», qui aboutit à la porte II. Le commencement de couloir, couvert par une voûte cylindrique, avait une hauteur de 6,5 m et était surmonté par le plancher du IIe étage auquel on y accédait à travers un escalier aménagé sur le côté droit de l'entrée.

La tour septentrionale (No 5) est de dimensions 8,9 x 5 m. On n'y conserve que le Ier étage jusqu'à une hauteur de 6,5 m et qu'une part de la voûte cylindrique. (Fig. 5) avec disposé parallèlement à la face frontale, ce qui assure une stabilité meilleure à l'égard des attaques et retrécit la hauteur de la voûte.

Quant aux tours N.-O. (4) et S.-O. (3), leurs forme est celle du tronc d'une pyramide heptagonale. De leur nombre la tour S.-O. (3) est conservée assez bien, jusqu'à 11 m de hauteur. Nous sommes en présence d'une tour «aveugle», sans meurtrières ou fenêtres, et comportant trois étages séparés par des planchers de bois. On y accède en son intérieur par une petite entrée. En plus, sur la face septentrionale de la tour, il y avait en son extérieur une porte large de 0,90 m servant à faciliter la communication avec le côté extérieur occidental se trouvant face à l'entrée de la forteresse (Fig. 2). Dans la partie supérieure de cette tour on relève des meurtrières s'élargissant vers l'extérieur.

La technique de construction des murs, aussi bien des courtines que des tours, est identique. Nous avons affaire à une maçonnerie irrégulière à petites pierres extraites sur place, nivelée à chaque 1-1,5 m par une rangée horizontale de plaques couvrant aussi les poutres longitudinales des bandes, qui sont disposées à plat selon le côté plus grand.

La partie intérieure est occupé par des cellules, destinées au logement, par différents types de magasins, par des citernes et d'autres bâtiments. La répartition de ces locaux est réalisée de manière à ce que les bâtiments destinés au logement se trouvent dans les courtines, afin qu'ils ne subissent pas les attaques directes (D-5, 5-1, 1-2). Dans les autres courtines (2-3, 3-4, 4-C) sont regroupés les bâtiments et les magasins; l'eau des pluies est recueillie par les citernes. Quant au centre de la forteresse, elle est libre afin de faciliter la manoeuvre et le rassemblement des soldats.

Les locaux ont la forme de cellulles. Leur mur extérieur est constitué par les courtines, tandis qu'à l'intérieur ces cellules donnent sur un couloir longeant sans interruption le côté nord et est et qui est traité, selon les apparences, comme un «cloître» couvert d'un toit.

La citerne, couverte d'une voûte cylindrique, est de dimensions 20 x 4 m et se trouve partiellement au-dessous du niveau de la semelle. A proximité de son milieu se dresse un mur transversal, la séparant en deux parties qui communiquent entre elles. La citerne est enduite de crépi jusqu'au point où commence la voûte, avec une couche de mortier réfractaire d'une épaisseur de 2 à 3 cm. Son alimentation en eau était assurée par des tubes de céramique disposés au 1/3 de la hauteur de la voûte. L'eau était puisée de l'extérieur à travers un petit local auquel on y accédait par des escaliers. A part la citerne supérieure, presque au milieu du côté méridional se trouve une autre citerne plus petite (No III), couverte également d'une voûte cylindrique.

La datation de la forteresse de Kardhiq est favorisée par le fait qu'elle est mentionnée dans le Registre turc de l'an 1431-2, ce qui nous permet de comprendre que cette forteresse a été construite avant cette date. Çelebi aussi confirme sa construction avant l'invasion turque. Par ailleurs sa technique de construction, identique à celle de la première phase de la forteresse de Gjirokastra, détermine la datation de la forteresse de Kardhiq aussi vers la fin du XIIIe siècle.

La forteresse de Delvine surplombe l'autre entrée de la région de Gjirokastra à celle de Delvine, qui passe à travers le col de Muzine. La forteresse, autour de laquelle se regroupe aussi la ville, a rempli un rôle à la fois économique et stratégique.

La fortification, s'étendant sur une surface de 0,17 ha et se dressant sur le dos d'une colline rocheuse, comporte la forteresse et un mur de barage sur le côté occidental (Fig. 11). La forteresse, de forme semielliptique, s'étendant de l'ouest à l'est, tire parti on ne peut mieux de la défense naturelle offerte par le terrain. En direction sud, son mur suit légèrement en courbure le contour du précipice (C-D-E). Après avoir fait un tournant à l'extrémité occidentale (E), flanquée d'une tour à planimétrie hexagonale, il se prolonge du côté septentrional jusqu'à l'entrée de la forteresse. Se repliant à 3 m de profondeur pour créer le couloir de l'entrée, le mur poursuit de nouveau sa marche dans la première direction et cela jusqu'à la façade orientale (A-B-C) qui se trouve en face du col. Celui-ci constitue le seul endroit proprice à la communication et, dans le même temps, le côté plus vulnérable aux attaques de l'ennemi. Aussi le mur de façade est-il flanqué de deux tours (1 et 2), qui, avec le mur de barrage (H-I-L), créent un complexe défensif. Bien que comportant des éléments relativement simples, ce complexe témoigne d'une connaissance assez approfondie de l'art de la fortification.

Le mur de barage commence à l'entrée (H), autrefois dotée de deux portes. Devançant de 3 m le mur de la forteresse, il continue sa marche parallèlement au mur de celle-ci, en créant dans le même temps le premier couloir de l'entrée. Après avoir subi une brisure au milieu (K) sur son front oriental, le mur longe le bord du précipice méridional (L). Son premier tronçon (I-K) se prolonge parallèlement au deuxième tronçon du mur frontal de la forteresse (B-C), tandis que le deuxième tronçon (K-L) se prolonge parallèlement au premier tronçon du mur de la forteresse (A-B), De la sorte le territoire situé entre le mur de barrage et la forteresse se répartit en deux secteurs de forme triangulaire, entièrement sous le contrôle de la tour 1 (secteur AIK) et de la tour 2 (secteur BCL) et permettant même le croisement du feu.

Le mur de barage crée dans le même temps la première bande de défense, d'où la garnison pouvait se retirer, sans mettre en péril la forteresse, à travers le deuxième couloir de l'entrée (5), alors que la première entrée (4) était fermée. Si l'ennemi réussissait à franchir le mur de barrage en un nombre limité en raison de la petite surface, il se serait trouvé exposé aux attaques provenant des deux tours et du mur frontal de la forteresse.

Le terrain à l'intérieur de la forteresse, non aplani et couvert de roches, est occupé par les ruines de 4 petits bâtiments, d'une citerne et de deux magasins, situation qui correspond entièrement aux données fournies par Celebi.

Les phases de construction sont au nombre de trois. Le mur de la phase I, ayant une largeur de 1,40 m, est construit de petites pierres non travaillées et disposées irrégulièrement (Fig. 13). Par ailleurs il est renforcé par des bandes de poutres d'une section de 10 x 10 cm.

Dans la maçonnerie de la phase II on relève le souci de ranger les pierres. On y remarquer rarement des morceaux de briques, caractéristique de la période moyenne du Moyen âge. Le mur, large de 0,90 m, est renforcé par des bandes de bois.

Le mur de la phase III, qui commence au pied des roches du côté méridional, sert de contrefort au mur de la phase I. Haut de 7 à 8 m, il a un pendage d'environ 15° ce qui lui garantit une bonne stabilité. Il est construit de pierres de dimensions moyennes et rangées mal. Sa structure est renforcée par des bandes de bois (0.12 x 0,10 m), disposées à plat selon le côté plus grand. Sous cet aspect, la phase en question correspond aux murs de Kardhiq. On relève aussi une analogie dans la forme polygonale de la tour (3).

La tour 1, dont les fondations sont conservées, a une planimétrie de forme semielliptique (Fig. 15) (6,50 x 5,50 m). A sa partie postérieure s'appuie un édifice à planimétrie rectangulaire (5 x 6,50 m), exécuté selon la technique du cloisonnage et dont l'étage inférieur servait de citerne.

La tour 2, avec une planimétrie en forme d'un cercle déformé, se dresse avec des faces verticales sur un soubassement à gradins quadratique. Son Ier étage, haut de 3,50 m, était couvert par une voûte cylindrique de pierre, et communiquait avec le territoire de la forteresse à travers une petite porte (0,9 x 1,50 m) couverte d'un arc circulaire. A ce qu'il paraît, cet étage était munie de 3 meurtrières, dont une seulement, celle percée sur le côté oriental, existe actuellement. La voûte du premier étage est nivelé avec des pierres et du mortier, en créant de la sorte le plancher de la terrasse. L'accès à celle-ci avait lieu à travers le sentier du mur, large de 3 m à ce point, en laissant ainsi la place requise à la rampe des escaliers. Comme cela se comprend, la terrasse était contournée par un parapet large de 0.70 m.

La tour 3 (Fig. 11) a la forme d'un hexagone irrégulier, dont les côtés extérieurs sont longs de 2 à 4 m. Dans sa partie extérieure, cette tour avait un pendage de 15° environ. Pour accéder à son entrée, la route emprunte obligatoirement la partie frontale de la forteresse, en subissant de la sorte les attaques provenant des tours 1 et 2. Un peu plus loin la route se retrécit en raison du terrain en pente et de la présence du mur, au bout duquel se trouve l'entrée. Sa construction, bien que relativement simple, est assez réussie. Par suite de la séparation du mur de la forteresse, ainsi que du mur de barage, et de leur repli à l'intérieur, voient le jour deux couloirs parallèles larges d'environ 2,50 m, dont le premier se trouve à 2 m au-dessous du second. Une solution semblable crée les conditions pour communiquer, sans sortir dehors, avec le territoire situé entre la forteresse et le mur, ainsi que la possibilité d'isoler celui-ci de la forteresse si le territoire en question tombait aux mains de l'ennemi. Les traces retrouvées montrent l'existence de deux portes aménagées au commencement des couloirs respectifs.

La citerne, d'une capacité d'environ 15 m^3 d'eau, est couverte d'une voûte cylindrique de pierres de tuf avec un emploi de rares briques aux dimensions 52 x 9 x 4 cm. C'est à la voûte que se rattache le tube de céramique fournissant l'eau et c'est là que se trouve aussi un puisard aux dimensions de 0,50 x x 0,40 m pour puiser l'eau.

En ce qui concerne la datation de la forteresse de Delvine, nous nous rapporterons encore une fois à l'historien Celebi qui affirme que la forteresse a été conquise par les Turcs. Ce qui signifie qu'elle appartient à une période antérieure à l'occupation turque. L'analogie entre la phase III et Kardhiq, qui, comme nous l'avons vu, fut construite vers la fin du XIIIe siècle, indique que les premières phases sont plus anciennes. Par ailleurs la céramique mise au jour dans la forteresse, dans des canaux profonds atteignant la couche stérile, appartient au Moyen âge. La technique de construction avec des bandes de renforcement montre qu'il ne peut être question de murs construits pendant la basse antiquité. Sur la base des données historiques et de la technique de construction initiale, il ressort que la forteresse de Delvine a été mise en place durant les XIe-XIIe siècles et qu'elle a acquis sa physionomie complète aux XIIIe-XIVe siècles.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

DO NOT COPY

DY BAZILIKA MESJETARE TË PANJOHURA

Në këtë artikull do të trajtojmë të dhënat e para të studimit të dy bazilikave bizantine, të panjohura deri më sot, njëra në xhaminë e Fatihut në qytetin e Durrësit dhe tjetra në afërsi të fshatit Çiflik në jug të Butrintit në rreth të Sarandës. Studimi i tyre, sidomos i asaj të Çiflikut, është paraprak sepse nevojiten gërmime të plota arkeologjike. Por duke patur parasysh rëndësinë e tyre në dy aspekte, atë të monumentit të arkitekturës të shekujve XI-XIV të një tipi të rëndësishëm dhe të dëshmisë së traditave arkitektonike, të lidhjes së arkitekturës paleokristiane e bizantine të hershme (sh. IV-VI) me arkitekturën e këtyre shekujve, mendojmë se botimi i këtij materiali mbi bazën e studimit paraprak është me interes.

Në vendin tonë njiheshin deri më sot vetëm dy bazilika të kësaj periudhe, kisha e shën Kollit në Perondi[1] dhe bazilika rrënojë në Klos të Sulovës[3]. Të dyja këto bazilika janë trenefshe dhe të tipit helenistik me çati druri në nivele të ndryshme (më i lartë nefi qëndror). Nga këto bazilika e Klosit është me arkada mbi pilastra, ndërsa në Perondi kemi nga një kolonë për çdo arkadë.

* * *

Bazilika e xhamisë së Fatihut. Në tërësinë e dëshmive të shumta arkeologjike të qytetit të Durrësit, periudha antike e vonë dhe mesjetare, përjashtuar fortifikimet[3], përfaqësohet hëpërhë nga gjurmë të pakëta si kapela e amfiteatrit[4] dhe një sërë fragmentesh arkitektonike të shpërndarë nëpër monumentet e qytetit apo muzeun arkeologjik. Zbulimi i mbeturinave të epokës së mesjetës së mesme gjatë pastrimit të mureve anësorë të xhamisë së Fatihut, ku rezultoi se pjesë të murit perëndimor janë ndërtuar me teknikën e kluasonazhit, na shtyu të marrim një sërë sondazhesh, për aq sa ishte e mundur në muret dhe në terenin pranë tyre si dhe në brëndësi të xhamisë.

Bazilika që zbuluam është trenefshe me arkada mbi pilastra, thuajse kuadratike në planimetri, me tre absida në anën lindore dhe me ambientin e altarit të pandarë qartë në tre pjesë të veçanta. Siç do të shohim më poshtë nga muret e vjetra ruhen një pjesë e konsiderueshme e arkadës veriore, muri perëndimor që i takon një rindërtimi, ndërsa muret e tjera ruhen pak mbi tokë nën muret e reja të xhamisë ose nën dyshemenë e saj.

Duke u nisur nga një e dhënë e përftuar vite më parë, se në anën lindore të xhamisë në thellësi rreth 1,5 m, gjatë hapjes së një grope gëlqereje qe zbuluar një mur absidë, filluam gërmimet pikërisht këtu. Nga gërmimi dolën tri absida. Nga to, ajo e mezit është tri faqëshe (Tab. I. 4), ndërsa dy anësoret janë më të vogla dhe rrethore. Muret e absidës variojnë nga 80 cm në 120 cm pranë murit të xhamisë. Absidat janë ndërtuar me tulla dhe gurë, duke patur në atë qendroren edhe ndonjë tullë vertikale. Llaçi është gëlqeror me rërë të trashë ngjyrë të errët, në ndonjë vend dhe me copëza tullash, me fuga 2-5 cm të punuara pastër, rrafsh me murin dhe të lëpira me mistri në anët pranë tullave.

Duke pastruar absidën qëndrore gjetëm pranë

1) A. Meksi – **Restaurimi i kishës së Perhondisë**, Monumentet, 5-6, 1973, 19-42.

2) A. Meksi. – **Bazilika në Klos të Sulovës,** Monumentet, 5-6, 1973 189-194.

3) Për fortifikimet mesjetare të Durrësit dhe teknikën e ndërtimit të mureve shih L. Rey **Les remparts de Durrës,** Albania, 1, 1928, 33-48. K. Zheku – **Zbulime epigrafike në muret rrethuese të kalasë së Durrësit,** Monumentet, 3, 1972, 35-46. Gj. Karaiskaj, A. Baçe – **Kalaja e Durrësit dhe sistemi i fortifikimit përreth në kohën e vonë antike,** Monumentet, 9, 1975, 15-34. Gj. Karaiskaj – **Fortifikimet mesjetare të Durrësit** (në këtë numur të revistës).

4) Për mozaikët e kapelës së amfiteatrit dhe datimin e tyre shih N. Thiery. **Une mosaique à Dyrrachium** Cahiers Archeologique, 1968, 18 277-229; V. Toçi, **Amfiteatri i Durrahit** – Monumentet, 2, 1971, 37-41; A. Ducellier – **Dernières decouverst sur les sites albanaises du moyen age.** Archéologia 1975, 78, 40. H. Nallbani, **Mozaiku i kishës së amfiteatrit të Durrësit,** Monumentet, 7-8, 1974, 111-118.

mureve një tullë nga të dyshemesë e fiksuar mbi shtresë llaçi të hedhur mbi një mbushje të hollë (Tab. I, 3). Menjëherë nën të muri ka një dhëmb (xokol) dhe zgjerohet përreth 20 cm, që do të thotë se kemi të bëjmë pikërisht me pjesën nën dysheme ose me vetë themelin, sepse nën mbushjen e mësipërme toka është e fortë. Mbi këtë dysheme për rreth 40 cm lartësi ruhet një fragment suvaje i piktuar (afresk) me bordura 3 cm me ngjyrë të kuqe dhe fushën me rripa të valëzuar në ngjyrë kafe e të verdhë.

Për të krijuar murin e ri të xhamisë brënda absidës ndërmjet mureve të vjetra është bërë një mur i ri mbushës. Muret e vjetra në këtë anë lindore ruhen të çrregullta deri në një farë lartësie. Ato kanë fuga vertikale atje, ku si do shohim më poshtë, janë në anën e brendshme, pilastrat e arkadave.

Duke gërmuar, zbuluam dhe qoshet veriore dhe jugore të këtij muri lindor. Siç duket edhe në planimetri, muri i ri jugor i xhamisë nuk mbështetet tërësisht mbi qoshen e vjetër, ndërsa muri verior i hajatit vazhdon tej murit të ri.

Gërmimin e vijuam me pastrimin nga dherat në anën perëndimore, ku për shkak të prezencës së minares, që zë një pjesë të murit si dhe nënstrukturave të hyrjes për në kishë, nuk mund të lexohen tërësisht dhe me siguri gjurmët e vjetra. Nën murin me kluasonazh ndodhet muri dhe themeli i vjetër i ndërtuar me tulla, por që ka dhe mur të çrregullt. Ky fakt të bën të mendosh për riparime të tij, të njëkohshme me rindërtimin e kluasonazhit, sepse mbi këtë mur themel të çrregult, ka për rrafshim disa radhë me tulla. Gjithashtu ruhet fuga atje ku fillon nefi anësor. Po aty pranë pilastrit ka një dhëmb të dalë, si vazhdim i tij, që mund të interpretohet si pjesë e ndonjë narteksi ose vazhdim i kishës në këtë drejtim. Për sqarimin e këtij problemi do të duheshin gërmime të mëtejshme, si brënda ashtu dhe jashtë kishës. Edhe në këtë pjesë, muri i ri i xhamisë, për të orientuar më mirë mihrabin bën një kthesë duke prishur murin e vjetër me kluasonazhe e duke dalë jashtë themeleve të vjetra, i ngritur mbi një themel të ri.

Nga ky mur ruhet nën hajatin e xhamisë qoshja veriore e cila ndodhet në një drejtim me qoshen e gërmuar në lindje. (Tab. II, 1).

Muri me kluasonazh i fasadës perëndimore, ruhet nga themeli deri në çati (fig. 1). (Tab. II. 4). Ai shkon edhe për më pak se 1 m nën murin e minaresë, ndërsa në anën tjetër ndërpritet me një fugë vertikale, atje ku kthehet pak muri i xhamisë. Muri vazhdonte dikur edhe më tej me kluasonazh, sepse fuga ndërpret si gurë ashtu dhe pjesë dy tullëshe vertikale. Kluasonazhi përbëhet prej gurësh të vjetër të ripërdorur, të bardhë dhe të butë me tulla të vendosura në

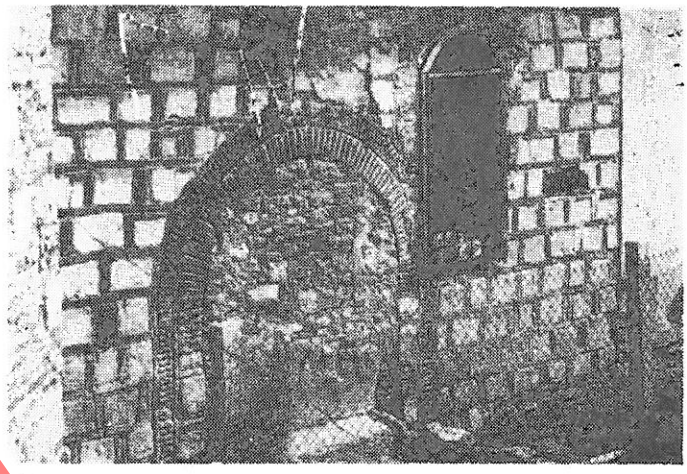

Fig. 1

një rrjesht horizontal dhe nga një ose dy të vendosura vertikalisht ndërmjet gurëve.

Gati në mes të këtij muri kemi portën e dikurshme të kishës mbuluar me hark. Porta ka shpatulla dhe mbulesën me dy radhë të shkallëzuara tullash, mjaft prej të cilave janë të gdhendura në profile të ndryshme, si zakonisht dekori keramoplastik i sh. XIII-XIV. Mbi portë është një nike e murosur mbuluar me hark tullash të prishur në pjesën e mesit. Aty dallojmë gjurmë afresku. Shënojmë se gjatë pastrimit të këtij muri nga suvaja u gjet një gur me suvatim të pikturuar dhe me pjesë të një mbishkrimi me gërma latine. Anash portës kryesore të murosur është hapur për xhaminë një dritare mbuluar me hark tullash.

Krahas gërmimit dhe sondazheve në anën e jashtme të xhamisë ndërmorëm sondazhe në muret dhe dyshemetë e xhamisë dhe në brendësi të saj, ku gjetëm gjurmë me po aq interes.

Së pari në brendësi gjurmuam aty ku kishim gjetur gjurmë fuge në anën lindore dhe zbuluam, krahas murit të vjetër që ishte në anë të absidës, një pilastër të rrafshuar me tokën. Zbulimi i tij na shtyn të mendojmë se kemi të bëjmë me një bazilikë. Prandaj kërkuam duke u orientuar nga rilevimi dhe vizatimi i gjurmëve[5], pilastrin në krahun më në veri të absidës. Ky pilastër rezultoi të ishte pjesë e arkadës veriore të bazilikës. Ajo ruhet pjesërisht dhe është përfshirë në murin verior të sallës së faljes së xhamisë (Tab. I, 3). Kështu ky pilastër ruhet dhe me pjesë të harkut mbi të deri në nivelin e dyshemesë së mafilit. Në faqen e kontaktit të tij me murin e ri të xhamisë shihen dhe ruhen akoma, fragmente të pikturës së dikurshme murale. Ky mur i pilastrit rezulton të jetë i ndërtuar me tulla. Me gjetjen e tij shveshëm me kujdes suvanë e

5) Rilevimi është i autorit dhe S. Dashit, vizatimet të F. Guralumit, fotot të R. Veselit.

DO NOT COPY

re, në të gjithë murin duke zbuluar në këtë mënyrë pjesët e vjetra.

Pranë murit perëndimor ruhet pilastri tjetër në mur, (Tab. I, 1) më i madh se i sipërmi, që ruhet si dhe ai së bashku me pjesë të harkut mbi të. Duke vazhduar pastrimin dhe në anën e brendshme të murit perëndimor shohim se në këtë anë ruhet rreth 120 cm gjatësi edhe muri i vjetër, i cili meremetohet më vonë nga muri me kluasonazh. Është me interes të shënojmë se në këtë mur të fazës së parë, janë përfshirë edhe fragmente nga muri rrethues i antikitetit të vonë (dy tri tulla të lidhura me llaçin e tyre karakteristik). Kjo përjashton mundësinë e ndërtimit të kishës në antikitetin e vonë.

Në mes të dy mureve, lindor dhe atij perëndimor, ruhet pjesërisht dhe pilastri qendror i arkadës, i cili është i prishur në pjesën e djathtë, duke u ruajtur vetëm nën dyshemenë e xhamisë.

Për analogji gërmuam nën dyshemenë e xhamisë dhe gjetëm si këtë pilastër ashtu edhe pilastrin pranë murit perëndimor. Fuga që patëm parë në anën e jashtme të murit lindor, rezulton të jetë e zakonshme. Ajo nuk mund të jetë shenjë e një rindërtimi, jo vetëm për teknikën e njëjtë të të dy pjesëve, por edhe pse bazilika s'mund të ishte e hapur, për deri sa pilastrat në këmbë të anës veriore s'kanë gjurmë të hapjes më të vonë të arkadave. Ka të ngjarë që kjo të jetë kushtëzuar nga nevoja për fuga cedimi mbase për shkak të ndërtimit në terren të mbushur, si sigurisht ka qënë kjo pjesë pranë mureve të antikitetit të vonë, në një qytet të lashtë si Durrësi.

Për të mos dëmtuar dyshemenë e xhamisë dhe shtresat nën të, ndërmorëm një sondazh të vogël pranë portës perëndimore, në anën e brendshme të saj dhe na rezultoi se ka patur disa shtresa dyshemeje si kisha ashtu dhe xhamia. Kështu p.sh. kur është ndërtuar ajo që ne e quajmë faza e dytë me teknikën me kluasonazh, është ngritur pak më lart praku i portës, pra dhe dyshemeja (Tab. II. 3). Mundet që dëmtimi mund të ketë qenë i madh dhe me shumicë mbeturinash ndërtimi mbi dysheme dhe me një periudhë sado të shkurtër braktisjeje. Kujtojmë këtu tërmetin e vitit 1273 i cili shkaktoj shkatërrime të mëdha dhe largimin në masë të banorëve të qytetit për një farë kohe[6].

Në këtë mënyrë në këto gërmime dhe sondazhe që patëm mundësi të kryejmë pa dëmtuar monumentin, përftojmë një tablo të qartë përsa i vumë vetes detyrë për këtë shkrim. Kemi të bëjmë me një bazilikë trenefshe me arkada mbi pilastra dhe tri absida në anën lindore (Tab. II, 2). Përsa i përket muraturës ajo ka qenë e ndërtuar me tulla, çka kuptohet, përderisa në Durrës guri mund të merrej vetëm nga ndërtesa antike. Në gjendjen e sotme të mbeturinave është e vështirë të parashtrojmë në se bazilika ka qenë mbuluar me qemer apo kapriata, por duke u nisur nga trashësia e murit dhe hapësira jo e vogël e arkadave, që s'mund të mbanin qemere, mendojmë se bazilika do të ketë qenë e mbuluar me çati druri mbi kapriata.

Problem tjetër është ai i mbulesës së nefeve anësorë. Në se kanë qenë si zakonisht me nivele të ndryshme mbase mund të jetë ruajtur ndonjë gjurmë në pjesën e sipërme të murit me kluasonazhe ku takohet muri i xhamisë me atë të kishës, ç'ka mbetet për tu sqaruar në kërkimet e ardhëshme. Trajtimi i problemit të datimit paraqitet i vështirë për shkak të mungesës së të dhënave epigrafike apo burimore. Mbetet në këtë mënyrë studimi arkitektonik si i vetmi mjet datimi. Nga ndërtimi planimetrik e vëllimor në aspektin tipollogjik kemi të bëjmë me një bazilikë helenistike, me tradita të thella në Ballkan që rishfaqet gjatë shek. IX-XI duke vazhduar edhe më vonë[7]. Tipare të kësaj kohe janë planimetria thuajse kuadratike, trajtimi pak a shumë primitiv, mungesa e kluasonazhit në ndërtimin e parë, që në një qendër aq të rëndësishme sa e Durrësit zor se nuk do të njihej. Të tëra këto do të na shpinin në një datim të hershëm. Me bazilikat e tjera të vendit tonë do të gjenim analogji me ato të Klosit të Sulovës në përdorimin e pilastrave[8]. Përsa i përket ambientit të altarit të pandarë qartë ne bëmë, protezis dhe diakonikoni ndryshon nga të tëra ato duke paraqitur trajta të afërta me bazilikat e Kosturit[9]. Për datimin e kësaj bazilike ne do të prireshim për fundin e shek. X fillimin e shek. XI pikërisht nga ngjashmëria planimetrike, sidomos në formën kuadratike, me ato të Kosturit, duke qenë më të herëshme se to për mungesën e kluasonazhit. Zbulime të tjera në Durrës do të hidhnin më mirë dritë në këtë çështje.

Deshëm të shënonim këtu edhe fenomenin e

6) **Acta et diplomata res Albania mediae aetatic illustrantia** Wien, 1913, I, Nr. 305, 18 Dhjetor 1273. Georgii Pachymeris **De Michaele et Andronico Paleologis.** Bonnae 1835, V, 7, 355.

7) P. Stricevis — **La renovation du type basilical dans l'architecture eclesiastique des pays centrales des Balcans en IX-XI siècles** në «Actes du XII Congr. Intern. d'Etudes Byzantines», Beograd, 1964, III 211, G. Sotiriu, **Kristianiqi qe vizantini Arqeologjia,** Athinë, 1942, 319-322.

8) A. Meksi vep. cit. 189, tab. 1, 5, fig. 1.

9) G. Millet **L'ecole grecque dans l'architecture byzantine,** Paris 1916, fig. 9, 10, 11.

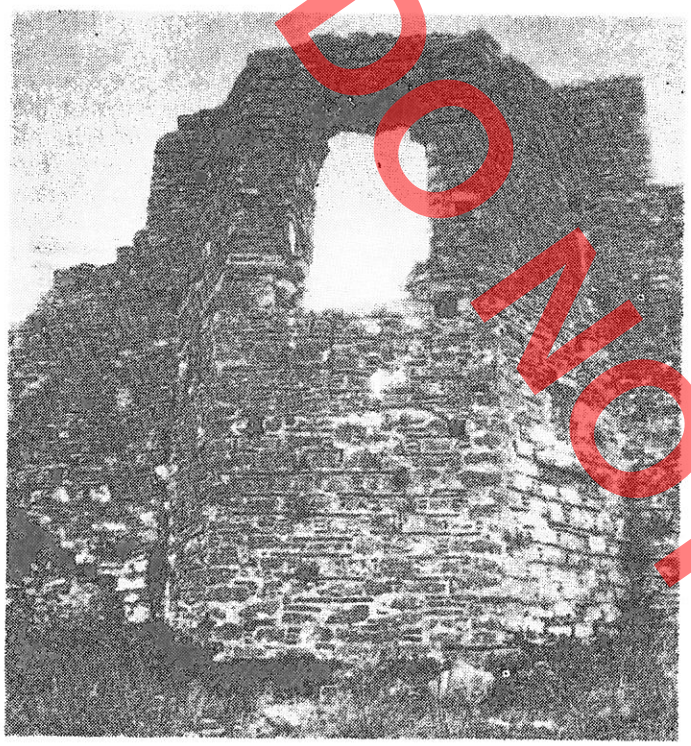

Fig. 2

transformimit të kishës në xhami që e kemi hasur edhe në Shkodër – Shën Stefani në Kala[10], Lezhë – Shën Kolli[11], ndërsa përsa i përket xhamisë Muradie së paku në pjesën mbi tokë kjo gjë s'mund të thuhet[12].

Bazilika pranë fshatit Çiflik ndodhet në perëndim të fshatit dhe të Çukës së Ajtojit, në një kodër të ulët në breg të lumit Pavël. Muret e kishës ruhen relativisht mirë në lartësi, sidomos ato lindorë dhe perëndimorë (Tab. III, 2). Ajo është e mbuluar nga dherat dhe mbeturinat e ndërtimit duke patur sidoqoftë të qartë elementet bazë[13].

Bazilika është trenefshe me arkada mbi pilastra dhe me narteks në anën perëndimore. Si thamë edhe më lart, nga ajo ruhen muri lindor duke patur gati të plotë pjesën e absidës së mesit trefaqshe dhe muret deri në qoshet. Ruhen gjithashtu nga muri ndarës i naosit me narteksin pjesë, me planimetri në formë kryqi që i takojnë këtij muri dhe pilastrave të arkadave. Ruhet dhe pjesa veriore e murit perëndimor të narteksit në një lartësi të konsiderueshme. Nga ambienti i altarit ruhen pilastrat në murin lindor dhe pilastri në arkadën veriore.

Në këtë mënyrë del qartë se kisha përbëhet nga naosi, narteksi dhe ambienti i altarit. Naosi ndahet nëpërmjet dy arkadave në tri nefa. Arkadat përbëhen nga ndarje e bamës me protezisin dhe diakonikonin dhe së pakut nga dy harqe deri te muri perëndimor ku është pilastri në mur. Sigurisht që pa gërmime është vështirë të shprehemi përfundimisht në se kemi patur në mes kolonë apo pilastër. Shënojmë që ne gjetëm të përmbysur një kolonë çka dëshmon në favor të pasjes së kolonave; po kështu në arkadën veriore që ruhet më mirë do kishte mbetur ndonjë pjesë e pilastrit, që na bind se arkada mbështetej në kolona.

Përsa i përket nivelit të fillimit të harqeve të arkadës kemi gjurmët me tulla të fillimit të harkut në pilastrin pranë murit ndarës me narteksin të arkadës jugore. Po aty dallohet dhe vrima për tirantin që kanë patur harqet.

Ndarja naos, ambienti i altarit mendojmë se bëhet si tradicionalisht nëpërmjet ikonostasit duke hipur një këmbë shkallë. Ambienti altarit përbëhet nga bema ku është absida qendrore, protezisi me një absidë dhe diakonikoni pa absidë. Kalimi nga bema në dy ambientet e tjerë anësorë bëhej nëpërmjet një hapësire në murin e arkadës dhe që mbulohej me hark.

Siç pamë në murin lindor dalin dy absida, njëra ajo e mezit trefaqëshe, ndërsa tjetra rrethore (Tab. III, 1), Absida e mezit (fig. 2) ruhet gati në tërë lartësinë. Asaj i mungojnë pjesa e sipërme me kornizën në anën e jashtme, dhe pak tulla nga mbulesa me konkë në anën e brendshme. Absida në faqen e murit ka patur dy dritare. Një dritare e vogël mbuluar me hark, që sot është pjesërisht të rëzuar, është murosur në pjesën e poshtme të absidës. Një dritare e madhe dy pjesëshe është mbi të. Asaj i mungojnë kolona e mezit dhe pjesa e harqeve mbi të. Të dy dritaret janë mbluar me harqe prej tullash të vendosura sipas rrezeve, rrethuar nga tulla përgjatë harkut. Pjesa ndërmjet dy dritareve është e prishur, por sidoqoftë ruhet në anën e jashtme fillimi i dritares së madhe, kështu që kemi të qarta përmasat e të dy dritareve. Në anën e brëndshme ka një kornizë prej gurësh të dala ndaj murit, që kalon në këtë nivel përgjatë ab-

10) Z. Valentini – **Ma e bukura kishë e moçme shkodrane në Kala,** Leka, VIII (1936), 6, 276; V. Kamsi – **Kështjella e Shkodrës dhe restaurimi i saj.** Monumentet, 1, 1971, 168-169, fig. 4-5.

11) F. Prendi – **Vendvarrimi i Skënderbeut.** Konferenca II e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 1968, v. I. 241-247.

12) S. Bettini – **L'architectura bizantina,** Firenze, 1937, 60.

13) Rilevimi është i autorit dhe S. Dashit, vizatimet të F. Guralumit, fotot të autorit.

DO NOT COPY

sidës (Tab. IV, 4). Nga një dritare, pak më poshtë dritares së mësipërmes, kanë edhe faqet anësore të absidës. Edhe ato kanë qenë dikur të murosura. Dritarja nga veriu ka një gur si bazament në pjesën e poshtme, i cili del jashtë faqes. Të dyja dritaret janë të mbuluara me harqe si dritaret e tjera. Ndërsa dritarja nga jugu është e plotë, duke qënë tërësisht e murosur (Tab. IV, 3), dritarja nga veriu kur është murosur është meremetuar në pjesë të harkut.

Në pjesën e sipërme muri lindor i kishës anash absidës përfundon në një farë lartësie vertikale në një rrafsh me faqen e jashtme të pilastrave të arkadës, çka tregon se nefi qendror ngrihej më lart dy nefave anësorë. Pjesët e tyre, në protezis dhe diakonikon, nuk janë të plota në lartësi për të përcaktuar saktë nivelet e dy çative të pjerrëta të nefave anësorë.

Një dallim që duhet përmendur vërehet tek muret e absidave, ku në pjesën e poshtme ato janë më të gjera në vend takimin me murin lindor, duke mos patur kështu në vijë të drejtë brinjën ndërmjet dy mureve,

Muret e faqes lindore dhe absidave janë ndërtuar me gurë gëlqerorë, me tulla dhe llaç gëlqereje. Tullat janë vendosur horizontalisht ndërmjet rreshtave të gurëve, por nuk formojnë rradhë të gjata, ndërsa ka gjithashtu dhe copëra tullash ndërmjet gurëve, por jo mbas çdo guri. Kjo teknikë, me të cilën është ndërtuar krejt muri lindor, haset te muret mesjetarë të rrethimit të Butrintit dhe me pak dallime në kisha të shek. XI-XII si Perhondia[14] dhe Buali[15].

Me të njëjtën teknikë janë ndërtuar dhe faqet e brëndëshme të këtij muri, që duke presupozuar që kanë qënë të suvatuara, tregojnë se teknika është në të njëjtën kohë konstruktive dhe dekorative, ndryshe do ishin vendosur tullat vetëm në anën e jashtme.

Në murin lindor ruhen tërësisht dhe të mbyllura vrimat e skelave të përdorura në ndërtimin e mureve, vrima që shkojnë tejpërtej.

Për t'u shënuar është teknika e përpunimit të fugave të muraturës së anës lindore. Ato janë të mbushura me një pastë gëlqereje ngjyrë okër dhe rrafshuar me një thikë njëlloj si në muret e kishës së manastirit të Shën Kollit të Mesopotamit[16] që ndodhet jo shumë larg prej këtej.

Me interes në këtë bazilikë të vonë është prezenca e narteksit, nga i cili ruhet, siç pamë, muri perëndimor dhe pjesët e murit që e ndajnë nga naosi së bashku me pilastrat në to nga ana e narteksit. Në këtë mënyrë në planimetri narteksi na rezulton i ndarë në 3 pjesë, pjesa qendrore, që i korespondon nefit qendror me përmasat e tij dhe dy pjesët anësore për nefat anësorë. Ndarja në to bëhet nëpërmjet pilastrave, mbi të cilët kalonin harqe. Gjurma me tulla e fillimit të harkut ruhet në pilastrin e vetëm që ka muri perëndimor i narteksit. Nga kjo gjurmë, që është në nivel relativisht të ulët, kuptojmë se narteksi ka patur edhe një kat të dytë, që nuk e takojmë në bazilikat e tjera të vendit tonë. Si dëshmi për këtë janë edhe lartësia e madhe e murit perëndimor të narteksit dhe foletë e trarëve të dyshemesë që bien në mes të lartësisë së murit, aty ku duket se përfundonin harqet mbi pilastra. Në këtë mënyrë duke konsideruar se struktura dhe mbulesa e narteksit ishte e drunjtë, pilastrat me harqe shërbenin si linjë qëndrueshmërie e lidhjeje me murin e narteksit që është relativisht i lartë dhe i mbërthyer vetëm në qoshet veriore dhe jugore. Duke qenë narteksi i mbuluar me mbeturina ndërtimi, ne nuk patëm mundësi të caktojmë shpatullat e dyerve për në naos dhe numurin e tyre. Duke u nisur nga fakti që s'ruhen mure në hyrjet për të tre nefat, mendojmë se kisha duhet të ketë patur tri dyer që lidhnin narteksin me naosin. Kjo do të mund të përcaktohet përfundimisht në gërmimet e ardhëshme.

Muri perëndimor i kishës ruhet mirë në pjesën në veri të portës së vetme në mes të kishës, nga e cila ruhet pak shpatulla pikërisht nga veriu. Forma e murit të mbetur mbi këtë pjesë, pra dhe forma e rrëzimit të shtyjnë të mendosh se porta ka të ngjarë të ketë qenë mbuluar me hark tullash, për të cilën flet dhe hapësira e saj jo e vogël. Muri perëndimor ruhet mjaft mirë dhe në pjesën e qoshes, çka na lejon për të gjykuar për formën e mbulesës së narteksit. Kuptohet që atë duhet ta ketë patur me rrjedhje uji nga perëndimi, pra muri duhet të mbaronte në atë anë me kornizë horizontale. Teknika e ndërtimit të murit perëndimor është e ndryshme nga muri lindor. Në pjesën e poshtme muri është ndërtuar me teknikën tradicionale për shekujt e fundit të mesjetës së vonë, copëra tullash e tjegullash në mes të gurëve. Mbi këtë mur, i cili zë më shumë se gjysmën e lartësisë së faqes perëndimore, kemi një pjesë më lartësi 1 m me mur të njëjtë me teknikën e fasadës lindore, me dysheme të vogla (ka tulla ndërmjet të gjithë gurëve, e në ndonjë rast copëra tullash vertikale). Mbi to ka një brez tjetër, që ruhet për një lartësi rreth 1,80 m me teknikë kluasonazhi, që dhe ky ka ndryshime nga kluasonazhi i mirëfilltë. Rreshtat s'janë të rregullt dhe vende-vende, për ti rrafshuar ka më se një radhë tullash, gjithashtu tullat vertikale janë

14) A. Meksi **vep. cit.** 21, fig. 1, tab. II-2.
15) A. Meksi **Disa kapela bizantine të Shqipërisë,** Monumentet 10, 1975, 81.
16) Për Mesopotamin shih. A. Meksi – **Arkitektura e kishës së Mesopotamit,** Monumentet 3, 1972, 67, për teknikën në përgjithësi A. Choisy, **L'art de batir chez les byzantines,** Paris 1883, 13.

DOKTORI

dhe dy pjesëshe njëra mbi tjetrën ose kanë dhe copëra pranë tyre. Për ndarjen në breza kemi afri me teknikën e ndërtimit të kishave të Beratit (Sh. Mëri Vllaherna, Shën Triadha)[17] ndërsa në përgjithësi me teknikën e ndërtimit të kishave të Artës[18]. Edhe ky mur ruan vrimat e skelës së përdorur gjatë ndërtimit.

Të dhënat e përftuara nga vrojtimi i monumentit na vlejnë për një rikonstruksion të tij në volumetri. Kemi të bëjmë me një bazilikë trenefshe të mbuluar me çati druri (trashësia e mureve të arkadës përdorimin e mbulesës me qemerë), duke patur në nivele më të ulëta nefët anësorë për të lejuar ndriçimin e nefit qendror. Në planimetri shohim se ka shumë të ngjarë që të ketë patur vetëm nga një kollonë për secilën arkadë. Narteksi duhet të ketë qenë dy katësh, duke u ngritur mbi nefat anësorë, me tribuna, ndërsa mbulesën e ka patur një ujëse, me rrjedhje nga perëndimi.

Tipologjikisht kemi të bëjmë me një bazilikë të tipit helenistik të njëjtë me bazilikat paleokristiane të vendit tonë (Tepe të Elbasanit, Amantia, Ballsh, Butrint etj), njëra prej të cilave ajo e Butrintit ishte në këmbë dhe funksionone gjatë mesjetës. Të tilla bazilika gjatë shek. XIII ndërtohen në Artë (Shën Teodora)[19]. Përsa i përket datimit ne jemi të mendimit megjithëse teknika e ndërtimit është e përafërt me atë të Perhondisë e datuar prej nesh në pjesën e vjetër si e sh. XI[20], kisha nuk duhet konsideruar e këtij shekulli sepse kjo teknikë nuk përdoret në tërë muret e kishës dhe se në përgjithësi duhet thënë se ajo haset dhe më vonë duke u shpërbërë e duke mbetur nga ajo tullat ndërmjet gurëve. Gjithashtu ajo luan më tepër një funksion dekorativ përderisa përdoret vetëm në anën lindore. Teknika e ndërtimit të kishës, duke konsideruar këtu edhe murin perëndimor, ku haset edhe teknika kluasonazh e afron në tërësi me atë të mureve të kishave të Beratit dhe Artës që janë të shekujve XIII-XIV. Me interes për ne është edhe mënyra e trajtimit të fugave të murit lindor të cilën e hasim në fund të shek. XIII në Mesopotam që është disa kilometra më në veri.

Duke u njohur nga të tëra këto: ndërtimi planimetrik e vëllimor, teknika e ndërtimit dhe sidomos veçantia në trajtimin e fugave, do të ishim të prirur ta vendosnim kishën në kohë si një ndërtim të fundit të shek. XIII, duke menduar se ndërtues të saj, që është një kishë pa pretendime, do të kenë marrë pjesë edhe në ndërtimin e kishës së Mesopotamit. Kjo gjë siç kemi vërejtur edhe më parë forcon tezën e pranisë së ndërtuesve vendas[21].

*

* *

Studimi i këtyre bazilikave është me interes të veçantë për arkitekturën mesjetare të Shqipërisë, sidomos po të konsiderohen këtu dhe dy bazilikat e tjera të Perhondisë dhe Sulovës. Ndërtimi i tyre, si në qendra të rëndësishme të dorës së parë si Durrësi, ashtu dhe fshatrat Sulovë dhe Çiflik dëshmon qartë për traditën ndërtimore të vendit tonë dhe vazhdimësinë e saj. Për mendimin tonë ato janë ndërtuar në këtë tip planimetriko-vëllimor sipas kërkesave funksionale për salla, si rezultat i shijes arkitektonike dhe sepse të tilla ishin kishat që në atë kohë funksiononin dhe rindërtoheshin ndërsa tipi me planimetri në formë kryqi të brëndashkruar me kupol, që përdorej në Bizant, duket se deri në fillim të shek. XI akoma nuk ishte përftuar nga ndërtuesit vendas për shkak të vështirësive ndërtimore që paraqiste. Jo me më pak interes mund të rezultojnë lidhjet që bregdeti Shqiptar, sidomos Durrësi, kanë patur me Evropën Perëndimore në të cilën tipi në përdorim vazhdon të jetë bazilika. Me rëndësi është të shënojmë se një bazilikë ndërtohet edhe në Durrës, i cili që nga fundi i shek. VIII me krijimin e Tumës së Durrësit rivendos lidhjet me Kostandinopojën, pra ishte në kontakt me krijimet e reja arkitektonike. Kjo tregon se tradita ndërtimore kishte rrënjë të thella në vendin tonë.

Shembujt për këto bazilika, si dhe në krahinat fqinjë, do të jenë marrë kryesisht nga ndërtime më të vjetra nga ato paleokristiane dhe bizantine të hershme, të cilat ishin ende në këmbë dhe funksiononin në këtë kohë. Së paku dy të tilla, që kanë funksionuar gjatë tërë mesjetës ruheshin deri vonë, ajo e Ballshit (sh. VI) dhe ajo e Butrintit (sh. VI) akoma edhe sot me muret gati tërësisht në këmbë.

Numuri i këtyre bazilikave bizantine të shek. XI-XIV flet qartë për përdorimin e këtij tipi tek ne, madje ky është jo i vogël, po të krahasohen edhe me provincat arkitektonike fqinje. Jo pa rëndësi është të shënohet edhe përdorimi i variantit helenistik me mbulesë kapriatash, që dëshmon për një vijueshmëri direkte të tipave paleokristianë e bizantine të hershme, për një traditë të pandalur ndërtimore pamvarësisht nga lidhjet me krahinat fqinje dhe perëndimin, traditë që zhvillohet akoma më tej në arkitekturën pasbizantine.

17) A. Meksi – **Tri kisha bizantine të Beratit,** Monumentet, 4, 1972, 66.
18) A. Orlandos – **I para tin Arton Moni Vlahernon,** ABME, 1936, B.
19) A. Orlandos **I. Agjia Teodora tis Artis** ABME, 1936, B, 1, 96.
20) A. Meksi **vep. cit.** 32.
21) A. Meksi **vep. cit.** 75, A. Meksi – **Të dhëna të reja për kishën e Mesopotamit,** Monumentet, 10, 1975, 153-154.

Botim

1

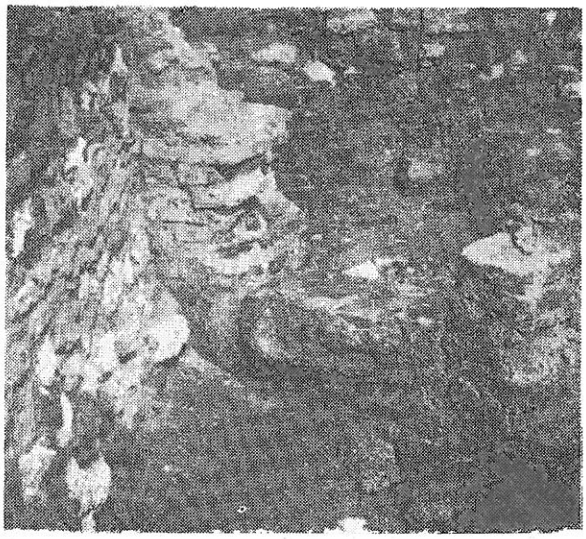

3

2

4

DO NOT COPY

TAB. II

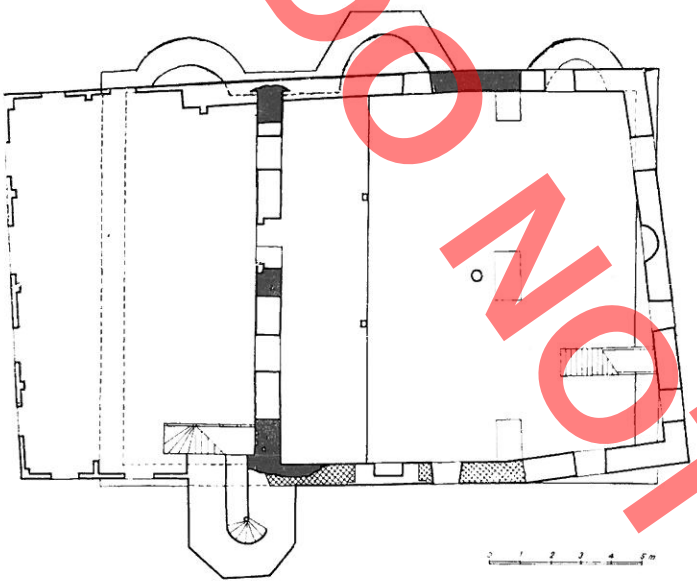

PLANIMETRIA - GJËNDJA

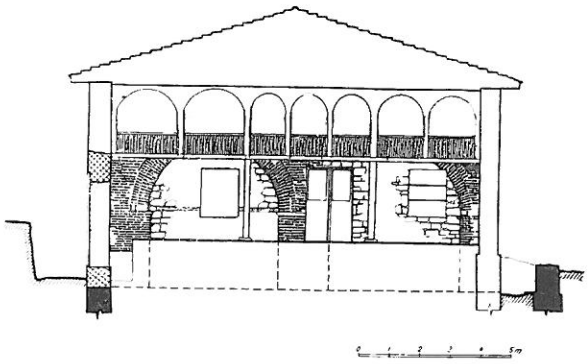

PREMJE TERTHORE

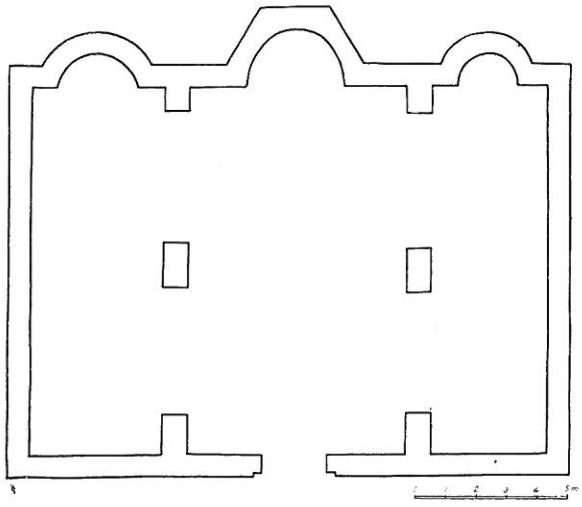

PLANIMETRIA – RIKONSTRUKSION

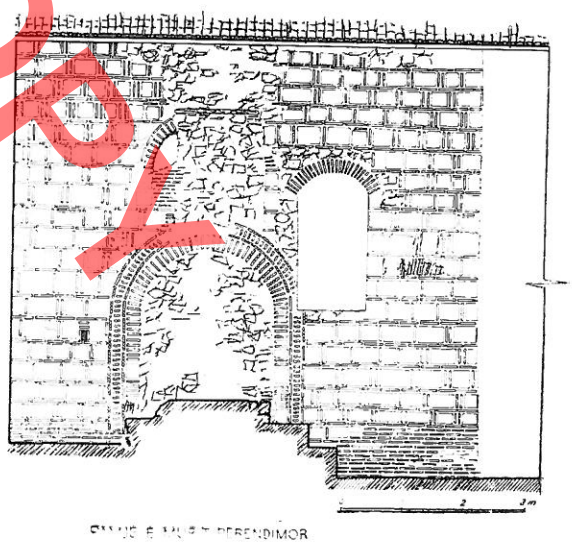

PREMJE E MURIT PERENDIMOR

DO NOT COPY

DO NOT COPY

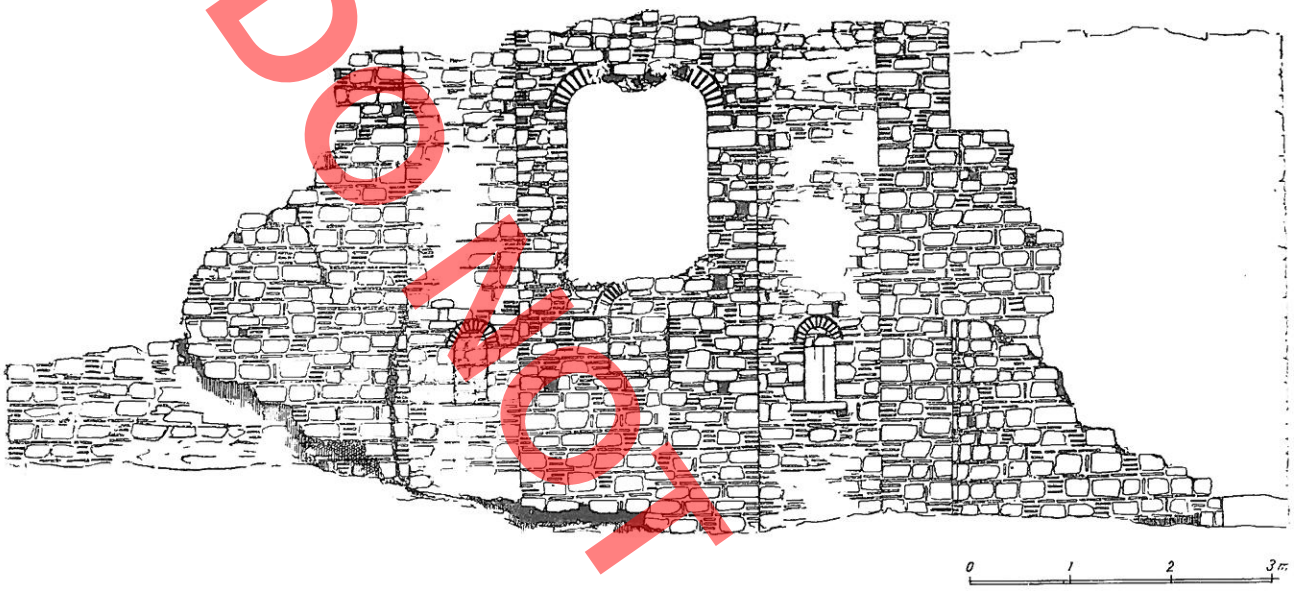

PAMJE NGA LINDJA

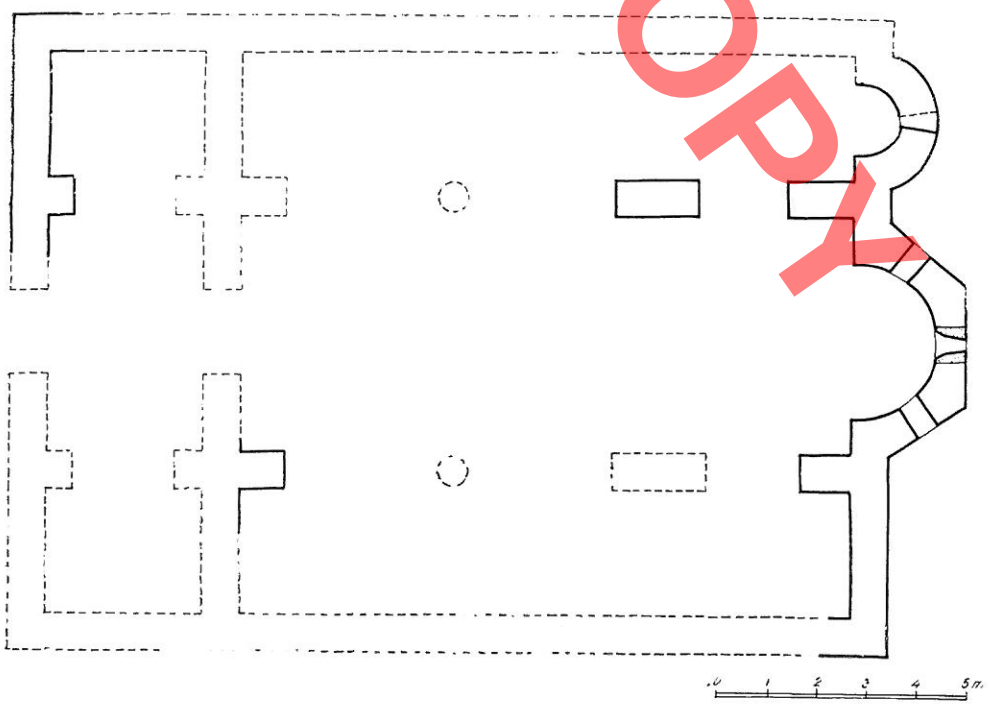

PLANIMETRIA

1

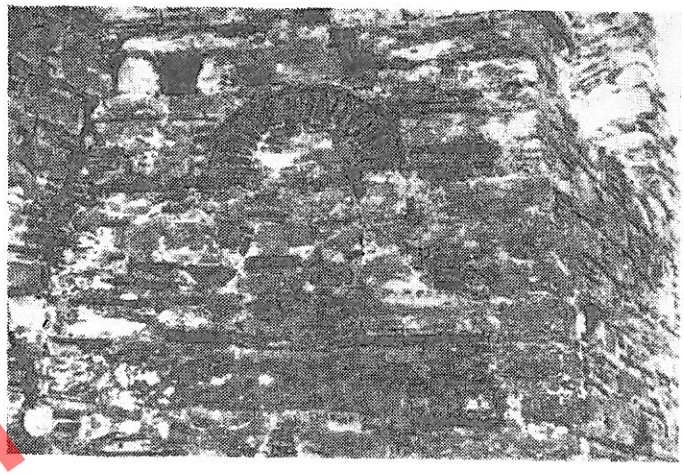

3

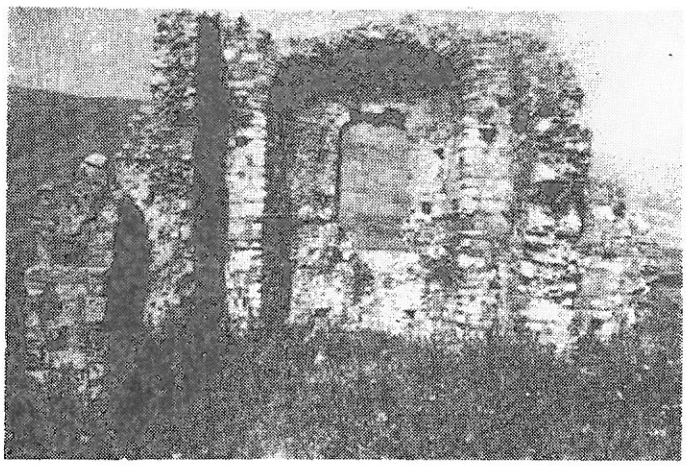

2

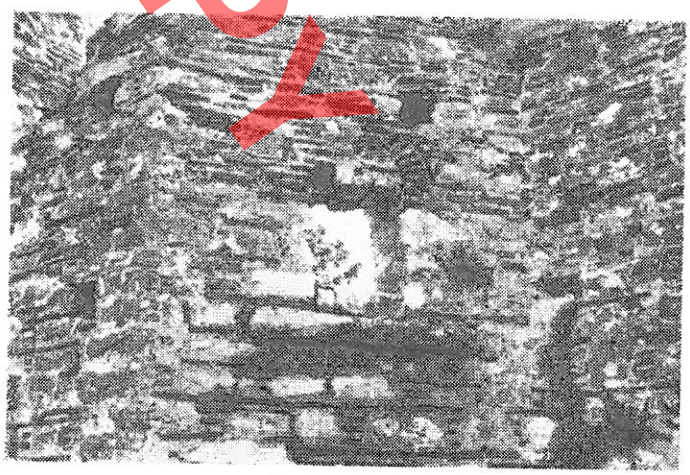

4

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

DEUX BASILIQUES INCONNUES

RESUME

Dans cet article nous traiterons les premières données relatives à l'étude de deux basiliques, à ce jour inconnues, la première dans la mosquée de Fati à Durrës et l'autre à proximité du village de Çiflik,. au sud de Butrint, district de Sarande.

La basilique de la mosquée de Fati. — La mise au jour de débris appartenant à la première moitié du Moyen âge pendant le nettoyage des murs latéraux de la mosquée de Fati, où le mur O. avait été construit selon la technique du cloisonnage, nous a induit à effecteur, dans les limites du possible, une série de sondages dans les murs de ce monument, dans le terrain adjacent et à l'intérieur même de la mosquée.

Partant d'une donnée obtenue il y a qelques années, selon laquelle sur le côté est de la mosquée, à une profondeur d'environ 1m50, avait été mis au jour un mur d'abside pendant le creusement d'un fossé à chaux, les fouilles furent commencées précisément à ce point. C'est ainsi que vinrent à la lumière trois absides. De leur nombre, celle du milieu est à trois faces, tandis que les deux latérales sont plus petites et circulaires. Leur maçonnerie, réalisée avec des briques et des pierres, comporte dans l'abside centrale quelques briques verticale.

Pendant les opérations de nettoyage de l'abside centrale, à proximité des murs a été repérée une brique du plancher fixée sur une couche de mortier couvrant un remplissage fin. Un peu plus au-dessous, ce mur est muni d'un socle et s'élargit d'environ 20 cm., ce qui signifie que nous avons affaire précisément avec la partie inférieure du plancher ou avec la fondation elle-même, du fait qu'au dessous du remplissage supérieur la terre est compacte. A 40 cm. du niveau du plancher il y a un autre fragment de crépi peint «a fresque» avec une bordure de 3 cm. de coloration rouge dont le champ à bandes ondulées est de couleur brun et jaune.

Afin de créer le nouveau mur de la mosquée, à l'intérieur de l'abside a été élevé, parmi les anciens murs, un mur nouveau de remplissage. Les anciens murs sont conservés irrégulièrement sur ce côté E. jusqu'à une certaine hauteur. Ils se caractérisent par des joints verticaux là où sont aménagés, dans la partie intérieure, les pilastres des arcades, comme on le verra plus loin. En poursuivant les fouilles, ont été également mis au jour les angles septentrional et méridional du mur E. Comme cela apparaît de la planimétrie, le nouveau mur méridional de la mosquée ne repose pas entièrement sur l'angle ancien et le mur septentrional se prolonge au-delà du mur nouveau.

Ensuite les fouilles furent poursuivies par le déblayage de la partie occidentale. Au-dessous du mur à cloisonnage se trouvent le mur ancien et la fondation ancienne, en maçonnerie de briques mais aussi de pierres disposées irrégulièrement. Ce fait nous induit à penser qu'il a été réparé dans le même temps avec la reconstruction du cloisonnage, du fait que sur le mur irrégulier de fondation se trouvent certaines rangées de briques disposées ici à des fins de nivellement. On relève de même le joint précisément là où commence la nef latérale. Mais à proximité du pilastre fai saillie une endente, qui constitue son prolongement et qui peut être interprétée comme une partie du narthex ou comme un prolongement de l'église en cette direction.

Au-dessous du «hayat» de la mosquée, ce mur est conservé à l'angle septentrional qui se trouve dans la même direction de l'angle creusé à l'est.

Le mur à cloisonnage de la façade occidentale est conservé depuis la fondation jusqu'au toit. Il se prolonge jusqu'à moins de 1 mètre près au-dessous du niveau du mur du minaret, tandis que de l'autre côté il est interrompu par un joint vertical au point où le mur de la mosquée fait un petit détour. Ce mur à cloisonnage se prolongeait autrefois même plus loin, du fait que le joint rencontre des pierres et des pièces à deux briques verticales. Le cloisonnage comporte des pierres anciennes, de couleur blanche et tendres, qui ont été réemployées, ainsi que des briques disposées en rangées horizontales ou une ou deux briques placées verticalement entre les pierres.

Presque au milieu de ce mur nous avons l'ancienne porte de l'église couverte par des arcs. Elle est munie de montants et d'une couverture comportant deux rangées de briques dentelées, dont la plupart sont travaillées avec des profils différents, comme cela s'observe généralement sur la décoration céramoplastique des XIIIe-XIVe siècles. Cette porte surmontée d'une niche murée, est couverte par un arc de briques endommagées dans leur partie centrale. C'est ici que furent relevées des traces de fresques. Il convient de souligner qu'au cours des opérations de nettoyage de ce mur, nous avons repéré une pierre dont le crépi était peint et portait une inscription en caractères latins.

De pair aux travaux de creusement et de sondages dans la

DO NOT COPY

partie extérieure de la mosquée, d'autres sondages furent effectués dans les murs et les planchers de celle-ci et en son intérieur. Nos recherches furent centrées à l'intérieur, dans la partie orientale, où nous avions relevé des traces de joint et c'est ainsi qu'ont été mis au au jour, outre à l'ancien mur du côté de l'abside, un pilastre démoli à même le niveau du sol. Sa découverte nous induit à penser que nous avons affaire à une basilique. Aussi avons-nous poursuivi nos recherches, en nous orientant sur le relèvement et les dessin des traces, pour repérer le pilastre engagé sur le côté nord de l'abside. Il ressort qu'il faisait partie intégrante de l'arcade septentrionale de la basilique. Celle-ci, en partie conservée, fait part du mur nord de la salle de prière de la mosquée. Ainsi, ce pilastre et un partie de son arc sont conservés jusqu'au niveau du plancher du «mafil». Sur une de ses faces en contact avec le nouveau mur de la mosquée s'observent, et sont conservés encore, des fragments de l'ancienne peinture murale. Ce mur du pilastre a une maçonnerie de briques.

A proximité du mur ouest se trouve l'autre pilastre engagé dans le mur, qui est plus grand que celui indiqué plus haut et conservé avec une partie de son arc. En poursuivant le nettoyage du mur ouest dans sa partie intérieure, nous avons relevé un tronçon d'environ 120 cm. de l'ancien mur qui a été réparé plus tard que le mur à cloisonnage. Il convient de souligner que ce mur de la première phase comporte aussi des fragments du mur d'enceinte mis en place au cours de la basse antiquité (deux ou trois briques liées avec le mortier qui leur est caractéristique). Ce qui exclut l'hypothèse que cette église ait été construite pendant la basse antiquité.

Entre les deux murs, celui oriental et occidental, se trouve une partie du pilastre central de l'arcade, endommagé sur son côté droit et conservé seulement au-dessous du plancher de la mosquée.

En nous fondant sur cette analogie, les fouilles furent poursuivies au-dessous du plancher de la mosquée et nous avons trouvé ce même pilastre et l'autre engagé dans le mur occidental.

Afin de ne pas endommager le plancher de la mosquée et les autres couches se trouvant au-dessous de son niveau, un petit sondage a été effectué à proximité de la porte ouest, dans sa partie intérieure, et nous avons constaté que l'église comme la mosquée avaient plus d'une couche de plancher. Ainsi, quand fut construite avec la technique du cloisonnage ce que nous appelons la deuxième phase, le seuil de la porte, a été relevé, en conséquence le plancher aussi. On peut formuler plus d'une hypothèse à ce propos: il se peut que les dégâts étaient importants et une quantité considérable de débris soient restés sur le plancher ou que le monument ait été abandonné à son sort pendant un certain temps. Rappelons à ce propos le tremblement de terre de 1273, qui a provoqué de grands dégâts et l'exode en masse des habitants de la ville pour une période de temps.

Grâce aux fouilles et aux sondages effectués, sans toutefois endommager le monument, il a été possible de dresser, dans les limites du but que se propose le présent article, un tableau clair de ce monument. Nous avons affaire à un basilique à trois nefs, avec des arcades sur pilastre et trois absides sur son côté est, en maçonnerie de briques. A l'état actuel des débris, il est difficile d'affirmer que cette basilique était couverte de voûtes ou d'une charpente, mais considérant l'épaisseur du mur et l'ouverture non petite des arcades, qui ne pouvaient soutenir des voûtes, nous sommes enclins à penser que cette basilique était couverte d'un toit de bois appuyé sur une charpente.

Le problème de la datation se présentait difficile en l'absence de données épigraphiques ou de sources écrites. En ces cas l'étude des caractéristiques architecturales est l'unique moyen efficace. Sous l'aspect de planimétrie et du volume, nous sommes en présence du type de basilique hellénistique, avec de profondes traditions dans les Balkans, et qui y est réapparu aux IXe-XIe siècles et même plus tard. Les traits communs à cette époque sont la planimétrie presque quadratique, le traitement plus ou moins primitif, l'absence du cloisonnage dans la première phase de construction, technique qui ne pouvait pas ne pas être connue dans un centre aussi important que Durrës. Tous ces faits nous induisent à envisager une date plus ancienne. La seule analogie avec les autres basiliques du pays se retrouve dans l'emploi des pilastres dans la basilique de Klos. En ce qui concerne le sanctuaire non séparé clairement du choeur, le prothesis et le diaconicon, ces pièces se différentient de celles des autres basiliques mais se rapprochent de celles de la basilique de Kostur. Quant à sa datation, nous sommes enclins à l'attribuer â une période allant de la fin du Xe siècle au commencement du XIe, et cela sur la base de la ressemblance planimétrique, surtout de forme quadratique, avec celle des basiliques de Kostur, mais étant plus ancienne que celles-ci en raison de l'absence du cloisonnage. D'autres fouilles à Durrës permettront de mieux éclaircir ce problème.

La basilique à proximité du village de Çiflik, située à l'ouest du village de même nom et de Çuka e Ajtoit, surplombe une colline peu élevée côtoyant les berges du fleuve Pavel. Ses murs sont relativement bien conservés en hauteur, notamment ceux O. et E. Bien qu'actuellement couverte de terre et de débris, cette église montre clairement ses éléments base.

Quand à son architecture, elle comporte le naos, le narthex et le sanctuaire. Le naos comporte trois nefs séparées par deux arcades. Les arcades correspondent au point de séparation entre le choeur, d'une part, et le prothesis et le diaconicon, de l'autre, ainsi qu'à deux arcs au moins jusqu'au mur O. où se trouve le pilastre engagé dans le mur. Evidemment, avant d'entreprendre des fouilles, on ne peut affirmer définitivement si au milieu il y avait des colonnes ou des pilastres. Soulignons à ce propos que nous avons relevé une colonne renversée, ce qui témoigne en faveur de leur existence; de même, on aurait du trouver quelque fragment de pilastre dans l'arcade O., qui est aussi la mieux conservée, ce qui nous convainc que l'arcade s'appuyait sur des colonnes.

En ce qui concerne le niveaux où commençait les arcs de l'arcade, nous avons des traces de briques indiquant le commencement de l'arc du pilastre engagé dans le mur de séparation du

Do not copy

narthex et appartenant à l'arcade méridionale. Ici même on distingue clairement le trou où était logé le tirant des arcs.

Sur le mur E. font saillie deux absides, dont celle centrale est à trois faces et l'autre de forme circulaire. A l'abside centrale, conservée en toute sa hauteur, manquent la partie supérieure avec la corniche sur le côté extérieur et quelques briques de la couverture à conque sur le côté intérieur. Le parement du mur de l'abside est percé de deux fenêtres. Une petite fenêtre couverte d'un arc, actuellement en partie écroulée, a été murée dans la partie inférieure de l'abside. Mais celle-ci est surmontée d'une autre fenêtre, plus grande et à deux battants.

Dans la partie supérieure le mur E. de l'église, longeant latéralement l'abside, aboutit à une certaine hauteur sur un plan vertical à la face externe des pilastres de l'arcade, ce qui montre que la nef centrale occupait une position plus élevée par rapport aux nefs latérales.

Les murs de la face orientale et des absides sont construits avec des pierres calcaires, des briques et du mortier de chaux. Les briques sont placées horizontalement entre les rangées de pierres, mais ne forment pas des rangées longues; il y a aussi des morceaux de briques parmi les pierres, mais non après chacune d'elle. Cette technique, qui caractérise tout le mur E., se retrouve dans les murs d'enceinte moyenâgeux de Butrint, et, à quelques exceptions près, dans les églises de Perhondi et de Bual attribuées aux XIe-XIIe siècles.

La même technique de construction se relève sur les faces intérieures de ce mur, qui, selon toute vraisemblance, étaient crépis; nous avons donc affaire à une technique concernant à la fois les aspects de construction et décoratifs, autrement les briques n'auraient été placées que sur le côté extérieur du mur.

Il convient également de souligner la technique de traitement des joints de la maçonnerie de la façade orientale. Les joints sont remplis d'une pâte calcaire de coloration ocre et nivelés avec un couteau; cette technique nous la retrouvons dans l'église du monastère de Saint-Nicolas de Mesopotam, situé à proximité de Finiq.

Un réel intérêt dans cette basilique suscite la présence du narthex, dont on ne conserve actuellement, comme nous l'avons vu, que le mur O. et des tronçons du mur la séparant du naos et leurs pilastres respectifs du côté du narthex. Ainsi, la planimétrie du narthex comporte trois parties: la partie centrale, qui correspond par ses dimensions à la nef centrale et les deux autres parties latérales correspondant aux nefs latérales. Celles-ci sont séparées par des pilastres soutenant des arcs. Des traces de briques, indiquant le commencement de l'arc, sont conservées sur le seul pilastre du mur O. du narthex. Ces traces, situées à une niveau relativement peu élevé, montrent que le narthex a du avoir un deuxième étage: il s'agit là d'une caractéristique que l'on ne retrouve pas dans les autres basiliques du pays. En témoigne aussi le niveau élevé du mur O. du narthex et les trous des poutres du plancher pratiqués au centre de la hauteur du mur, là où vraisemblablement se terminent les arcs surmontant les pilastres.

Le mur O. est bien conservé dans la partie septentrionale de la seule porte pratiquée au centre de l'église, dont on ne conserve partiellement que le montant qui la soutenait du côté nord. La forme du mur conservé ici, donc la forme aussi de son écroulement, indiquent que cette porte, vraisemblablement, était couverte d'un arc de briques, comme en témoigne clairement son ouverture de dimension réduite. Le mur O. est relativement bien conservé à l'angle aussi, ce qui nous permet d'envisager la forme de la couverture du narthex réalisée de manière à assurer l'écoulement des eaux pluviales du côté ouest. En conséquence, le mur devait se terminer en ce point par une corniche horizontale. La technique de construction du mur O. diffère de celle du mur E. Sa partie inférieure est construite selon la technique traditionnelle aux derniers siècles du bas moyen âge: des morceaux de briques et de tuiles placés parmi les pierres. Au-dessus de ce mur, qui s'élève au-dessus de la moitié de la hauteur de la face occidentale, vient une autre pièce haute de 1 m avec un mur analogue, quant à la technique de construction, à celui de la façade orientale, et avec de petits planchers (on relève des briques entre toutes les pierres et, parfois même, des morceaux de briques placés verticalement). Puis vient une autre bande, conservée jusqu'à une hauteur d'environ 1m80 et construite selon la technique du cloisonnage, mais différant en plus d'un point du cloisonnage classique. Les rangées ne sont pas régulières et, par endroits, il y a une rangée de briques à des fins de nivellement; on relève, par ailleurs, des briques verticales en deux pièces, placées les unes sur les autres et ayant, parfois, des morceaux de briques à leur proximité. En ce qui concerne la séparation en bandes, l'analogie nous est offerte par la technique de construction des églises de Berat (Sainte-Marie Vllaherna; Sainte-Trinité) et, sur un plan plus général, par la technique de construction des églises d'Arte. Ce mur aussi conserve les trous des échafaudages employés pendant les travaux de construction.

Les données obtenues à la suite de l'observation du monument nous servent à sa reconstruction sur le plan volumétrique. Nous avons affaire à une basilique à trois nefs, couverte d'une toiture de bois (l'épaisseur des murs de l'arcade excluant l'emploi de la couverture à voûtes), dont les nefs latérales se trouvent à un niveau moins élevé afin d'assurer l'illumination de la nef centrale. La planimétrie, indique, selon toute probabilité, qu'il y avait une seule colonne pour chaque arcade. Le narthex, vraisemblablement à deux étages, s'élevait au-dessus des nefs centrales avec des trines; quant à sa toiture à une pente, elle assurée l'écoulement de l'eau vers l'ouest.

Sur le plan de la typologie, nous avons affaire à une basilique de type hellénistique analogue aux basiliques paléochrétiennes du pays (Tepe d'Elbasan, Amantie, Ballsh, Butrint, etc.), dont celle de Butrint exerçait ses fonctions même au moyen âge. Des basiliques semblables furent construites au XIIIe siècle dans la ville d'Arte. En ce qui concerne la datation, à notre avis, malgré la technique de construction semblable à celle de la basilique de Perhondi, que nous avons attribué, quant à sa première phase, au XIe siècle, la basilique à proximité de Finiq, ne doit pas être considérée de cette même date du fait que la technique en ques-

DO NOT COPY

tion ne concerne pas tout les murs de l'église et que, sur un plan plus général, plus tard cette même technique s'est décomposée et s'est réduite à la seule présence de briques entre les pierres. En plus, elle ne remplit qu'une fonction de décoration du fait qu'elle n'est employée que sur la facade orientale. La technique de construction de cette église, en considérant ici son mur O. aussi, où l'on retrouve également le cloisonnage, est proche dans son ensemble à celle des murs des églises de Berat et d'Arte qui appartiennent aux XIIIe-XIVe siècles. Un réel intérêt suscite aussi, à notre sens, le mode de traitement des joints du mur E. que l'on retrouve vers la fin du XIIIe siècle à Mesopotam, situé à quelques kilomètres plus au nord de Finiq.

En considération de ces faits: la structure planimétrique et volumétrique, la technique de construction et en particulier le traitement caractéristique des joints, cette basilique a du être construite, à notre avis, vers la fin du XIIIe siècle et par les mêmes maîtres bâtisseurs qui ont édifié l'église de Mesopotam, d'autant plus que ces deux monuments sont plutôt d'aspect modeste. Une telle conclusion, dégagée des observations in situ, renforce la thèse de l'existence de bâtisseurs aborigènes.

o
o o

L'étude de ces basiliques présente un réel intérêt pour l'architecture moyenâgeuse de l'Albanie, surtout si l'on prend en considération les deux autres basiliques de Perhondi et de Sulove. Leur construction en des centres de première importance comme Durrës, ainsi que dans les villages de Sulove et de Çiflik, montre on ne peut mieux l'existence d'une tradition bien fondée chez nous dans le domaine des constructions et sa continuité dans le temps. A notre avis, la construction, de ces basiliques selon le type planimétrique et volumétrique indiqué plus haut s'explique par le besoin de satisfaire les exigences fonctionnelles de la salle et les goûts architecturaux de l'époque.

Le type d'église employé à Byzance, à planimétrie en forme de croix inscrite surmontée d'une coupole, à ce qu'il paraît n'avait pas été encore adopté par nos maîtres bâtisseurs au commencement du XIe siècle et cela en raison des difficultés que présentaient son exécution. Non moins intéressants sont les liens qui existaient à l'époque entre le littoral albanais, notamment Durrës, et l'Europe occidentale où le type en vogue était encore la basilique. Il est important de soulinger qu'une de ces basiliques fut contruite à Durrës, ville qui vers la fin du VIIIe siècle, à la suite de l'institution du Thème de Durrës, renoua ses liens avec Constantinople, en entrant de la sorte en contact avec les nouvelles créations architectoniques. Ces faits montrent que la tradition des constructions a des racines profondes chez nous.

Ces basiliques ont suivi, en dehors des constructions semblables situées dans les régions limitrophes, l'exemple des basiliques plus anciennes paléochrétiennes et byzantines, encore sur pied et en fonctionnement à l'époque. De leur nombre citons tout d'abord les basiliques de Ballsh (VIe siècle) et celle de Butrint (VIe siècle), qui ont exercé leurs fonctions pendant tout le moyen âge et dont presque tous les murs sont encore sur pied.

Le nombre de ces basiliques byzantines des XIe-XIVe siècles témoigne clairement que ce type d'église a connu chez nous une diffusion plus grande que dans les provinces architecturales limitrophes. Un fait non moins important est celui de l'usage de la variante hennénistique à toiture de charpente, qui montre la continuité directe des premiers types paléochrétiens et byzantins, une tradition ininterrompue d'édification, indépendamment des liens existant avec les régions voisines, qui connaît un plus grand essor dans l'architecture postbyzantine.

DOKUMENTY

Hasan NALLBANI

TË DHËNA TË REJA PËR VEPRIMTARINË E PIKTOR ONUFRIT TË PËRFTUARA GJATË RESTAURIMIT

DO NOT COPY

Niveli veçanërisht i lartë dhe veprimtaria e gjerë e piktorit tonë të çquar të sh. XVI Onufrit japin përherë shkas nëpërmjet veprave të zbuluara rishtas si dhe atyre të njohura, për të studiuar dhe vlerësuar figurën e këtij mjeshtri të artit mesjetar në Shqipëri. Punimet e restaurimit të kryera këto vitet e fundit në disa nga objektet e artit të periudhës mesjetare që ruhen në kishat e kalasës së qytetit të Beratit kanë dhënë një material të ri dhe rast të favorshëm studimi për përkatësinë e disa ikonave që datojnë heshin të shek. XIV[1]. Dy nga të tri ikonat ajo e Shën Mërisë dhe Krishtit pantokrator me përmasa secila 1.30 x 0.75 x 0.045 m që i përkasin ikonostasit të katedrales të kalasë së qytetit Dh. Dhamo ia atribuon Onufrit për nga stili dhe ornamentika[2]. Studimi i ynë ka për qëllim të krahasojë e balafaqojë këto dy ikona si dhe atë të krishtit Pantokrator të kishës së Shën Triadhës po në dimensionet e dy ikonave të tjera, me stilin dhe tematikën e përafërt të skenave të pikturës murale të zbuluara kohët e fundit nga gëlqerja që i mbulonte në kishën e Shën Todrit. Gjithashtu mbi bazën e një analize më të gjerë të teknikës dhe stilit të veprave të japë disa konkluzione të tjera që rrjedhin si rezultat i restaurimit të pikturës dhe arkitekturës së kishës sh. Todrit ku ka afreskuar mjeshtri i shquar.

Të tri ikonat janë realizuar mbi material druri konifer të përbërë nga dy panela të lidhura mbrapa me nga dy traversa druri të fiksuara me gozhdë kovaçi. Piktura është realizuar mbi gruntin prej gipsi të vendosur mbi një shtresë kanavace lini. Portretet dhe elementë të tjerë figurativë janë realizuar me tempera me vezë, ndërsa sfondet e tyre mbasi janë lyer me një ton okër të ngrohtë janë lënë të papikturuara, duke u mbuluar me fletë prej metali të bardhë të petëzuar. Krejt pjesët e kornizës së evidentuar nëpërmjet një të thelluare rreth 1 cm, kanë qenë të mbuluara me metal, i cili sot ruhet vetëm deri në tre të katërta e gjatësisë së kornizës në dy ikonat e Katedrales. Pjesët e sfondeve metalike janë lidhur midis tyre me anë gozhdësh të argjendta. Ikona e Shën Mërisë ka metal të petëzuar edhe në pjesën e qafës. Rreth portreteve nga sipër janë vendosur gjithashtu nga ky metal aureola, në nivel pak më lart atij të sfondit. Para restaurimit ngjyrat dhe sfondi ishin të lyera me një vernik mjaft të trashë dhe të errët. Mbishtesa të tjera metalike si aureola duar dhe pjesë të tjera të vëna më vonë, mbulonin pikturën origjinale, kryesisht në dy ikonat e katedrales, ndërsa ajo e kishës së Shën Triadhës nuk kishte mbishtesa të tilla. Në ikonën e Shën Triadhës ishte bërë një sondazh pastrimi në dorën e djathtë.

Mbas masave të para restauruese të kryera në ikonën e Pantokratorit të katedrales, vumë re se koka ishte krejtësisht e ripikturuar deri në kufi me trupin. Ripikturimi i kryer më vonë nga një tjetër autor ruan mjaft karakterin e përgjithshëm stilistik, por me një gamë ngjyrash më të ngrohta se pjesët mishore të pikturës origjinale. Portreti është trajtuar me një formë plastike më të ashpër me kalime tonesh tepër grafike, pa transparencën dhe finesën e ngjyrës që përgjithësisht ndihet në këtë ikonë.

Të tria ikonat në pjesën e poshtme ku mbarojnë konturet e portreteve kanë një strishe dekorative, 10 cm të gjerë. Mbi sfondin e artë të saj janë inçizuar me ngjyra të kuqe dhe blu ultramarin, motive bimore

1) V. Llazariev – Storia della pittura bizantina faqe, 419, shën. 104.
2) Dh. Dhamo, **Elementë etnografike në pikturën mesjetare të Onufrit dhe Nikollës,** Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike, Tiranë 1976, fq. 501.

Fig. 1

Fig. 2

të stilizuara në formën e një dekori simetrik të përsëritur, (Fig. 1, 2).

Mbas restaurimit gama e ngjyrave të portreteve është përgjithësisht e ftohët në rozë, ndryshe nga përshtypja që krijohej kur ato ishin të mbuluara me vernik. (Fig. 3, 4, 5, 6).

Megjithëse mbas pastrimit vihej re një afri e dukshme në trajtimin stilistik dhe ngjyrat e përdorura me pikturën murale të Onufrit, veshja metalike e sfondeve që datojnë këto ikona në vënde të tjera fqinje si të shekujve XIV-XV krijonte një vështirësi, e cila u kapërcye me zbulimet e skenave të pikturës në kishën e Shën Todrit.

Në të dy anët e apsidës ku ka afreskuar piktor Onufri u zbuluan nga gëlqerja dy figura në këmbë në dimensione gati natyrore. Figura në të djathtë të apsidës paraqet një kryeengjëll. Ndërsa në të majtë është paraqitur figura e Shën Mërisë e dëmtuar mjaft

në pjesën e sipërme dhe në krahun e majtë
rës. Në këtë skenë ruhet disi në gjëndje të
treti dhe pjesët e poshtme të trupit. Ngjyra
gjithësisht të dobëta në mënyrë të veçantë
e kryeengjëllit. (Fig. 7).

Tematika analoge me ikonën e Shë
Katedrales si dhe karakteri stilistik i ngj
mit të figurave të zbuluara shërben për
direkt midis tyre. Portretet e të dy figu
së sh. Todrit, ruajnë përkatësisht të n
stilin dhe ngjyrat e përdorura në ik

Është tepër e përafërt gama
rave dhe duarve në rozë si dhe
kalime tonesh tepër delikate dhe
saj ngjashmërie stilistike, midis
të pikturës murale ndihet edhe
gjike tepër e afrueshme me fr
prave të Onufrit. Figurat ru

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 3

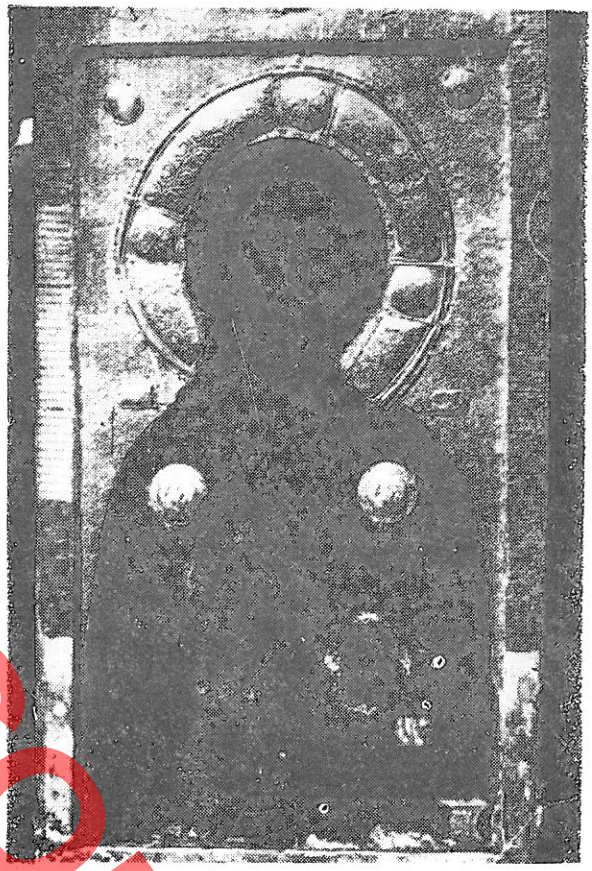

Fig. 4

të theksuar, që arrihet nëpërmjet vizatimit me linja të sakta të prehta dhe mjaft delikate. Këta elemente të stilit të Onufrit shihen veçanërisht shprehës në vizatimin e hundës së mprehët, që lidhet me ballin e theksuar dhe në sytë e vizatuar me mjaft mjeshtri, të cilët ruajnë shprehjen e një gjëndjeje ekstaze shpirtërore. (Fig. 8-9).

Si konkluzion duke u mbështetur në ngjashmërinë stilistike të tria ikonave me pikturën murale të kishës së Shën Todrit, që ka afreskuar piktor Onufri, jemi të prirur t'ia atribuojmë veprës së tij këto ikona, të cilat simbas gojëdhanës kanë ardhur nga kisha e Gllavinicës. Është për të shënuar se të tria ikonat e restauruara, përkojnë me veprën e Onufrit freskograf jo vetëm në stilin e tyre, por dhe në tonet e ngjyrave përgjithësisht të ftohta. Ato ndryshojnë nga ikonat e tjera të njohura si vepra të Onufrit, të cilat kanë ngjashmëri stilistike me pikturën murale, ndërsa ngjyrat i kanë të fuqishme, të ngrohta në përgjithësi, si në veshjet ashtu edhe në pjesët mishore.

Mendimi ynë është se megjithë ndryshimet përkatëse në gamën e ngjyrave, ikonat e vogla janë prodhime të dorës së mjeshtrit ose të shkollës apo atelies së tij. Mbasi veprimtaria e një piktori me aftësi të shquara si Onufri, duhet të shihet më gjerë, duke qenë e pasuar nga piktorë të tjerë, të kohës së tij, ose dhe në mundësinë e qenies së një atelieje me qendër Beratin nën drejtimin e Onufrit. Madje edhe destinacioni i ikonave të vogla me karakterin e tyre më intim, i ka diktuar piktorit parapëlqim për ngjyra më të ngrohta, në ndryshim me ikonat e mëdha ku ay kërkon të ndiej përmasat e pikturës murale me monumentalitetin, karakterin solemn ceremonial dhe psikologjinë e thellë që përshkon veprën e Onufrit freskograf. Nuk mund të përjashtojmë edhe evolucionin në kohë të shijes së piktorit për karakterin e ngjyrës.

DO NOT COPY

Fig. 5

Fig. 6

Të tria ikonat ndihet se janë vepra autentike të autorit duke gjykuar dhe nga fakti se megjithë tematikën e njëjtë të dyja ikonat me temën e Pantokratorit ndryshojnë në vizatimin e përgjithshëm të portreteve dhe veshjeve. Ndërsa silueta e ikonës së katedrales është më e përmbledhur brenda kornizës së panelës, ay i kishës sh. Triadhës është më i gjerë duke zënë një volum pak më të madh në panel. Madje dhe karakteri i palave të trupit dhe lëvizja e kokës tregojnë se këto vepra nuk janë kopjime e përsëritje të njëra tjetrës por autentike dhe origjinale të dorës së Onufrit.

Të tjera të dhëna të përftuara gjatë restaurimit në kishën e Shën Todrit ndihmojnë problemin e datimit të monumentit, ku ruhen piktura murale të periudhave të ndryshme. Megjithëse elemente të veçuara bënin të mendojmë për gjurmë të një arkitekture të vjetër në këtë kishë, (fig. 10), zbulimi i fragmenteve të afreskave poshtë absidës së transformuar në shek. XVI në kohën e pikturimit nga Onufri, na japin të dhëna të reja për ekzistencën e një kishe të periudhës bizantine, të shembur deri në nivelin e afreskave të pikturuara në absidën dhe të rindërtuara aty nga fillimi i shek. XVI. Gjithashtu zbulimi i afreskave të tjera në të dy anët veriore e jugore në kufi me absidën tregon se monumenti ka pësuar edhe një fazë tjetër rindërtimi mbas shek. XVI, e cila ka lidhje me afreskat e këtyre faqeve që arrijnë deri në kufijtë e ikonostasit duke lënë gjurmë të qarta të një rikonstruksioni më të vonë që nuk ruan piktura murale (Fig. 11, 12).

Shqyrtimi i kujdesshëm i teknologjisë dhe stilit të pikturës murale të Onufrit në absidën e kishës së Shën Todrit mbështet gjithashtu konkluzionin e njohur se duhet të jetë kjo ndër monumentet e parë që ka afreskuar Onufri mbasi ka qenë formuar mirë stili i tij si piktor ikonograf. Përgjithësisht ngjyrat nuk janë të lidhura mirë me gëlqeren e suvas, veçanërisht ngjyrat okër dhe e kuqe, janë të dobëta e të heqshme. Piktori ka përdorur ngjyrat e kundërta mbi njëra tje-

Fig. 7

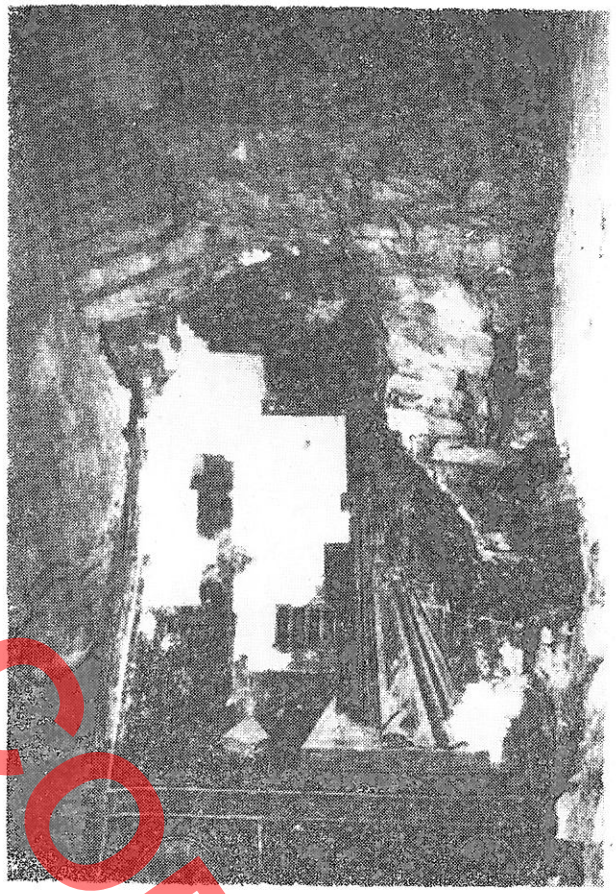

Fig. 8

DO NOT COPY

trën, siç duket, kur suvaja nuk ka patur lagështirën e nevojshme. Madje dhe stili tepër i detajuar dhe formal mjaft të përpunuara dhe me detaje të vogla, tregojnë se Onufri mbetet ende i lidhur me karakterin e pikturës së kavaletit, e cila ndryshe nga afresku i dikton piktorit një qëndrim më të interesuar për formën e vogël dhe dekorativitetin e ngjyrave të kundërta. Kjo vërejtje plotëson konkluzionin e shprehur, sipas të cilit Onufri, mbasi është formuar si piktor, ikonograf e skenograf në Berat, ka afreskuar më vonë kishës e Kosturit në Greqi më 1547 dhe të Valeshit më 1554[3].

Duke ndjekur veprimtarinë e gjerë artistike të piktor Onufrit si dhe duke marrë shkas nga niveli tepër i arirë i të tri ikonave të restauruara mund të nxirret si konkluzion se në shek. XVI qyteti i Beratit ka patur një shkallë të lartë zhvillimi, veçanërisht në fushën e artit, çka shpjegohet si me pasurinë e gjerë të veprave të artit të kësaj periudhe dhe në shkallën e lartë të kësaj veprimtarie artistike. Piktori ynë i shquar është edukuar me traditën e pasur artistike që ka trashëguar qyteti nga ekaluara. Mjafton të vemë re sikurse thekson me të drejtë edhe V. Puzanova se vepra e tij është një lulëzim i plotë, por i vonuar i njerës nga periudhat më të ndritura të artit bizantin, i të ashtuquajturës rilindjes paleologe, e cila gjeti zhvillim kryesisht gjatë shek. XIV. Me këtë art, siç duket ai ka qenë i njohur jo vetëm nëpërmjet kontaktit që ka marrë në vende të tjera, por edhe direkt në vetë qytetin e tij ku ruhesin vepra nga më të mirat e kësaj periudhe.

3) Dh. Dhamo **Piktura murale e mesjetës në Shqipëri** (album), Tiranë, 1974, f. 14.

DO NOT COPY

Fig. 9

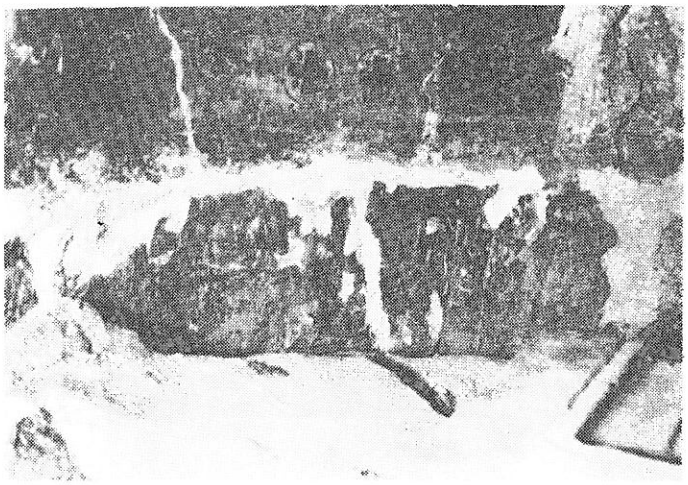

Fig. 11

Afreskat e kishës së Shën Triadhës, ato të Shën Kollit të Perondisë dhe monumentet e tjera, ndër të cilat pikturat e trapezarisë së manastirit të Pojanit[4], kanë influencuar direkt mbi veprën e Onufrit. Ndikimin nga pikturat e kishës së Shën Triadhës e shohim jo vetëm në trajtimin e rafinuar të formës së dritës, por dhe në gamën e ngjyrave tepër të përmbajtur dhe frymën psikologjike të veprës së piktorit. Mjaf-

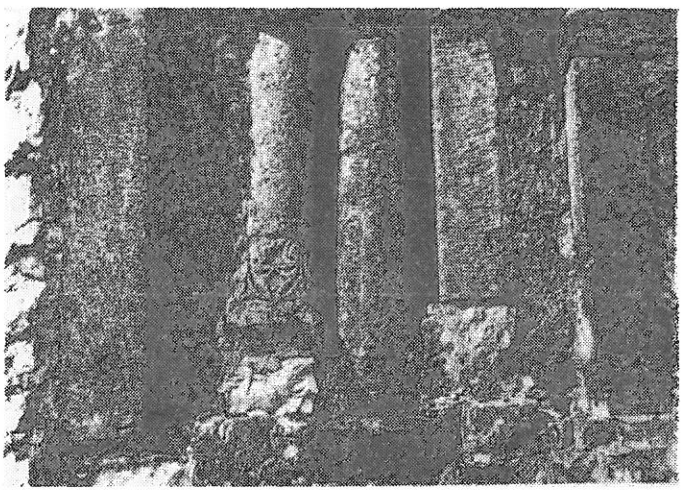

Fig. 10

ton të krahasojmë kompozimin dhe ngjyrat skenës që gjendet në harkadën e qemerit jugor të kishës së Shën Triadhës me njërën nga ikonat e vogla të piktor Onufrit ku vëmë re të njëjtën zgjidhje të përgjithshme të kompozimit. Shfrytëzim i sipërfaqeve të lira është shumë e përafërt sikurse dhe gama e ngjyrave të përdorura. Të kuqet intensive, që bëjnë kontrast me sfondet e errëta dhe ngjyrat e tjera të ftohta, janë mjaft të ngjashme. Shpërndarja dhe trajtimi i figurave të magëve në krahun e majtë dhe e figurës së bariut në të djathtë, janë gati të njëjtë si në ikonën e Onufrit. Kjo influencë shpjegon më mirë faktin se piktori u rrit dhe u edukua me traditën vendase. Veçse ai arriti ta zhvillojë atë të sjellë një notë të re në pikturën bizantine, duke krijuar një shkollë të tijën, e cila me të drejtë është quajtur nga studiuesit tanë shkolla e Beratit në shek. XVI (fig. 13).

Nuk mund të lihet pa vënë në dukje edhe fakti që nuk ishte vetëm arti i zhvilluar i periudhës së paleologëve, i cili ndikoi në veprën e Onufrit, në një farë shkalle dhe arti i rilindjes gjen jehonë në krijimtarinë e piktorit. Interesi për figurën e njeriut, duke bërë subjekt bukurinë fizike, duke shtuar edhe ndjenjën e gjallë për formën dhe variacionin e ngjyrave, janë elemente të marra nga kontakti me veprën e rilindasve talianë. Ky ndikim vihet re mirë jo vetëm në tri ikonat e sipërpërmendura, por edhe në njërën nga ikonat e restauruara këto kohët e fundit me temë kryqëzimi, e cila gjithashtu për analogji stilistike e teknike me iko-

4) Dh. Dhamo **Vep. cit.,** f. 15.

Fig. 12

Fig. 13

nat e tjera që i atribuohen, është vepër e Onufrit. Po të krahasojmë veprën e piktorit italian të shek. XVI Andrea Montenja me titull «Kryqëzimi» me ikonën tonë, shohim se është e përafërt, përhapja e figurave, vendosja e arkitekturës në sfond me horizont të ulët si dhe kompozimi i figurave sipër në distancë nga dy grupet e figurave poshtë. Përgjithësisht ruhet një ndjenjë kompozicionale që përpiqet të theksojë marrëdhënie të natyrshme midis figurave. Gjithë ikona është pikturuar në mënyrë tepër të sigurtë dhe të saktë. Figurat janë vendosur në lëvizje të grupuara në marrëdhënie të natyrshme me njëra-tjetrën, vizatimi është tepër i shkathtë dhe i zhdërvjelltë.

Vlen të theksojmë se pikërisht në shek. e XVI kur krejt arti bizantin i shkollave të qendrave të tjera bie në dekadencë të plotë, në vendin tonë mbetet e fuqishme jehona e artit të dy shekujve, ai arrin të kristalizojë tipare të reja me tendenca lokale, duke përcjellë në një masë edhe jehonën e artit të zhvilluar të rilindjes.

DO NOT COPY

Hasan NALLBANI

DO NOT COPY

DONNEES NOUVELLES SUR L'ACTIVITE DU PEINTRE ONUFRI RECUEILLIES PENDANT LES TRAVAUX DE RESTAURATION

RESUME

Les travaux de restauration effectués au cours de ces dernières années et relatifs à des ouvrages d'art de la période môyenageuse conservés dans la forteresse de la ville de Berat, ont mis au jour un matériel intéressant pour l'étude de l'appartenance de certaines icônes du XIVe siècle. Deux des trois icônes dont il est question, et précisément l'icône de Sainte-Marie et celle de Jésus-Christ Pantocrator figurant sur l'iconostase de la cathédrale de la Forteresse, ont été attribuées par Dh. Dhamo au peintre Onufër sur la base du style et de l'ornementation. Par cette étude nous nous proposons de comparer et de confronter ces icônes et celle de Jésus-Christ Pantocrator de l'église de la Sainte-Trinité, prélevée de cette même forteresse, avec le style et la thématique approximative des scènes figurant sur la peinture murale couverte d'une couche de chaux et récemment mise au jour dans l'église de Saint-Théodore. Nous nous prosons de même, à travers une analyse plus approfondie de la technique et du style de ces oeuvres, de dégager d'autres conclusions dérivant des travaux effectués pour la restauration de la peinture et de l'architecture de l'église de Saint-Théodore où a peint à fresque le fameux maître que fut Onufër.

Les trois icônes sont réalisées sur du bois conifère comportant deux pièces reliées entre elles par deux traverses. La peinture en détrempe n'a pas affecté les arrière-plans, d'une coloration ocre à ton chaud, qui sont recouverts de feuilles métalliques de couleur blanche décorées d'ornements géométriques et floraux. La décoration est réalisée selon la technique du battage. Tout autour des portraits, dans leur partie supérieure, se trouvent des auréoles de matériel analogue disposées à un niveau légèrement plus élevé de celui de l'arrière-plan. Au moment de la restauration, les couleurs et l'arrière-plan étaient recouverts d'une couche de vernis épaisse et sombre.

Après les premières mesures de restauration, nous avons constaté que la tête de l'icône du Pantocrate de la cathédrale avait été repeinte entièrement jusqu'à la limite du torse. La partie repeinte est l'oeuvre d'un autre auteur et à été réalisée dans une période non lointaine de la peinture de l'original, tout en en conservant le caractère général stylistique mais dans un ton plus chaud. Le portrait est traité sèchement, dans une forme plastique excessivement graphique, sans la finesse et la transparence que l'on relève en général dans les autres parties originales de l'icône.

Bien qu'après le nettoyage on a pu relever une ressemblance évidente avec le traitement stylistique et les couleurs employées par Onufër dans la peinture murale, le revêtement métallique des arrière-plans, qui a servi à la détermination de la date de ce type d'icônes même dans d'autres pays limitrophes au nôtre, en les attribuant au XIVe-XVe siècles, n'a pas manqué de créer des difficultés qui ont été surmontées à la suite de la découverte des schémas de la peinture dans l'abside de l'église de Saint-Théodore.

Des deux côtés de l'abside où Onufër a peint à fresque, après avoir éliminé une couche de chaux ont été mises au jour deux figures debout de dimensions presque naturelle. La figure se trouvant sur le côté droit de l'abside représente un archange et celle située à gauche le portrait de Sainte-Marie, gravement endommagé dans sa partie supérieure et sur côté gauche. La thématique analogue à celle de l'icône de Sante-Marie de la Cathédrale, ainsi que le caractère stylistique semblable au traitement des deux figures, sert à une confrontation directe entre elles. Les portraits des deux figures de la peinture de Sain-Théodore conservent respectivement le même caractère quant au style et aux couleurs employées dans l'icône de la cathédrale. La ressemblance est frappante en ce qui concerne la gamme des couleurs des portraits et des mains, ainsi que le traitement de la forme par le passage à des tons délicats et doux. A part la ressemblance stylistique, on relève aussi une expression psychologique très proche aux autres oeuvres d'Onufër. Les traits conservent un monde spirituel vivace que l'auteur obtient à travers un dessin aux lignes exactes, incisives et assez délicates.

En conclusion, sur la base de la ressemblance stylistique existant entre ces deux icônes et la peinture murale de l'église de Saint-Théodore, nous sommes enclins à atribuer à Onufër ces deux icônes qui, selon les témoignages oraux, ont été prélevées des églises de Glavinica. On a la vive impression que les trois icônes sont des ouvrages authentiques de cet auteur en raison aussi du fait que malgré la thématique analogue des deux

icônes consacrées à Pantocrate, celles-ci se différencient quant au dessin général des portraits et de l'habillement. Tandis que la silhouette de l'icône de la cathédrale est circonscrite dans l'encadrement de la parcelle, celle du Pantocrate de l'église de la Sainte-Trinité étant plus large occupe un plus grand volume sur le panneau. En plus le caractère des plis et des mouvements de la tête montrent que ces icônes ne sont pas une copie réciproque l'une de l'autre mais des ouvrages authentiques sortis de la main d'Onufër. D'autres données obtenues au cours des travaux de restauration effectués dans l'église de Saint-Théodore contribuent à la solution du problème de la datation de ce monument, où sont conservées des peintures murales appartenant à des périodes différentes. La mise au jour des fresques au-dessous du niveau de l'abside peinte par Onufër prouve l'existence d'une église plus ancienne byzantine démolie jusqu'à 1 m au-dessus du niveau actuel de l'abside puis reconstruite et repeinte au XVIe siècle. De même, la mise au jour des peintures à fresque sur les deux faces correspondantes de l'abside montre que ce monument est passé à travers une autre phase de reconstruction après le XVIe siècle jusqu'à la limite de l'iconostase de bois et qu'il y a eu même une phase successive de reconstruction comme l'indiquent les traces évidentes mais que l'on ne peut relever sur la peinture murale.

L'éxamen attentif de la technologie et du style des peintures murales d'Onufër dans l'abside de Saint-Théodore montre que celle-ci doit être une des premières églises où le maître a peint à fresque après avoir perfectionné son style en tant que peintre iconographe. Les couleurs ne sont pas solidement liées au crépi, surtout l'ocre et le rouge. Par ailleurs, le style très détaillé et les formes raffinées montrent qu'Onufër ne s'est pas encore détaché des règles de la peinture de chevalet, qui, à la différence de la peinture à fresque, dicte à l'artiste une attitude plus intéressée aux formes réduites et l'emploi de couleurs décoratives. Cette remarque étaye la conclusion selon laquelle Onufër n'a réalisé que plus tard, une fois terminée sa formation en tant qu'iconographe et peintre de fresques à Berat, les fresques de l'église de Kostur (Grèce) en 1547 et de l'église de Valesh en 1554.

En suivant l'activité artistique intense d'Onufër et partant du niveau artistique très élevé de ces trois icônes restaurées, nous pouvons dégager la conclusion qu'au XVIe siècle la ville de Berat a connu un grand essor particulièrement dans le domaine des arts. Le peintre Onufër a été éduqué dans la riche tradition artistique hérité par la ville du passé. Son oeuvre, comme le souligne à juste titre V. Pusancva, exprime l'épanouissement complet, mais retardé, d'une des périodes plus brillante de l'art byzantin connue sous le nom de renaissance des Paléologues et se référant surtout au XVIe siècle.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Avenir SADIKAJ

DO NOT COPY

RESTAURIMI I DY IKONAVE

Në dhjetor të vitit 1974, sektori i Artit të Institutit të Monumenteve të Kulturës tërhoqi për restaurim nga fondi i ikonave të Institutit të Historisë disa ikona.

Dy prej tyre na shqetësonin me drurin e shkatërruar, e të dëmtuar rëndë, dëmtime të ndryshme në secilën ikonë. Më poshtë po paraqesim gjendjen përpara restaurimit dhe ndërhyrjet restauruese në secilën.

Ikona me Nr. inventari 47 paraqet «Joan Pagëzorin» foto 1. Nuk kemi asnjë të dhënë për autorin. Dimensionet e përgjithshme janë 1.95 x 0.68 x 0.05 m. Vepra është e realizuar në teknikën tradicionale të ikonave mbi një panele, prej druri arre. Panela ka si shtesë nga ana e majtë një dërrasë pishe e cila e kompleton atë. Ikona është e rrethuar nga një bordurë me reliev të rafshtë. Në të dy anët, majtas dhe djathtas si dhe poshtë ajo qe gdhendur në panele, ndërsa sipër rolin e bordurës e luante një listel prej druri konifer, i ngjitur dhe i gozhduar mbi të. E gjithë panela kishte pësuar një çarje gjatësore pothuajse të drejtë në krahun e majtë të ikonës. Çarja e kishte ndarë panelen në dy pjesë të cilat edhe pse të kapura mbrapa me dy traversa, lëviznin poshtë e lart lirisht (foto 2). Të dy traversat ishin prej druri pishe. Këto duhet të jenë vendosur në dy dhjetëvjeçarët e fundit, gjë që vërtetohet nga fiksimi i tyre me vida druri mjaft të reja. Një plasje tjetër gjatësore por që nuk ishte pasqyruar në gjithë grundin e ikonës, veçse 10 cm. sipër dhe 20 cm. poshtë ndodhej në zonën ku ishin lidhur nga piktori anonim, druri i arrës me atë të pishës. Kjo lidhje qe bërë me anë të dy pykave të puthitura mirë.

Panela ishte gdhendur me sqepar, e njëjta gjë rezultonte edhe për dy pykat të cilat ngriheshin mbi nivelin e pjesës së prapme të ikonës 5 deri 7 mm. Këto janë prej druri konifer dhe qenë stabilizuar fort me nga tri kunja secila. Lidhja gjatësore e siguruar prej dy pykave ruante ndërhyrje restauruese prej grundi lidhës dhe mbushje me fije të holla; prej druri ahu. Në pjesën e poshtme, prapa, shiheshin pesë vrima të thella. Këto si dhe nivelimi i mirë i kësaj zone tregonin qartë se këtu ka ekzistuar një traversë horizontale me përmasa të përafërta 68 x 10 cm. Në panele druri i arrës ishte më pak i brejtur nga insektet se sa ai i pishës. Veçanërisht të dëmtuara nga insektet ishin anët e ikonës. Pothuajse e gjithë sipërfaqja e mbrapme është e lyer me parafinë.

Edhe pjesa e përparme e paneles ishte mjaft e dëmtuar: Shkaqet kanë qenë të shumta. Bordiura e sipërme ishte e gërryer nga insektet dhe kishte mbetur vetëm gjysma e saj e kalbur dhe e brejtur. Asaj i mungonte në krahun e djathtë rreth 12 cm^2 dru. Pjesa e poshtme e shveshur fare nga grundi dhe kanavaca në gjithë gjatësinë e vet lejonte dukjen e qartë të 5 vrimave që shërbenin për kunjat që mbanin të fiksuar dikur traversën e poshtme.

E çara kryesore e paneles, e cila siç thamë e tejshkonte atë nga sipër poshtë, kishte një hapësirë të ndërmjetme rreth 4 mm. Ajo në disa zona mbulohej nga kanavaca e shqyer, si p.sh. në pjesën e majtë të portretit prej temporalit deri tek klavikula. Më poshtë përsëri hapej ulluki i plasës dhe përsëri mbulohej tek dora e figurës e deri tek drapëria në bel.

Këtu si dhe më sipër ishte shveshur një pjesë e rëndësishme e grundit. Të dëmtuara sipër ishin dy sipërfaqe të mëdha dhe një e vogël me përmasa 30 cm^2 dhe 3 cm^2 ndërsa çvokshja në pjesën e poshtme deri tek palat në bel zinte rreth 21 cm^2.

E gjithë panela si dru, sipër ishte dëmtuar rreth 113 cm^2 ndërsa poshtë 24 cm^2. Grundi kishte si bazë kretën. Kjo e përgatitur mirë me lidhësin, ishte shtruar mbi një kanavacë të hollë lini dhe arrinte trashësinë 0,6 deri 0,8 mm. Kanavaca nuk ishte shtrirë mbi bordurat, këto qenë mbuluar thjesht me grund.

Grundi në përgjithësi ishte i plasur sipër dhe poshtë.

Fig. 1

Fig. 2

DO NOT COPY

Kishte dëmtime në trajtën e goditjeve, të dekompozimit nga lagështira (poshtë) si dhe djegie e përzhitje. Një djegie me sipërfaqe prej 15 cm^2 ekzistonte në krahun e majtë të figurës. Pak më sipër kësaj grundi ishte prishur dhe kishte krijuar një boshllëk mbrenda vetes.

Sipër gishtave të dorës së majtë dhe në pjesën e djathtë të enës së kuqe, kishte gërvishtje të bëra me goditje nga një send metalik. Grundi ishte i zbuluar veçanërisht në krahun e majtë të ikonës. Aurola ka qenë pikturuar me relief. Prej saj kishte mbetur një linjë e bardhë (jo e plotë) që përshkonte motivet floreale. Sipër portretit kishte 3 vrima të lëna nga gozhdët. Në përgjithësi ishte zhdukur dhe dëmtuar një sipërfaqe e pikturuar prej 300 cm^2. Ngjyrat janë tempera ndërsa vizatimi i inçizuar. Gjurma të qarta të këtij incizimi ka sipër në portret dhe tek flokët. Vende vende ngjyra ishte e dekompozuar. Kjo për shkak të trajtimit të keq që i është bërë ikonës. Shkaku kryesor i zhdukjes së ngjyrës, dekompozimit dhe errësimit të saj ka qenë lagështira dhe djegiet me qirinj. Gjurmë të djegieve dallohesnin mirë në gjoks të figurës. Verniku nuk ishte i shtrirë në mënyrë uniforme. Ajo pak sipërfaqe që kishte mbetur në pjesën e poshtme ishte dekompozuar së tepërmi. Në sfondin e artë, verniku, qe larguar në disa vende duke lënë shikim të lirë të arit dhe grundit. Po këto zona të rëndësishme ishin errësuar dhe përzhitur. Këto të linin përshtypjen e një tonimi me ngjyrë kafe Van-Dik.

Arin e gjetëm të përdorur përveç sfondit dhe në trajtën e linjave të holla në krahët e shenjtorit dhe në enë. Në krahë ari mungonte në masën 85%. Ndofta një nga arsyet e rënies së tij do të ketë qënë dhe larja e herëpashershme me sodë (sapun). Ai ka qenë aplikuar sipër ngjyrës së krahëve të shenjtorit me lidhje tepër të dobët, si lidhës ka shërbyer verniku. Zonat ku kishin rënë linjat e arta kanë marrë një ngjyrë të çelur gati në të kuqe, angleze, ndërsa intervalet tek

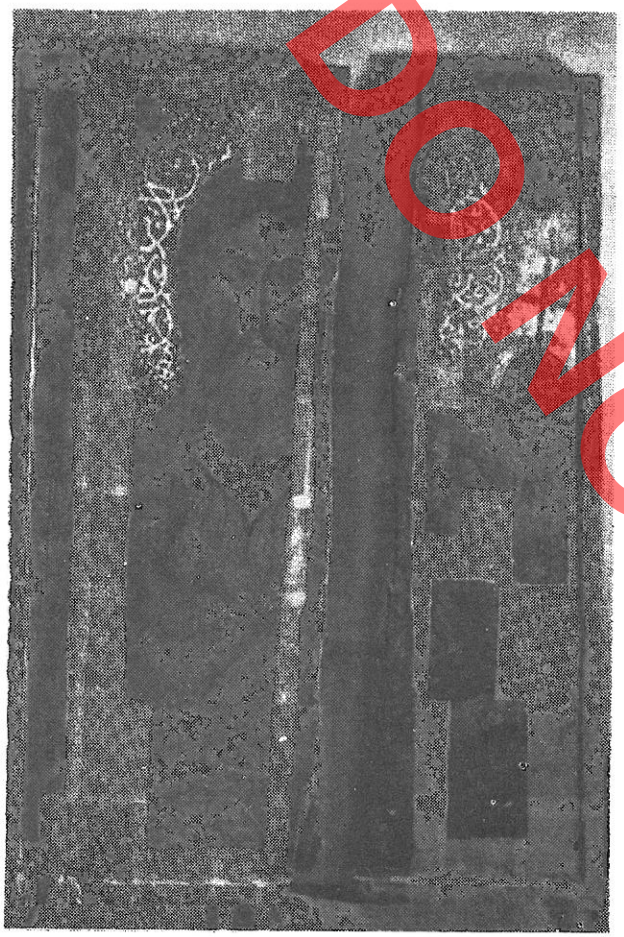

Fig. 3

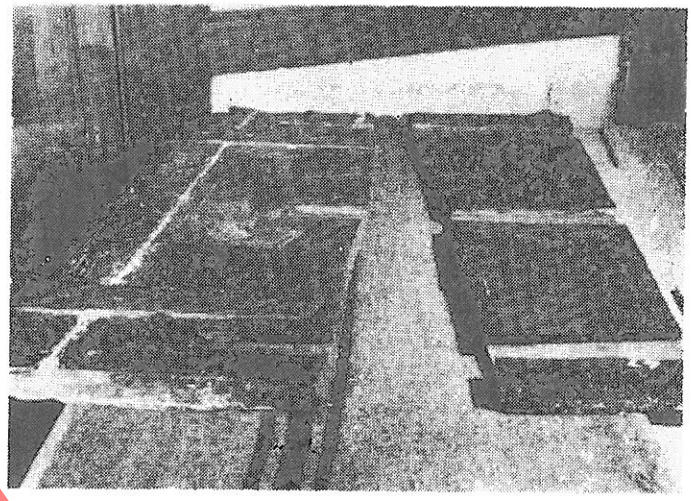

Fig. 4

Fig. 5

DO NOT COPY

tuk të kujtojnë umbren e pjekur. Gjurma ari mundëm të dallojmë dhe në aureolën e kokës që mban figura në dorën e majtë.

Siç shihet kishim të bënim me një ikonë shumë të dëmtuar. Ndërhyrja kryesore duhet të qëndronte në bashkimin e dy pjesëve të ndara të paneles në mënyrë të tillë që ajo jo vetëm të lejonte proceset e tjera të restaurimit total por edhe të garantonte lidhjen e natyrshme e të sigurt të të dyja pjesëve.

Në fillim u krye dizifektimi duke injektuar D.T.T. të tretur në aceton teknik në proporcione 1 me 3. U hoqën të dy traversat e rëndomta të vëna tani vonë (foto 3) dhe u lidhën përkohësisht të dy copat e shkëputura të paneles, sipër dhe poshtë me dy dërrasa të vogla e të forta.

Duke parë se druri i arrës në të cilin kalonte e çarë e madhe ishte në gjendje relativisht të mirë, vendosëm që ta lidhim atë me të njëjtën mënyrë siç kishte bashkuar piktori i ikonës të dy pjesët fillestare të paneles.

E pamë të udhës që dy pyka të vendosen pranë dy ekstremeve, sipër dhe poshtë, ndërsa një pykë tjetër më e shkurtër në mes. Me kujdesin më të madh me anën e një disku të vogël elektrik u copëtuan negativat e pykave në formën e një rrjete të dendur. Këto u hapën pa shkaktuar tronditje në panelë dhe u spastruan e u niveluan mirë me ndihmën e dalteve shumë të mprehta (foto 4).

U arrit një përputhje e saktë e pykave me drurin e paneles (foto 5) sa që ato ishin në gjendje të mbanin të bashkuara e të fiskuara të dy copat e shkëpu-

DO NOT COPY

Fig. 6

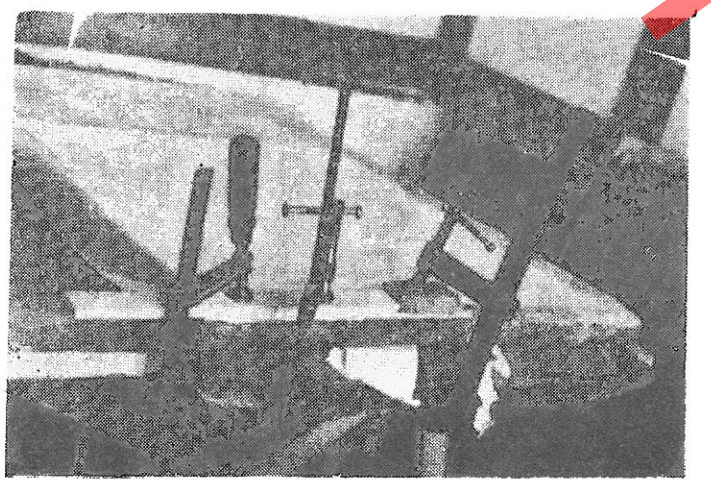

Fig. 8

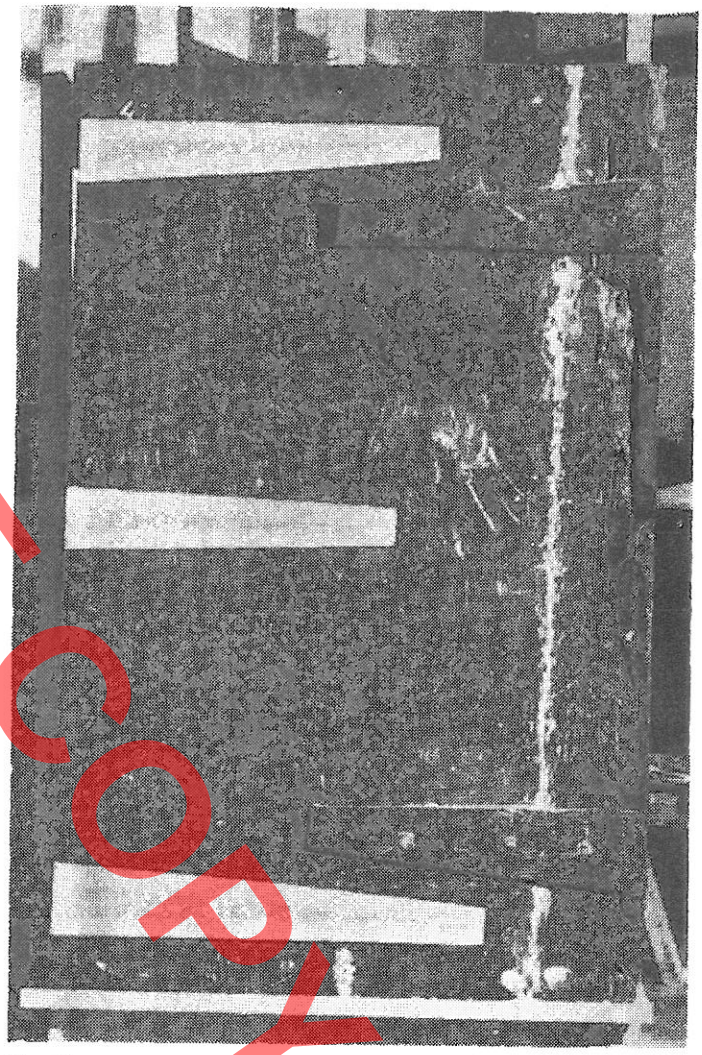

Fig. 7

tura. Faqet e mbrendshme të pykave u rrahën me zdrukth cenobël (me tah të dhëmbëzuar) duke krijuar një sipërfaqe më të madhe për ngjitjen.

U pa e arsyeshme që të përdorej një tutkall sintetik me veti shumë më të mira se sa ai i marangozëve.

Para se të përdorej tutkalli G.N.S.2. u pastruan buzët e copave të ndara të paneles me furcë të fortë dhe pastaj u lanë me alkol. Fiksimi i mirë i paneles me morseta dhe vendosja e shtrënguar e pykave kërkoi një vëmendje të veçantë. Kjo solli një ngjitje të përpiktë (foto 6 dhe foto 7). Pastaj u kalua në restaurimin e bordurës së sipërme. U hoqën me bisturi dhe furçë të fortë të gjitha mbeturinat e kalbura e të brejtura. Në këtë zonë kishte mbeturina të theksuara parafine. Ato kanë depërtuar si saçma të vogla në vrimat që kanë hapur insektet. Absordimi i parafinës ishte në një masë të tillë në dru sa që edhe mbas fërkimit e pastrimit të sipërfaqes me bistun, tutkall mblidhej në vetvete në trajtën e ruazave. Ngjitja e copës së përgatitur si shtesë u arrit vetëm mbasi sipërfaqes iu krijuan ulluqe të dendura rreth 0,5 mm të thella (foto 8).

E njëjta procedurë u ndoq edhe në sipërfaqet e zbuluara të ikonës, të cilat vijojnë gjithë të çarën e madhe.

Vështirësi për pastrim paraqisnin pjesët e mbuluara nga kanavaca e pikturuar. Bezja e linit dhe grundi i trashë sipër saj me kohë ishin ngurtësuar kështu që mungesa e elasticitetit e bënte gati të pamundur pastrimin e lirshëm të drurit nën të.

Për ngjitjen e buzëve të shqitura të kanavacës u

përdor xhelatinë e tretur 12% me ujë, kësaj iu shtua 10% krete dhe 0,03% fenol. Duke lëvizur një cilindër gome poshtë e lart, u arrit që lidhësi në fjalë të impregnonte mirë kanavacën e shqitur. Mbi letrat e holla që ishin ngjitur për konsolidimin paraprak u vendosën letra të tjera dhe sipër tyre pllaka të vogla porcelani. Të gjitha u presuan sipër me pesha relativisht të rënda.

Mbas konsolidimit të drurit dhe kanavacës filloi plombimi. U përdor për këtë qëllim një përzierje gati pastoze prej krete dhe xhelatine të tretur 12% në ujë. Në anën e djathtë të ikonës, poshtë saj, druri i pishës duke qenë i kalbur i brejtur shumë nga insektet nuk jepte garanci për lidhje të mirë me grundin e ri.

U pastrua kjo zonë aq sa mund të lejonte këtë lidhje. Zonat më të thella mbasi u pastruan u mbushën me grundin në fjalë si dhe me fije të holla prej druri të stazhionuar pishe. Po në këtë mënyrë u mbushën dhe të 5 vrimat sipër bordurës së poshtme. Plombimi i mëtejshëm u bë me po këtë grund. U plotësuan të gjitha sipërfaqet e dëmtuara të paneles (foto 9). Nivelimi dhe lëmimi i tyre u bë duke u fërkuar me tapa të gjera e të rrafshta. Duhet thënë se shtresa e vjetër e vernikut ishte një mbrojtje origjinale e ngjyrës ndaj fërkimit.

Proces delikat ishte pastrimi i gjithë anës së pikturuar prej papastërtive, dyllrave dhe vernikut të dekompozuar. Dyllërat u hoqën duke u tretur me solucion tetraklorid karboni, ndërsa verniku dhe papastërtitë e tjera me përzierjen një me një dimetil formamid dhe acetat-amil. Gjatë këtij procesi u punua në mënyrë të tillë që pastrimi asnjëherë të mos arrinte deri në shtresën e ngjyrës. U la një paturë e lehtë e vernikut origjinal. Ritokimi i ikonës u bë me ngjyra akuareli. Këto u përdorën duke u tretur në ujë të distiluar dhe të verdhë veze.

Duke u nisur edhe nga fakti se ikonat tek ne përgjithësisht janë vepra që përfshihen në ansamble arkitekturale edhe pse u tonuan, zonat e plombimeve përsëri u lanë të dukshme. Por ato u harmonizuan duke përdorur kontrastin logjik koloristik që të kujton shumë strukturën e vjetër. Kjo mënyrë ndihmoj në afrimin e atij uniteti që tashmë është i pamundur t'i rikthehet veprës në fjalë (foto 10).

Ikona tjetër me Nr. inventari 230 paraqet shën Kollin me një dëshmor. Dimensionet e saja qenë shumë më të vogla se të Shën Joanit.

Përmasat qenë 0,50 x 0,345 x 0,026 m. Panela e ikonës (dru konifer, përbëhej prej një cope. Buzët e saja ishin shumë të dëmtuara aq sa dy prej tyre e djathta dhe e poshtmja kishin humbur krejt konturin e mëparshëm (foto 11).

Sipër u vu re një bordurë e gdhendur me dimensione 28 x 2.3 x 0.4 cm. Gdhendja dhe nivelimi duhet të jenë bërë me sqepar. Druri me kohë është dekompozuar. Ai ka marrë një farë konveksiteti të lehtë nga pjesa e përparme. Mbrapa u panë papastërtira të shumta por nuk u dalluan gjurmë grundi. E gjithë panela, para dhe mbrapa ishte e brejtur nga insektet aq sa në disa vende të linte përshtypjen se kishe të bëje me një sfungjer të ashpër. Këtë përshtypje të linte mbrapa dhe përpara, veçanërisht krahu i djathtë i ikonës. (foto 12). Pjesa e prapme ishte lyer me një përzierje vaj lini dhe dylli. Janë dhënë shumë shtresa të tilla aq sa druri që tejngopur me to. Në disa zona të kalbura të dukej sikur kishe të bëje me copa të prishura dylli. Grundi është shtrirë mbi panele, thjeshtë, pa pëlhurë. Duke u nisur nga hapsira që zinte panela në fillim të ekzistencës së saj mund të themi se mungonin rreth 400 cm² grund. Pothuajse në këtë masë dëmtimi ishte dhe sipërfaqja e pikturuar. Vizatimi nuk ishte incizuar, gjurmë të tilla nuk dukeshin.

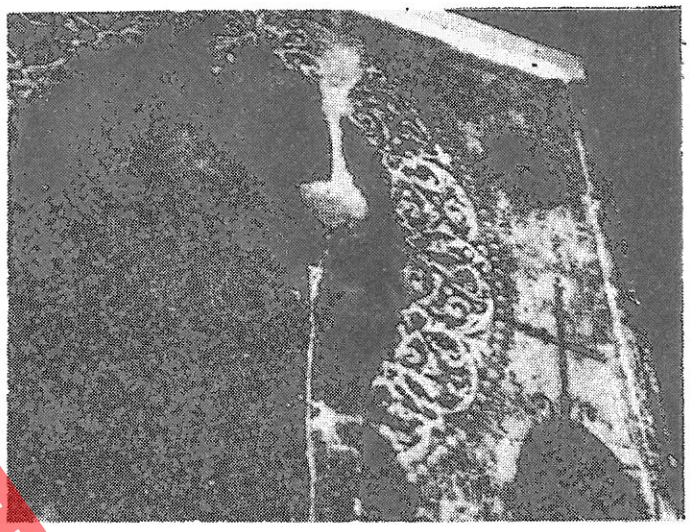

Fig. 9

Ngjyrat janë tempera, Ato qenë errësuar nga vaji, tymrat e sidomos lagështia. Në portretin e Shën Kollit dhe në rrobat e figurës tjetër, ngjyra kishte rënë duke zbluar grundin. Përafërsisht mund të themi se ajo mungonte në sipërfaqen 450 cm². Ari nuk ishte përdorur. Aurola e Shën Kollit ka qenë pikturuar me ngjyrë të verdhë limoni. Kjo mezi dallohej nga disa mbeturina të vogla mbi tonin e ngrohtë të grundit. Verniku ishte mjaft i hollë dhe vende-vende ishte zhdukur krejt duke lënë një pamje poroze të bazës dhe ngjyrës me pisllëqe të ngurtësuara përreth. Poshtë verniku ishte nxirë krejtësisht. Dëmin kryesor këtu e ka shkaktuar lagështira. Nuk kishte asnjë ritokim.

Fillimit u vendos që të konsolidohej dhe të plo-

BOTIME

DO NOT COPY

Fig. 10

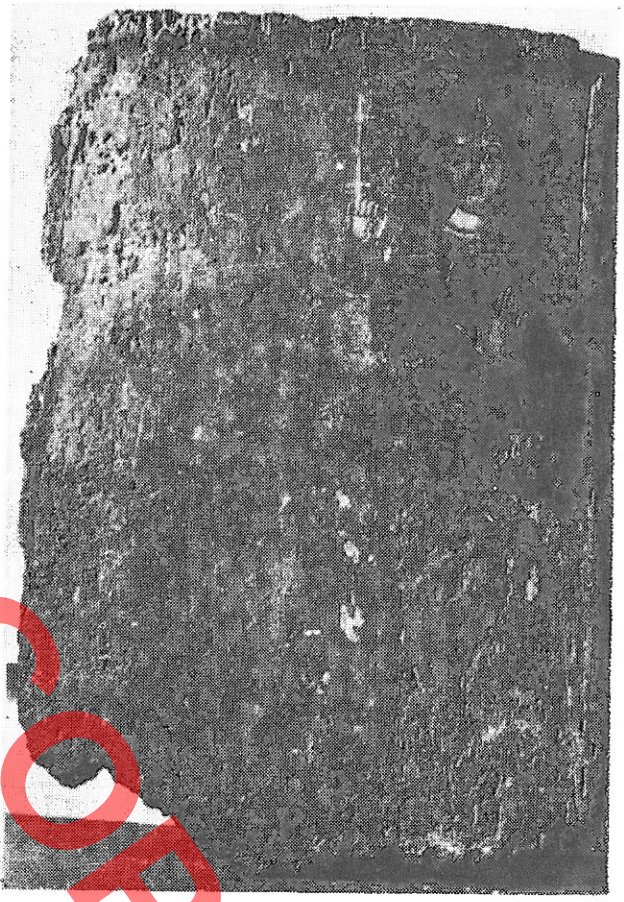

Fig. 11

tësohej druri i paneles, pastaj grundi dhe pelikuli i pikturës. Ikona kishte nevojë për ndërhyrje pastrimi, ritokimi si dhe fiksimin e një shtresë të hollë verniku.

Për dizifektimin e drurit u procedua si në ikonën e parë. Mbas këtij operacioni u ngjitën mbi sipërfaqen e pikturës letra shumë të holla e të ndjeshme ndaj lagështirës. Xhelatina e tretur 8% në ujë shërbeu shumë mirë për të fiksuar ngjyrën dhe grundin. Plotësimi i paneles nxori disa probleme. Në gjendjen që ishte asaj nuk mund t'i ngjiteshin copa druri, mbasi kjo nuk garantonte aspak qëndrushmëri. Pa tjetër vendet e ngjitura, në rast tronditjeje, mund të shqyenin edhe më tepër panelen e kalbur. Edhe plotësimi thjesht me grund krete, sa do mirë të bëhej, do të sillte të njëjtin rezultat. U mendua një rrugë tjetër.

U prenë fije të holla e të forta prej druri pishe të staxhionuar dhe me kujdes u futën me një përforcim paraprak në trupin e paneles duke krijuar një shtrat të hollë në formë kreheri. Me kujdes këto u spërkatën në grundin që u përdor për plombime e plotësime në ikonën e parë: Ngadalë u vendosën disa shtretër të tillë njëri mbi tjetrin deri sa u arrit niveli origjinal i paneles. Në këtë mënyrë u bë plotësimi i përmasave origjinale të paneles si dhe i bordurës (foto 13). Pastaj me ujë të vakët u larguan letrat që u përdorën për fiksimin me xhelatinë të grundit dhe ngjyrës. Mbasi u siguruam që fiksimi ishte bërë i mirë filloj plombimi.

Mbushja e morisë së vrimave e gropave u bë me anën e bisturive të holla, ndërsa fërkimi dhe rafshimi me tapa të sheshta në madhësi mesatare.

Duke qenë të ndërgjegjshëm për delikatesën e ngjyrës u provua në një zonë të vogël, pastrimi me kompresë acetoni. Shpejt u braktis kjo rrugë mbasi verniku i dekompozuar merrte një aspekt të bardhë opak i cili lehtë mund të bënte që të ngatërrojë tonet e vërteta të pikturës.

Pastrimi vazhdoj me përzjerjen një me një dimetil

DO NOT COPY

Fig. 12

Fig. 13

formamid dhe acetamili. Duhet thënë se pastrimi u bë i cekët pa pretenduar për të dhënë një pamje të pastër të toneve. U veprua kështu mbasi vetë membrana e hollë e vernikut origjinal përbënte një këmishë mbrojtëse për pikturën. Ritokimi u bë në bazë të kritereve të zbatuara në ikonën e Johan Pagëzorit. Së fundi të dy ikonave iu kalua një dorë e hollë verniku «Damar» i cili plotëson dhe mbron aspektin e fituar (foto 14).

Vlerësime estetike

Mbas restaurimit të dy ikonat fituan shumë nga dukuria e tyre e mëparshme.

Për mendimin tonë është i diskutueshëm datimi që i është bërë ikonës së J. Pagëzorit. Mbrenda kompozimit të rreptë tradicional të këtij shenjtori shohim disa lëkundje. Por nga kjo nuk duhet të nxjerrim përfundimin se ikona është krijim i shek. XV, i cili me të vërtetë qe shekulli i luftës së madhe kundër pushtimit turk, i mungesës në një farë mase edhe i ekuilibrit në veprimtarinë krijuese tradicionale.

Mendojmë se këto lëkundje nuk janë gjë tjetër veçse «harresa» të normës dhe plotësime me trajta të reja, në shfaqjen e tyre latente.

Ikona duhet të jetë krijuar aty nga fillimi i shek. XVIII.

Sytë e mëdhenj e plot jetë rëndojnë mbi zigomatiket e gjëra eshtakë. Plastika gati natyrale e portretit shkëputet shumë nga trajtimi i rrafshtë i rrobes. Elementet e rinj realistë (të papërpunuar) tek ne shfaqen vonë dhe me sa duket janë rezultat edhe i decentralizimit të qëndrave të mëdha prodhuese të ikonave.

Bashkëjetesa e të tilla koncepteve nuk është karakteristika e shek. XV dhe as e shek. XVI kur akoma është e fortë tradita ikonografike.

Fig. 14

Ky fenomen është vërejtur nga V. Puzanova[1]. Por kjo jo pse «artistët shqiptarë kërkojnë një stil kompromisi duke marrë formalisht format e Bizantit që në atë kohë përdoreshin akoma kudo[2]». Ky fenomen qe pasqyrë direkte e gjendjes ekonomike shoqërore të vendit tonë në periudhën e shthurjes të sistemit ushtarak feudal turk, të fuqizimit të feudalëve vendas e të shfrytëzimit akoma më barbar të masave të gjëra punonjëse. Edhe supozimi se kjo vepër është e prodhimit shtëpiak nuk qëndron. Siç u theksua edhe më sipër që në fillim të punimeve u konstatua se vizatimi ishte i incizuar d.m.th. i bërë me shablon, pra prodhimi i serisë në atelje.

Ikonografia e shekullit XVI në vendin tonë arriti maja të papara artistike. Ajo po kështu eci edhe në ekzekutimin e përsosur teknik. Dihet se nga ikonat e ruajtura më mirë janë vetëm punimet e Onufrit dhe ateljerit të tij. Kjo gjë i dedikohet në 99% të rasteve të izolimit total të drurit nga ambienti duke e grunduar panelen para dhe mbrapa. Ndërsa në ikonat e mëvonshme kjo normë kaq e rëndësishme braktiset. Kërkesë e dorës së parë ka qenë dhe omogjeniteti i lëndës së përdorur. Në panelen e ikonës në fjalë shohim të përdorurin drurin e arrës dhe të pishës. Me rëndësi është të shtohet se vendosja e pykave, për lidhje, në brendësi të drurit të ikonës pothuajse rrafsh me të, filloj të përdoret në shek. XVIII. Disi e disproporcionuar, piktura të godet me psikologjinë e saj. Në vetvete portreti ka një dramë të fortë. E shikuar kjo vepër në aspektin dekorativ (një nga detyrat themelore të artit të ikonografisë mesjetare) ajo të tërheq me gamën e ftohtë e të shuar të toneve.

Ikona tjetër është shumë më modeste. Ngjyrat në përgjithësi janë të ngrohta dhe të mbajtura me një kafe toke. Tri janë ngjyrat bazë: e kuqja në tera pucol, e kaltëra në jeshile dhe e verdha limon. Dekompozimi i ka afruar edhe më tepër ngjyrat me njëra-tjetrën. Aq sa në sfond është vështirë të dallosh fillesën e ngjyrës. Siç u përmend dhe në fillim nga aureola e verdhë e Shën Kollit, ka mbetur një pjesë fare e parëndësishme e të verdhës. limon.

Ajo që të bie menjëherë në sy është vizatimi mjeshtror dhe kompozimi i qetë. Kontrasti i drapërisë me volumet e mëdha të trupave, bukuria e derdhjes së rrobës si dhe delikatesa në përdorimin e motiveve dekorative e bëjnë veprën më me vlerë. Plastika tek të dy portretet është e ngjeshur. Një detaj tërheqës është dora e çuar lart e Shën Kollit. Gishtat e gjatë me nyje janë pikturuar plot nerv. Kjo vepër ruan mirë gjurmët e një artisti me personalitet të shekullit XIII. Thjeshtësia e pikturimit, linja e vërtetë por disi e plogët e drapërisë, formacioni i saj si dhe mungesa e përdorimit të arit në aureolën na kujtojnë ikonën e Shën Thanasit nga kisha e Shën Joanit, Boboshticë e shekullit XIII.

Restaurimi i saj si dhe i ikonës së Johan Pagëzorit jep material për të evidentuar akoma më mirë krijimtarinë e mrekullueshme të popullit tonë gjatë shekujve, i cili ka ditur të ruaj e të zhvillojë kulturën e tij edhe në kushtet e vështira të pushtimeve të huaja.

1) Buletini i Universitetit shtetëror të Tiranës Nr. 1 viti 1957. Viktori Puzanova e shënime mbi artin shqiptar në shekullin e XVIII. Faqe 45 ku thuhet: «Kështu në shek. XVIII në Shqipëri ne e gjejmë artin e ikonografisë shumë të ndryshuar. Tani gjëja më karakteristike në të është dukja e tipareve të jetës, e ekspresionizmit».

2) Po aty, më poshtë, faqe 45 thuhet: Artistët shqiptarë kërkojnë të krijojnë një stil kompromisi duke marrë formalisht format e Bizantit, që në atë kohë përdoreshin akoma kudo. Piktorët fillojnë t'u japin tipeve më tepër karakter të jetës reale.

DOW01505

Avenir SADIKAJ

DO NOT COPY

RESTAURATION DE DEUX ICONES

RESUME

Deux des icônes retirées du fonds des icônes de l'Institut d'Histoire, à des fins de restauration, avaient leur bois gravement endommagé et d'autres dégâts dans chacune d'elles.

L'icône, portant le N° d'inventaire 47, présente la figure de Saint Jean-Baptiste (Photo 1). Nous ne disposons pas de données sur son auteur. L'oeuvre a été réalisée selon la technique traditionnelle des icônes sur un panneau de bois de noyer, ayant sur son côté gauche un ajoutage de pin. Ses dimensions sont de 1.95 x 0.68 x 0.05 m.

Tout le panneau avait une fente longitudinale, presque en ligne droite sur le côté de l'icône, qui l'avait partagé en deux pièces; bien que réliées derrière par deux traverses, celles-ci, se déplaçaient librement de bas en haut (Photo 2). Ces deux traverses de bois de pin avaient été mises en place au cours de ces dernières décennies. Une autre faille longitudinale n'intéressant pas tout le frottis de l'icône, mais circonscrite à 10 cm. dans la partie supérieure et à 20 cm. dans celle inférieure, se trouvait dans la zone où le bois de noyer était reliées au bois de pin. Cette liaison avait été réalisée au moyen de deux pieux bien joints.

En ce qui concerne le panneau, le bois de noyer était plus rongé par les insectes que celui de pin. Les insectes avaient endommagés surtout les parties latérales de l'icône. La partie antérieure du panneau aussi avait subi bien de dégâts. La bordure supérieure avait été rongée et il n'en restait que la moitié et celle-ci pourrie, tandis que dans la partie inférieure le frottis faisait complètement défaut en toute sa largeur.

La fente longitudinale, traversant le panneau de haut en bas, constituait une ouverture intermédiaire d'environ 4 mm. En certaines zones cette ouverture était couverte par le canevas déchiré.

Dans son ensemble le panneau de bois avait été endommagé dans sa partie supérieure sur une surface de 113 cm^2 et dans sa partie inférieure sur une surface de 24 cm^2. Le frottis avait à sa base de la terre de craie. Celle-ci, bien travaillée avec le liant, avait été étendue sur une toile de lin fine et atteignait une épaisseur de 0.6 à 0.8 mm. On y relevait des dégâts dus à des chocs et à la décomposition provoquée par l'humidité (en bas), ainsi que des brûlures et d'autres altérations causées par l'action de la flamme. Le frottis était découvert surtout sur le côté gauche de l'icône. L'auréole avait été peinte en relief. En général, une surface peinte de 300 cm^2 manquait ou avait été endommagée. Les couleurs étaient du type «a tempera» et le dessin réalisé par incision. On relevait des signes évidents d'incision dans la partie supérieure du portrait et dans la chevelure. Par endroits la couleur était décomposée, ou avait disparu, ou s'était assombrie, par suite de l'humidité, de l'action de la flamme des bougies ou des chocs. Sur le fond doré, le vernis avait été éloigné et par endroits on pouvait observer directement l'or et le frottis dénudé.

Dans certaines zones dorées, exemple les bras du saint, la peinture manquait dans l'ordre de 85 pour cent. Cela avait été provoqué vraisemblablement par les lavages avec du savon contenant de la soude. Comme il ressort, nous avions affaire à une icône gravement endommagé. La principale intervention devait consister dans la réunion des deux parties détachées du panneau, et cela afin de pouvoir effectuer les autres processus de la restauration totale et garantir, dans le même temps, la liaison naturelle et solide des deux pièces en question.

Tout d'abord nous avons procédé à la désinfection par injection d'une solution de D.T.T., avec de l'acétone, dans une proportion de 1 à 3. Puis furent enlevées les deux traverses fixées au cours de ces dernières décennies (Photo 3) et les deux pièces détachées furent reliées provisoirement à la partie supérieure et inférieure du panneau au moyen de deux morceaux de bois solides.

Il a été jugé opportun d'introduire deux pieux aux deux extrémités, en haut et en bas, et un troisième moins long au milieu. Puis les pieux furent taillés en petits morceaux et l'on procéda à l'ouverture de leurs négatives (Photo 4). Le collage, réalisé avec du $G.N.S_2$., a réussi bien (Photos 6 et 7).

Puis fut abordée la restauration de la bordure supérieure. La pièce préparée comme ajoutage ne fut collée qu'après avoir nettoyé la paraffine de toute la surface et cannelé des rainures d'une profondeur de 0.5 mm. environ.

Pour le collage des bords détachés de la toile, on s'est servi de gélatine dans une solution d'eau 12 pour cent après lui avoir ajouté 10 pour cent de terre de craie et 0.03 pour cent de phénol. En roulant de bas en haut un cylindre de caoutchouc,

DOZOTSOY

nous avons réussi à imprégner bien la toile détachée avec le liant en question. L'opération de plombage fut commencée après la consolidation du bois et de la toile. A cette fut employé un mélange presque pâteux de craie et de gélatine, dans une solution d'eau 12 pour cent. C'est ainsi que furent couvertes toutes les surfaces endommagées du panneau (Photo 9). Leur nivellement et polissage a été réalisé par frottement avec des tampons de liège larges et plats. Soulignons à cette occasion que l'ancienne couche de vernis constituait une protection originale de la couleur envers tout frottement.

Le nettoyage des impuretés, des restes de cire et de vernis décomposé constituaient un processus délicat. Les résidus de cire furent éliminés en les dissolvant avec une solution de tétrachlorure de carbone, tandis que le vernis et les autres impuretés en employant un mélange de diméthyl-formamide et d'acétate-amil. Le nettoyage a été réalisé de manière à ne jamais toucher la couche de couleur et à laisser sur place une légère couche du vernis original. L'icône fut retouchée avec des couleurs «a tempera», en les dissolvant dans de l'eau distillée et du jaune d'oeuf.

En considération du fait que les icônes sont en général chez nous partie intégrante des ensembles architecturaux, malgré les couleurs nuancées employées dans les zones de plombage celles-ci sont encore visibles. Cet arrangement a été obtenu grâce au contraste logique des couleurs qui se rapprochent beaucoup au contraste de la structure de l'ouvrage. Une telle manière d'agir nous a permis de rejoindre en partie l'unité qu'il est désormais impossible de redonner a cette icône (Photo 10).

Venons maintenant à l'autre icône, à celle portant le N° d'inventaire 230 et reproduisant Saint-Nicolas avec un martyr. Ses dimensions sont les suivantes: 0.50 x 0.345 x 0.026 m. Son panneau ne comporte qu'une seule pièce. Les bords du panneau étaient par trop abîmés au point que deux d'entre eux, celui du côté gauche et du côté droit, avaient perdu complètement leur contour initial. (Photo 11). Le bois s'était décomposé avec le temps. Dans la partie postérieure du panneau ont été relevées maintes impuretés, mais aucune trace de frottis. Le panneau tout entier, par devant et derrière, était tellement rongé par les insectes au point qu'on avait l'impression d'avoir affaire à une éponge âpre, phénomène que l'on relevait surtout sur le côté droit de l'icône (Photo 12). La partie postérieure était peinte avec une solution d'huile de lin et de cire. Le bois était tellement imprégné que dans certaines zones pourries on avait l'impression d'avoir affaire à des morceaux de cire décomposés. Le frottis avait été étendu sur des panneaux manquant de toile. Près de 400 cm² de frottis manquaient complètement. La surface peinte était également endommagées presque dans ce même ordre. Le dessin n'était pas incisé et l'on ne relevait nulle part de traces semblables. Les couleurs «a tempera» avaient été assombries par les huiles, par la fumée et surtout par l'humidité. Le dorage manquait complètement. L'aureole de Saint-Nicolas, peinte en jaune citron, ne pouvait être relevée que grâce à certains résidus sur le ton chaud du frottis. Le vernis fluide avait complètement disparu par endroits, conférant à la base un aspects poreux et laissant des impuretés de couleur solidifiées tout autour. Le vernis était complètement rembruni au-dessous. Le plus grand dommage avait été provoqué par l'humidité. On ne relevait aucune trace de retouchage.

Il fut décidé de consolider et de renforcer tout d'abord le bois du panneau, puis le frottis et la pellicule de la peinture. Il fallait en plus entreprendre des opérations de nettoyage et de retouche et procéder à la fixation d'une couche de vernis fine. La désinfection du bois fut réalisée de la même manière comme pour la première icône. La gélatine, dissoute dans une solution d'eau 8 pour cent, fut employée avec succès pour fixer la couleur et le frottis. Mais le complètement du panneau posa certains problèmes. Dans l'état qu'il se trouvait, on ne pouvait lui appliquer des morceaux de bois afin de ne pas causer, par suite des secousses, d'autres déchirures au panneau pourri. Même le complètement avec du frottis d'argile aurait conduit à des résultats identiques. Aussi avons-nous décidé de suivre une autre voie.

Des filaments fins et solides de bois de pin étuvé furent soigneusement introduits, avec un renforcement préalable, dans le corps du panneau, en créant de la sorte une couche fine en forme de peigne. Puis celle-ci fut imprégnée avec le frottis de plombage et de complètement employé au cours de la restauration de la première icône. Cette opération fut répétée plusieurs fois, jusqu'à ce que le niveau des couches superposées égalise le niveau original du panneau. C'est de la même manière que furent complétées les dimensions réelles de la bordure (Photo 13). Puis l'on passa au plombage des entailles, des trous et des vermoulures causées par les insectes, qui étaient en grand nombre.

Conscient de la délicatesse de la couleur, nous avons commencé par tenter son nettoyage dans une petite zone avec des compresses d'acétone. Mais cette intervention fut aussi tôt abandonée, car le vernis décomposé prenait un aspect blanc opaque que l'on pouvait facilement confondre avec les tons authentiques de la peinture.

Le nettoyage fut effectué avec du diméthyl-formamide et de l'acétate-amil, de manière superficielle et sans avoir la prétention de conférer un aspect propre aux tons. L'application de cette méthode fut indiquée par le fait que la membrane fine du vernis original constituait en soi une couche protégeant la peinture. Les opérations de retouche furent exécutées selon les mêmes critères employés dans l'icône de Saint Jean-Baptiste. Enfin les deux icônes furent enduites d'une couche fine de vernis «Damar», qui complète et protège l'aspect acquis (Photo 14).

Appréciations esthétiques

Après leur restauration, ces deux icônes acquirent beaucoup de leur aspect antérieur. La datation faite à l'icône de Saint Jean-Baptiste se prête, à notre sens, à des discussion. On relève certaines indécisions dans la composition traditionnelle rigoureuse du saint. Mais une telle chose ne doit pas nous induire à tirer la conclusion que cette icône est une création du XVe

siècle, le siècle de la grande lutte contre l'invasion ottomane et d'un certain déséquilibre dans l'activité créatrice traditionnelle. A notre avis, ces indécisions ne sont autre que des «oublis» de la norme et des complètements sous de formes nouvelles à l'état latent.

Cette icône doit avoir été créée vers le commencement du XVIIIe siècle. Les yeux grands et pleins de vie pèsent sur les pommettes saillantes. La plastique presque naturelle du portrait se détache nettement du traitement aplati de l'habillement. Les nouveaux éléments réalistes (non encore élaborés) se sont manifestés chez nous tard et cela est du, à ce qu'il paraît, à la décentralisation des grands centres de production d'icônes.

La coexistence de telles conceptions n'est pas une caractéristique du XVe siècle, pas plus que du XVIe, alors que la tradition iconographique était encore puissante, comme l'a relevé F. Pusanova. Et non pas parce que les artistes albanais cherchaient à créer un style de compromis, en empruntant formellement les formes byzantines encore en vigueur partout à l'époque. Ce phénomène reflète directement la situation économique et sociale du pays pendant la période de décomposition du système militaire féodal turc, de consolidation des féodaux aborigènes et de l'exploitation encore plus inhumaine des larges masses travailleuses.

De même, l'hypothèse avancée selon laquelle cette oeuvre est une production ménagère ne tient pas debout. Comme nous l'avons souligné plus haut, dès le commencement des travaux de restauration nous avons constaté que le dessin était du type à incision, c.à.d. exécuté selon un cliché, donc nous avons affaire à une production en série d'atelier. On sait que parmi les icônes mieux conservées figurent les ouvrages d'Onufër et de son atelier. Cela est dû dans 99 pour cent des cas à l'isolation totale du bois du milieu extérieur, en étendant une couche de frottis sur la partie antérieure et postérieure du panneau. Cette norme si importante n'est plus appliqué malheureusement dans les icônes produites plus tard. Une exigence de premier ordre fut aussi le caractère homogène de la matière première employée. Dans notre cas nous relevons l'usage du noyer et du pin. Une importance particulière revient aussi à l'introduction des pieux, de manière à relier la structure de bois interne de l'icône; c'est là une technique qui fait son apparition au XVIIIe siècle. Malgré l'inégalité de proportion, la peinture frappe par sa psychologie. Le portrait reflète un drame profond. Considéré sous l'aspect décoratif (une des tâches primordiales de l'art iconographique moyenâgeux), cette oeuvre attire l'attention par la gamme froide et morne des tons.

L'autre icône est beaucoup plus modeste. En général les couleurs sont chaudes et retenues avec un brun terreux. Trois sont les couleurs de base: le rouge en terre, le bleu ciel tirant sur le vert et le jaune citron. La décomposition les a rapprochées encore plus les unes des autres, au point qu'il est difficile de distinguer sur le fond le commencement de chaque couleur. Ce qui frappe immédiatement l'oeil ce sont le dessin merveilleux et la composition tranquille. Le contraste entre la draperie et le volume spacieux des corps, l'élégance avec laquelle retombe l'habit ainsi que la délicatesse dans l'emploi des motifs décoratifs accroissent encore plus la valeur de cette oeuvre. La plastique caractérisant les deux portraits est condensée. Un détail intéressant est représenté par la main levée de Saint-Nicolas. Les doigts effilés noueux sont peints avec beaucoup de nerf. La simplicité de la peinture, la ligne nette mais quelque peu nonchalente de la draperie, sa formation ainsi que le manque de l'or dans l'auréole nous rappellent l'icône de Saint-Athanase, dans l'église de Saint-Jean de Boboshticë, appartenant au XIIIe siècle.

La restauration de cette icône et de celle de Saint Jean-Baptiste nous a donné un matériel intéressant pour connaître encore mieux les merveilleuses créations que notre peuple a su créer au cours des siècles, en sauvegardant et développant sa culture même dans les conditions difficiles des invasions étrangères.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Pamje

Në skemën planimetrike (Tab. II, III) banesa është e thjeshtë: një bërthamë ndërlidhëse në qendër dhe dy blloqe anash saj, ndërsa në të dy katet e sipërme shtohen prapa nga një ambient për secilin kat. Ambientet sanitare dalin anash bllokeve, në formë kulle. Kështu planimetria pëson mjaft thyerje, megjithëse ajo funksionalisht është e mbarë dhe e pastër. Për nga funksioni ambientet mund t'i ndajmë në dy grupe: kryesore dhe ndihmëse. Në ato kryesoret përfshihen odat e banimit, pesë të tilla në të dy katet e sipërme. Ambientet ndihmëse: katoi, stera, qilari i zahiresë dhe ambientet e gatimit janë të vendosura, të parat në katin përdhe dhe gjysmëkatin, ndërsa të dytat në zgjerimin e planimetrisë në dy katet e sipërme. Pra kemi një grupim të dallueshëm ndërmjet ambienteve me funksione të ndryshme, duke u siguruar ambienteve të banimit vendin më të mirë. Në lartësi kemi një diferencim të dallueshëm ndërmjet kateve, kështu kati përdhe dhe gjysmëkati janë të pabanuara, ndërsa dy katet e sipërme të banuara. Por dhe vetë katet e banuara ndryshojnë ndërmjet tyre, kati i parë, është i lartë 2,80 m, në dallim nga kati i dytë me lartësi 3.40 m. Ky ndryshim i lartësisë, si dhe dritaret më të vogla dhe më të pakta të katit të parë, në krahasim me të dytin, shpjegohen me përdorimin e tyre përkatësisht në dimër dhe në verë, karakteristikë kjo e mbarë varianteve të zhvilluar të banesës gjirokastrite. Në bërthamën qendrore ndërlidhëse, shkallët zhvillohen lirshëm duke ndjekur plotësisht apo pjesërisht të katër faqet e mureve të kësaj hapësire. Nëndivani, divani i gjysmëkatit dhe ai i poshtmi[7], janë volume të mbyllura me ndriçim të paktë, ndërsa çardaku dhe para tij ndërtimi karakteristik që thirret «kamerie»[8] janë të hapura dhe plot dritë.

Njësia themelore në kompozimin e banesës është «oda», ajo formulohet njëlloj nga ana kompozicionale, por trajtimi i saj në planin e elementeve të veçanta arkitektonike është e ndryshme në përputhje me funksionimin e çdo ambienti.

Pati i vogël. Quhet ambienti (Tab. III, IV) më i vogël i banimit të katit të parë. Ai ka një formë të theksuar drejtkëndëshe dhe ndahet në tri pjesë. Në pjesën

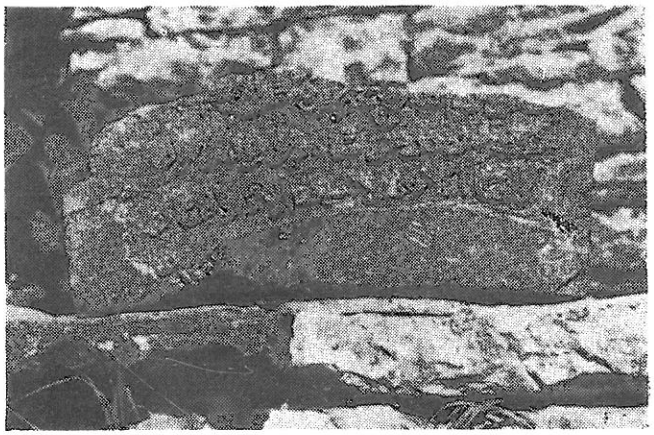

Fig. 2

fundore ndodhet volumi karakteristik musandër-dhipato[9]. Pjesa ballore dallohet, sepse aty janë ndërtuar të gjitha dritaret, katër të ulta, në nivelin e dollapeve të murit, posaçërisht për të bërë të mundur soditjen nga to, duke qenë ulur mbi minder, ndërsa dy të sipërmet, në faqen e pamjes kryesore, të cilat janë fikse. Dritaret e poshtme mbrohen nga jashtë me hekura, ndërsa nga brenda me kapakë druri si dollapet e murit. Në pjesën qendrore të hapësirës së odës është ndërtuar oxhaku në murin e jashtëm. Volumi dhipato-musandër krijon në planin e poshtëm një parahyrje të vogël, prej së cilës kalohet në odë, ndërsa nëpërmjet një rrugine në ambientin sanitar. Përbri rruginës, me ballë nga dhoma është ndërtuar musandra dhe kamare të vendosura vertikalisht. Dhipatoja e hapur kufizohet me hapësirën e odës me parmakllëk të lehtë. Si rast të rrallë gjejmë banjën me hipokaust, që ngrohet nëpërmjet oxhakut, më të madh se ai i ambienteve të tjera. Banja është në ndërlidhje të drejtpërdrejtë me odën. Kamare dhe dollapë druri, si dhe sergjeni karakteristik, plotësojnë brendësinë e këtij ambienti, intimitetin dhe ngrohtësinë e të cilit, e thekson lartësia e vogël dhe mungesa e tavanit (fig. 3), funksionin e të cilit e luajnë dërrasat e dyshemesë me paturë të am-

7) Vendësit emërtojnë nëndivan hapësirën fill mbas hyrjes së vetme në banesë. Zakonisht banesa gjirokastrite është trekatëshe, kurse banesa e Zekateve ka dhe një kat të improvizuar; i cili bën të kemi një hapësirë shtesë, atë që emërtuam: divan i gjysmëkatit. Hapësira mbi të emërtohet: «divan i poshtëm», ndërsa çardaku emërtohet: «divan i sipërm».

8) Mbi emërtimin «kamerie» në Gjirokastër quhen tri forma të përafërta arkitektonike: një ndërtim i mbyllur përngjitur banesës, ose veças saj dhe një ndërtim i hapur përngjitur banesës. Të tria këto i bashkon përdorimi i qemerit për mbulesën e tyre, apo dhe ndarjen ndërmjet kateve, si dhe qenia e një tarrace që përfundon kamerien në lartësi. Siç duket termi: kamerie vjen nga greqishtja e vjetër: kamara» që do të thotë qemer. Shih dhe E. Riza, **Banesa e fortifikuar gjirokastrite,** Monumentet 1/1971.

9) «Dhipato» vendësit emërtojnë galerinë e hapur, apo të mbyllur sipër musandrës. I njëjti element në Shqipërinë e Mesme emërtohet «mafil», ndërsa në Shkodër «trapazan».

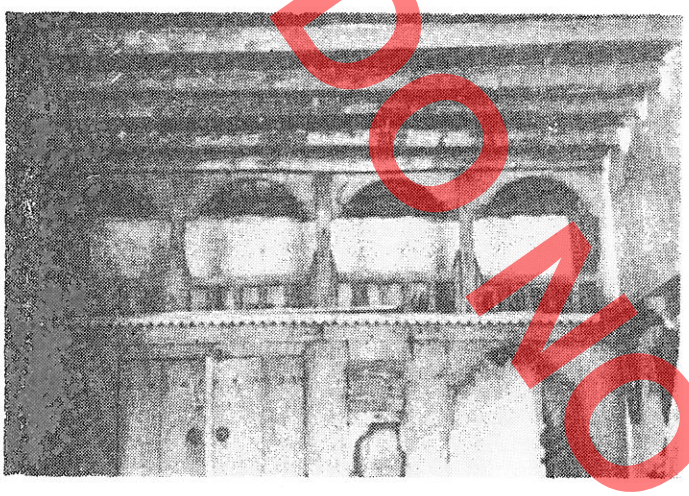

Fig. 3

bientit mbi të. Trajtim thuajse të njëjtë ka dhe pati i madh. Ndryshimi qëndron në vendosjen e banjës, pa ngrohje, e cila nuk lidhet drejtpërdrejt me ambientin, por nëpërmjet rruginës pas musandrës.

Të dy ambientet e banimit mbi patin e vogël, kanë një zhvillim planimetrik dhe karakteristika disi të veçanta, për shkak të sipërfaqes së vogël ku vendosen, megjithëse ajo është rritur, duke përfshirë dhe atë ku tipologjikisht pritej të ndërtoheshin ambientet sanitare. Kështu ambienti ballor që ka pësuar me kohë disa transformime, për mungesë sipërfaqeje nuk ka kompleksin musandër-dhipato. Ky nuk i mungon ambientit përbri, një pjesë e të cilit i përket parahyrjes së ambientit ballor. Ndarja e të dy ambienteve është realizuar me një perde druri trajtuar me motivet e

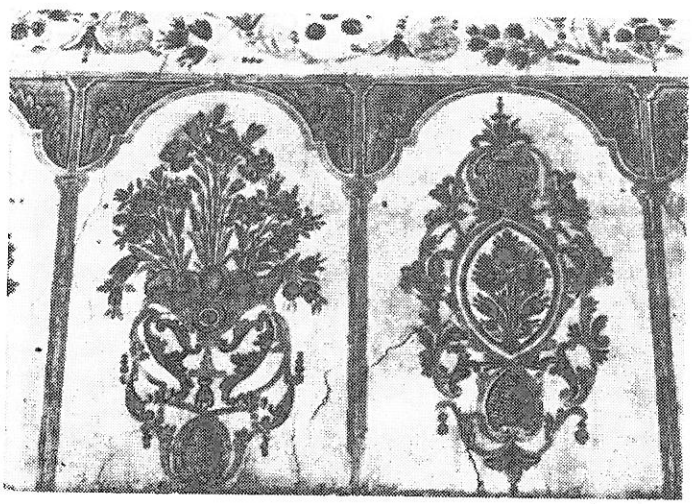

Fig. 4

Fig. 5

përdorura gjerësisht në dyer, musandra dhe dollapë. Ambienti fundor e ka oxhakun në ballin kundrejt musandrës. Ai ka dy tavane, në dallim nga ambienti përbri, duke theksuar kështu më qartë pjesën ballore nga ajo qendrore e ambientit.

«Oda e mirë» ose «oda e madhe» apo «oda e verës», është ambienti (Tab. III, V) me paraqitës i banesës, ku përkujdesja për një trajtim sa më të përpunuar në formulimin dekorativ, e shkëput atë qartazi nga ambientet e tjera. Ky ambient zë një sipërfaqe prej 48 m^2. Në të, ndarja e pjesës ballore nga pjesa qendrore, është shumë e qartë, nëpërmjet tavaneve të veçanta të tyre. Pjesa ballore, zë një sip. prej 15 m^2, ajo qendrore 24.30 m^2, ndërsa kompleksi fundor 8.7 m^2. Pjesa ballore emërtohet «qoshk», ajo shquan për ndriçimin e bollshëm që arrihet me dritaret e shumta, mjaft të ulta, për të siguruar soditjen ndenjurazi. Të gjitha dritaret janë dyfish në lartësi. Gjerësia më e

DO NOT COPY

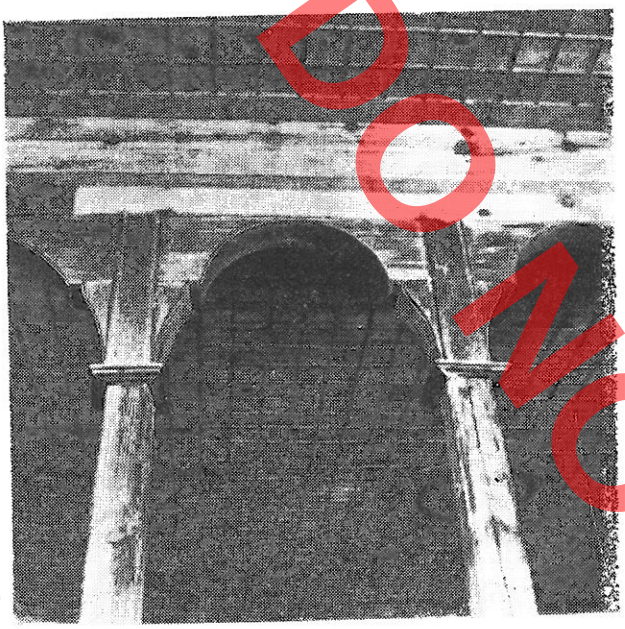

Fig. 6

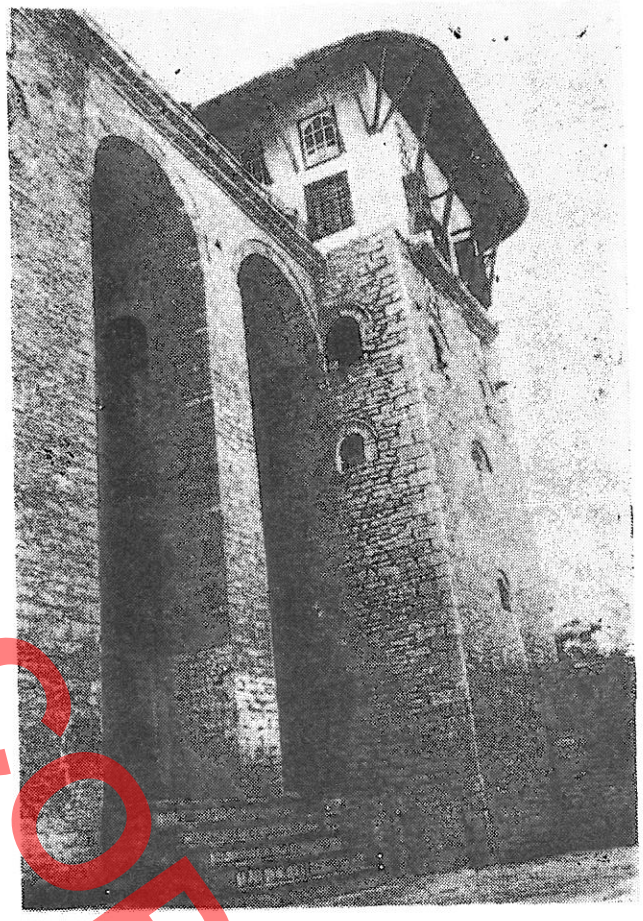

Fig. 7

madhe e këtij ambienti, në krahasim me të tjerat, ka lejuar që anash musadrës të vendosen dy kolona me kamare dhe pranë tyre dy hyrjet, njëra për në ambientet sanitare (banjë, Wc.) tjetra, nëpërmjet parahyrjes, për në çardak. Përmasat dhe formulimi i flegrave të dollapëve është i njëjtë me ato të kapakëve të dritareve. Karakteristikë e këtij ambienti janë dekoracionet murale (Fig. 4) që veshin të gjitha faqet e mureve mbi nivelin e sergjeneve. Gjithashtu duken gjurmë dekoracioni dhe mbi sipërfaqen e mureve, brenda volumit të dhipatosë duke provuar se ajo ka qenë e hapur. Gjithashtu me dekoracione mbulohen rozetat e tavaneve, bordurat që rrethojnë fushën e tij, sergjenet, kornizat e dollapëve dhe të gjitha elementet prej druri në ballin nën dhipato. Oxhaku dekorativ (Fig. 5) (ai nuk përdoret asnjëherë) me tambur të komplikuar, gjithashtu të dekoruar, plotëson dhe i shton odës së madhe pompozitetin. Karakteri i barokut të vonë, që shquan në këtë ornamentikë, i jep këtij ambienti tipare të veçanta.

Ambientet ndërlidhëse. Këto zënë pjesën qëndrore të kompozimit. Sipërfaqja e tyre relativisht e vogël si dhe rrymat e kalimit për në ambientet e blloqeve anësore dhe ato fundore, i bëjnë ato të kenë vetëm funksione ndërlidhëse. Shkallët e rënda prej guri, (Tab. III) të zgjidhura me qemere, gjithashtu kanë bërë që sipërfaqet të zvogëlohen. Nëndivani, thuajse i errët, e ka, ashtu si dhe dy divanet mbi të, hapësirën të copëtuar për shkak të sistemit kolonë-hark-qemer, që mban rampën e fundit të shkallëve. Veçuar kësaj hapësire, duke zbritur, kalohet në vendmarrjen e ujit nga stera. Dy qemeret e rampës së dytë dhe të tretë, janë pjesë e volumit të nëndivanit. Divani i gjysmëkatit dhe ai i patit, janë të thjeshta. Një lloj musandre e hapur që thirret «tahtaposh» është ndërtuar mbi një pjesë të rampës së dytë të shkallëve. Rampa e fundit të çon në çardak, hapësira e saj mbetet e kufizuar dhe brenda volumit të çardakut, nëpërmjet dy rrjeshta kolonash druri që lidhen me harqe në pjesën e sipërme (Fig. 6), duke formuar kështu një çift harkadash. Përpara kësaj hapësire shtrihet sipërfaqja e kameries, me «nerohitin»[10] në të maj-

10) Nerohiti – apo «sqolli» siç thirret i njëjti element në veri të vendit, është njëlloj lugu prej guri, me dalje jashtë muraturës, ku lirisht mund të derdhen ujëra.

DO NOT COPY

Fig. 8

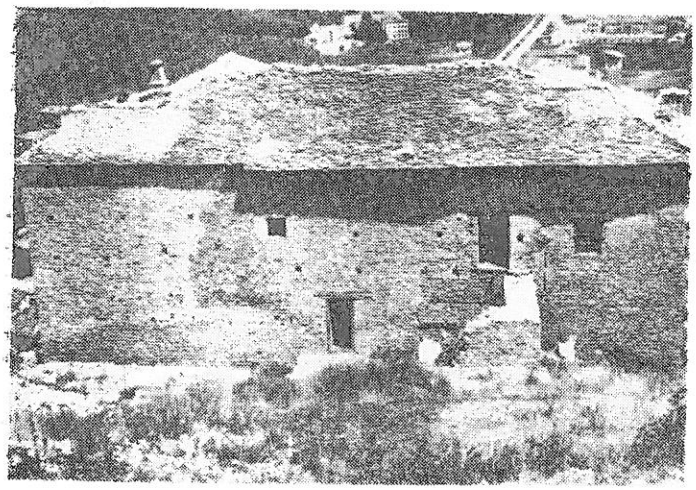

Fig. 9

të, mbrojtur nga një parapet guri. Vetë çardaku, me sipërfaqe të pastër, ka tavan dhe shenjat e një qoshku, mbi një pjesë të hapësirës ndërmjet harkadave.

Kamerieja (Fig. 7), e cila është e variantit të hapur, përngjitur banesës, ashtu si gjithmonë, është në një plan me çardakun. Ajo, si të gjithë kamerietë e hapura, duket se është një rudiment i kamerieve të mbyllura me qëllime mbrojtëse. Sidoqoftë, funksioni i tarracës si vend qëndrimi, gjatë stinëve të ngrohta është i padyshimtë dhe nerohiti dëshmon për këtë. Qenia e çardakut e bën disi të tepërt këtë sipërfaqe të hapur, megjithatë fakti se ai është i copëtuar nga rrymat e kalimit e justifikon këtë ndërtim, i cili në rastin e dhënë luan dhe funksione të dallueshme në kompozimin arkitektonik të pamjes kryesore. E mbrojtur mirë nga dy bllogjet anësore dhe parapeti, ajo është një sipërfaqe shumë e dobishme, nga e cila ke çfarë të soditësh.

Qilari i zahiresë. Është një ambient i zakonshëm në banesat e mëdha gjirokastrite. Në shembullin tonë ai zë volumin e gjysmëkatit, mbi sterën, duke siguruar kështu mjaft freski dhe për faktin se ndriçohet nga dy dritare shumë të vogla. Një podium i ulët prej guri qarkon këtë ambient, me përjashtim të pjesës fundore. Ai shërben për vendosjen e qypave apo kadeve me rezervat ushqimore. Shkallë të brendshme e ndërlidhin këtë ambient me një volum të errët, në planin e sterës, i cili duket se është sajuar për të mos rritur tej mase volumin e saj.

Stera. Zë volumin më të ulët të banesës, ajo është në një pjesë të mirë në dhe, siç duket për të balancuar një pjesë të presionit të ujit. Ky rezervuar mbledh një volum të madh uji, nëpërmjet një sistemi ulluqesh që grumbullon ujërat e shiut nga pjesa e strehëve mbi kamerie (Fig. 8). Stera mbulohet me qemer. Një dritare e vogël, shërben si vend kalimi për pastrimin e saj vjetor. Ajo ka dy vende marrje uji, nga brenda dhe nga jashtë, në oborrin anësor, një tub në drejtim të nivelit maksimal të mbushjes derdh ujërat e tepërta, duke lajmëruar mbushjen e sterës që detyron shkëputjen e tubit furnizues në kamerie.

Katoi. Banesa ka një të tillë, mjaft të lartë, siç duket për të arritur në nivelin e gjysmëkatit, në mënyrë që të dy katet e banuara të jenë në të njëjtën lartësi. Ai mbulohet me qemer. Një dritare e vogël, ndërtuar shumë lart, mezi lejon të hyjë pak dritë. Dera e vetme, sigurohet me kataraḥ, kjo të sugjeron ekzistencën e një komunikimi të brendshëm me ambientin mbi të dhe vërtet në njërin skaj fundor në qemer është lënë një hapësirë 75 x 55 cm, e cila bie në rruginën e patit të vogël që të çon në W.C.

Ambientet e gatimit. Në gjendjen e sotme ato janë krejt të shkatërruara, prej tyre ruhen vetëm gjurmët e muraturës së ambientit të poshtëm (Fig. 9), shtruar me pllakë guri si dhe «gjirma»[11] e zjarrit. Nga thembra që ruhet, duket qartë se një qemer me formuese verilindje-jugperëndim e mbulonte atë. Në mu-

11) «gjirm» emërtohet nga vendësit vatra e zjarrit.

DO NOT COPY

rin verilindor ruhen dy frëngji si dhe vendderdhja e ujërave të zeza, që presupozon ekzistencën e një ambienti sanitar që u shërbente të dy ambienteve të bllokut të djathtë. Nga ambienti i sipërm nuk ruhet asgjë. Shkëputja e plotë e ambienteve të gatimit nga pjesa tjetër e banesës, është një zgjidhje funksionale e përhapur në banesat e mëdha gjirokastrite, në dallim nga variantet e thjeshta, ku njëri prej ambienteve të banimit shërbente dhe për gatim. Ekzistenca e dy ambienteve të tilla lidhet me faktin se gjatë dimrit banimi shpërngulej në katin e parë, ndërsa gjatë verës në katin e dytë.

Diferencimi funksional i ambienteve të ndryshme dhe madje dhe i atyre të banimit ndërmjet tyre, që shprehet në trajtimin jo të barabartë të brendësisë, gjen shprehjen dhe në një larmi formash dhe trajtimesh të elementeve të veçanta arkitektonike.

Në përputhje me funksionin dhe ambientin ku bëjnë pjesë elementet e veçanta arkitektonike, brenda trajtimit në përgjithësi të njëjtë, kanë dallime, që më tepër i përkasin formës dhe shkallës së përpunimit estetik.

PORTAT DHE DYERT

Nga flegrat e portave të oborrit nuk ruhej asnjë para punimeve të restaurimit. Porta e vetme e banesës njëflegërshe, mbulohet me hark pak të thelluar në vazhdim të paturave me të njejtën trashësi me të, ndërsa më tej me arkitra. Ajo sigurohet me katarah. Të gjitha dyert e tjera të banesës janë njëflegërshe (Tab. IV, Fig. 10) të punuara me dru arre apo gështenje. Ato të katit përdhe, të gjysmëkatit dhe atij të parë në ballë mbulohen gjithashtu me hark të thelluar, në dallim nga ato të katit të dytë që mbulohen në gjithë hapësirën me arkitra. Por dhe këto dyer në kreun e tyre kanë të sajuar me dërrasë një lloj harku. Vetë flegrat e dyerve formohen nga dërrasa të puthitura me paturë, që lidhen në tre apo katër binarë, me gozhdë kovaçi me kokë në formë pafte rrethore. Vetëm flegra e derës së odës së miqve trajtohen ndryshe, me copëra katrore dhe katërkëndëshe kënddrejtë të kllaposura me pjesët e tjera dhe gjithashtu të përforcuara me katër binarë. Të gjitha dyert kanë pragje dhe nga jashtë vishen me façatura. Karakteristike është sigurimi i të

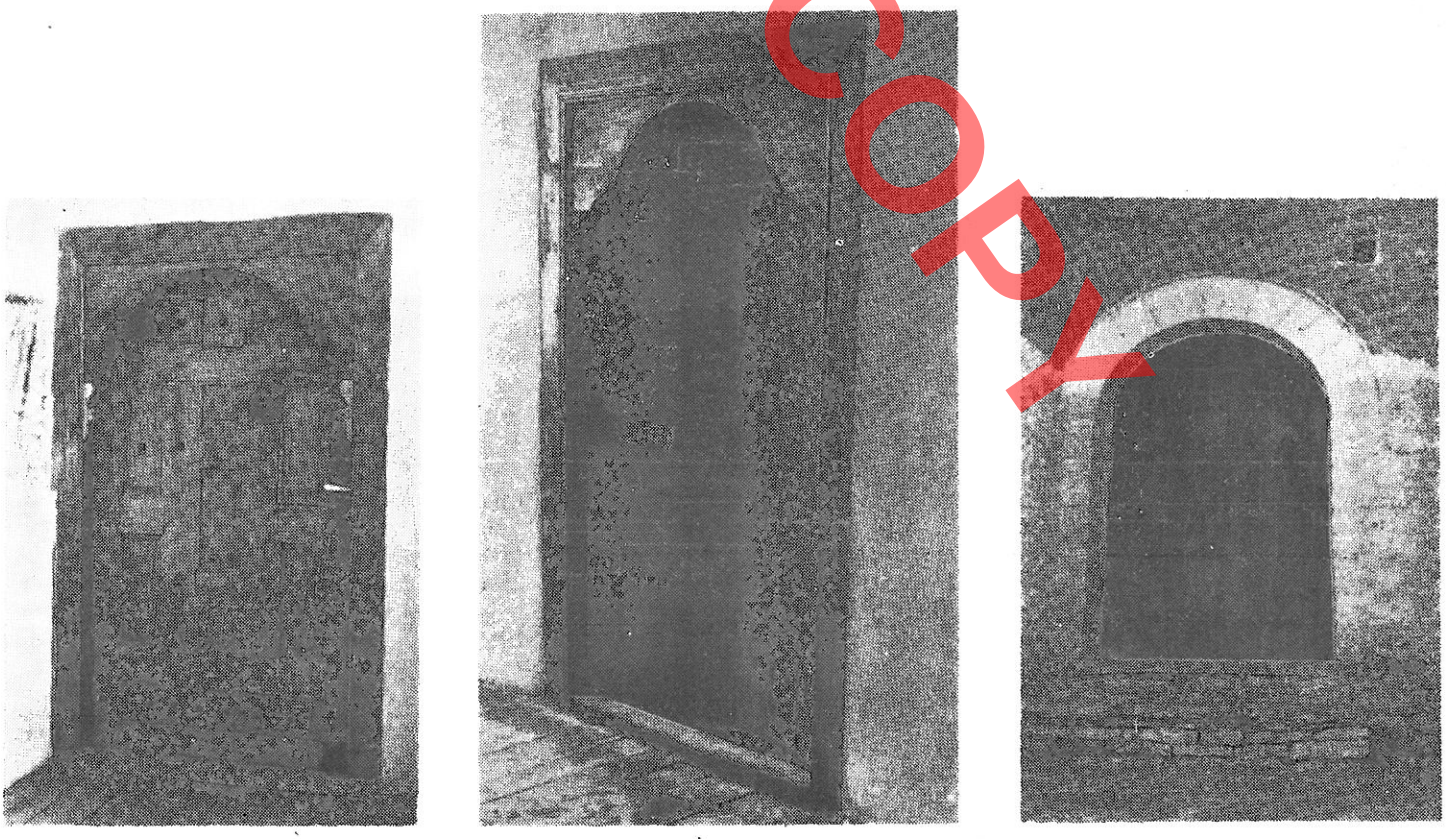

Fig. 10

DO NOT COPY

DO NOT COPY

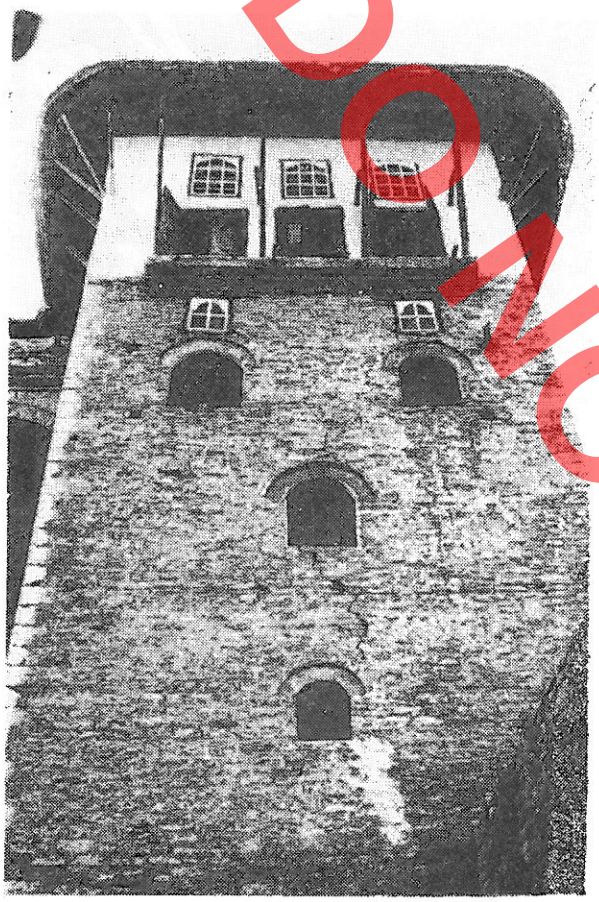

Fig. 11

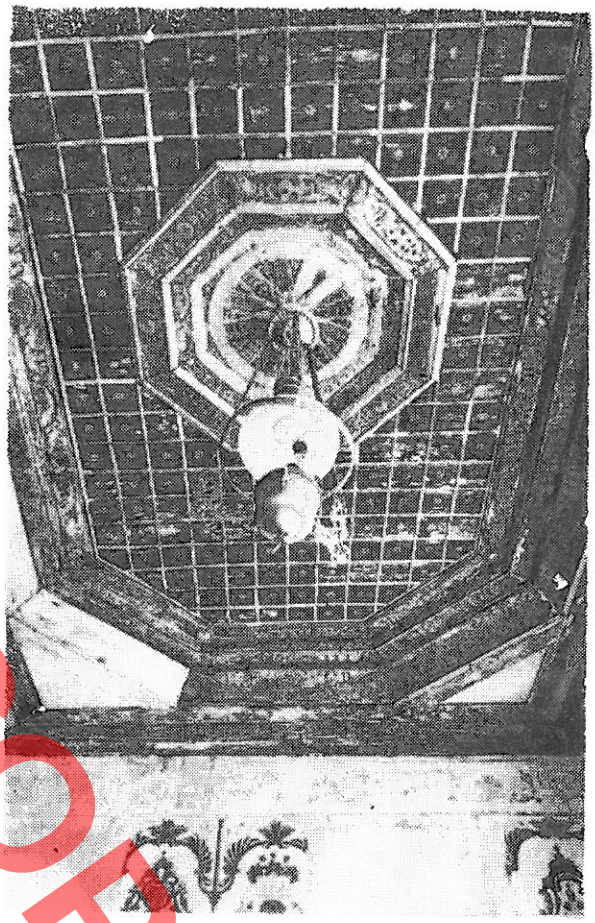

Fig. 12

gjitha dyerve me katarah, rast ky relativisht i rrallë. Dyert anash musandrave janë më të lehta, ato janë të thjeshta në të gjitha ambientet e banimit, me përjashtim të odës së miqve ku trajtohen me të njëjtën teknikë si të derës së tij.

Dritaret. Për nga madhësia ato ndryshojnë simbas ambienteve, (Fig. 11) duke qenë relativisht të vogla e të pakta në katin përdhe e duke u rritur e shtuar drejt atij të sipërm. Për nga forma, gjejmë dritare në formë frëngjie (2 të tilla që ndriçojnë nëndivanin këtu mund të përfshijmë dhe dy dritaret e banjës, nga jashtë në formë rrethore), dritare të mbuluara nga jashtë me hark (të gjitha dritaret e katit përdhe, gjysmëkatit dhe atij të parë) dhe të mbuluara me arkitra, dritaret prej allçie dhe ato të katit të dytë. Mbulesa e dritareve të katit të dytë me arkitra, përputhet me të njëjtën zgjidhje konstruktive të dyerve, në dallim nga ato të kateve të mëposhtme, ku të dy këto elemente mbulohen nga jashtë me hark. Nga mënyra e sigurimit dhe mbylljes mund të grupohen: në dritare me rrjetë hekuri nga jashtë dhe kapakë druri në të njejtën kasë (stera, gjysmëkoti dhe ambientet ndërlidhës), rrjetë hekuri nga jashtë dhe kapakë druri në faqen e brendshme të muraturës (ambientet e katit të parë). Në këtë grup përfshihen dhe ato me kafaz druri nga jashtë dhe kapakë nga brenda (ambientet e katit të dytë, përveç dritareve të ballit si dhe ato me kafaz druri dhe kapakë nga jashtë (balli i odës së miqve). Në grupin e dytë përfshihen tri dritaret e ambientit ballor mbi patin e vogël. Ato i përkasin një faze të dytë dhe duke filluar nga jashtë kanë hekura persiane, telajo me xhama dhe qepena druri, të tre të fundit të guiduara për të lëvizur vertikalisht. Ndërsa në grupin e tretë përfshihen dritaret fikse prej allçie në ambientet e katit të dytë dhe ballin e dy ambienteve të katit të parë.

Tavanet dhe dyshemetë. Tavanet, shtatë të tilla, kanë qenë ndërtuar vetëm në katin e dytë, në të gjitha ambientet duke përfshirë dhe çardakun. Për sa i përket skemës kompozicionale, ato paraqesin të njëjtën zgjidhje me variante të ndryshme të rozetës, në përputhje me funksionin e çdo ambienti apo pjese të

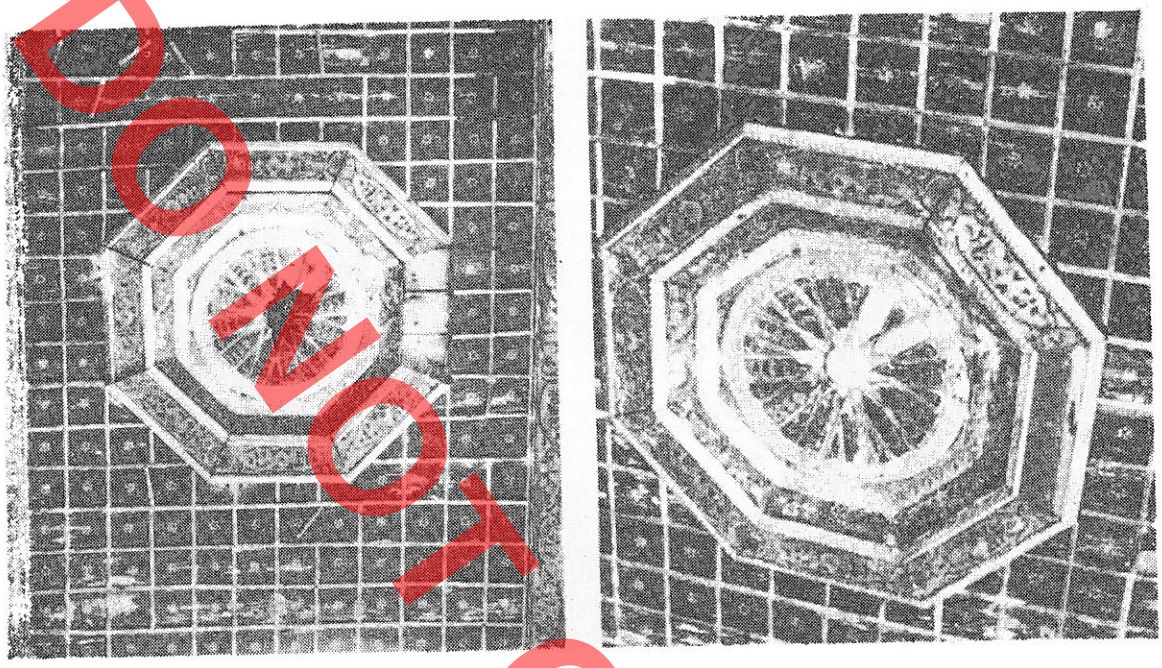

Fig. 13

tij. Një bordurë e gjerë tetëkëndëshe (Fig. 12) kufizon fushën më të thelluar, në qendër të së cilës vendoset rozeta, gjithashtu tetëkëndëshe, apo në formë katrori (ambienti fundor i krahut të djathtë). Motivi i vetëm i rozetave (Fig. 13), është një rreth, në qendër të të cilit qëndron një i dytë mjaft më i vogël, hapësira ndërmjet tyre ndërpritet në mënyrë radiale me copëra katërkëndësh-këndrejtë (tetë, dhjetë apo dymbëdhjetë të tilla simbas madhësisë së rrethit) që përfundojnë në rrethin qendror në formë pyke. Ky motiv herë është i vetëm, dhe herë rrethohet me tetë sektorë me të njëjtin motiv (Fig. 14) apo me tetë rrathë më të vegjël e pastaj me tetë sektorë rrethi (Fig. 15) me të njëjtën rreze. Tavanet e odës së miqve në dallim nga të tjerat, janë të pikturuara me të njëjtat motive floreale, si dhe muret e këtij ambienti, duke qenë kështu në harmoni të plotë me to, në dobi të unitetit stilistik. Di-

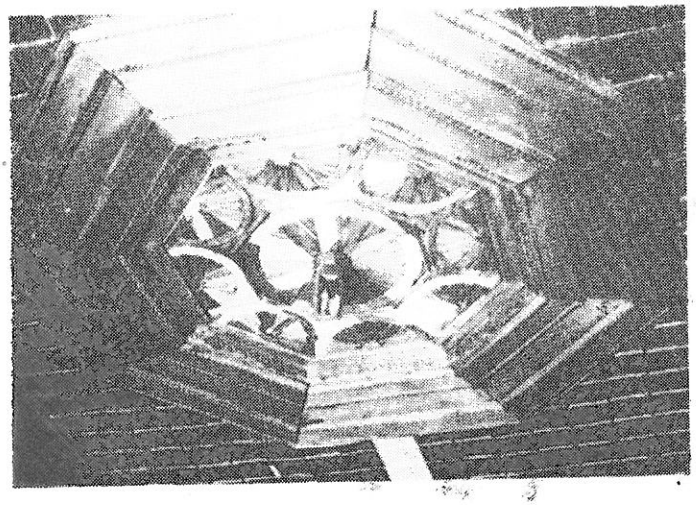

Fig. 14

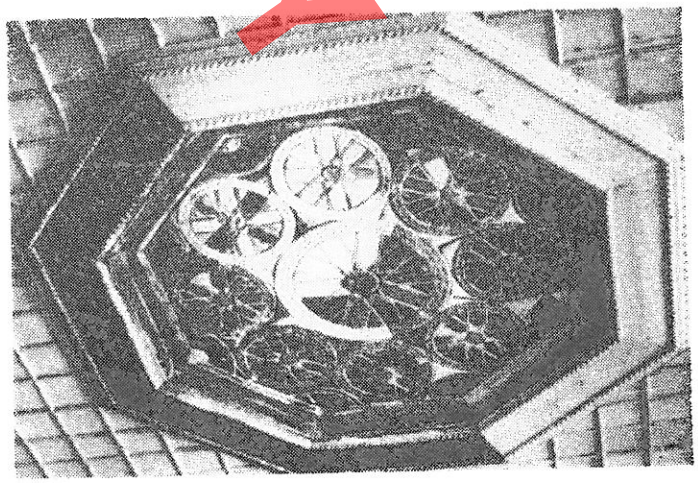

Fig. 15

DO NOT COPY

sa bordura të holla që formojnë tetëkëndëshat karakteristike, janë të daltuara lehtë duke mos lënë ndonjë përshtypje, për shkak të mbisundimit të pikturës që i jep tonin karakteristik tavanit. Tavane me motiv të tillë takohen rrallë gjithashtu në Berat dhe Shkodër nga fundi i shek. XVIII deri nga fillimi i shek. XIX.

Në dallim nga kati i dytë, ambientet e katit të parë nuk kanë tavane. Këtë funksion e kryejnë dërrasat e dyshemesë së katit të dytë, të lidhura me paturë, mbi trarët e dyshemesë. Dyshemetë mbërthehen me gozhdë kovaçi. Ambientet mbi qemere, shkeljet e shkallëve dhe nëndivani janë shtruar me pllaka guri të zi.

Kamaret dhe dollapët në mur. Mungesa e mobiljeve, ka influencuar drejtpërdrejt në përpjekjen e mjeshtrit popullor për të krijuar sa më shumë orendi fikse, pjesë përbërëse të konstruksionit të banesës, të cilat luajnë rol të rëndësishëm në formulimin arkitektonik të brendësisë. Ato janë hapësira të hapura apo të mbyllura. Në të parat bëjnë pjesë kamaret, në muret kryesore dhe në krah të musandrës vendosur vertikalisht njëra mbas tjetrës. Kamaret në muraturë mbulohen gjithmonë me qemer, ato i gjejmë jo vetëm në brendësi të odave, por dhe në ambientet ndërlidhëse e madje dhe në muret rrethuese të banesës. Dollapet me dy flegra dhe në disa raste me një kamare, në pjesën e sipërme, janë të përpunuara thjeshtë, apo me elemente katrorë dhe katërkëndësh këndrejtë (Fig. 16) të bashkuar me teknikën e kllaposjes.

Oxhakët. Të gjitha ambientet e banimit si dhe ato të gatimit (simbas gjurmëve që ruhen nga rrënojat dhe të dhënat gojore) kanë pasur oxhakë. Këta mund të grupohen në dy lloje, oxhakë funksionalë dhe dekorativë. Në grupin e dytë bën pjesë oxhaku i odës së miqve (Fig. 5) dhe ai i ambientit ballor të bllokut të djathtë, ndërsa të tjerët janë funksionalë. Të dy llojet kanë anash tyre dy kamaret karakteristike dhe vatrën e zjarrit, të ngritur nga niveli i dyshemesë. Shembull përfaqësues i oxhakëve funksionalë (Fig. 17) është ai i patit të vogël, i cili i shërben dhe hipokaustit të banjës. Tamburi i oxhakut, ashtu si dhe të tjerët e këtij grupi, formohet nga bashkimi i një gjysmë cilindri me një gjysmë koni, të ndarë me një dalje në formë bordure. Ndërsa oxhaku dekorativ i odës së miqve, i cili nuk ka tymar mbi çati dhe nuk përdoret, ka një tambur me volum më të komplikuar, me bazë një gjysmë prizmi. Trajtimi i tij dekorativ, arrihet me teknikën stukreliev si në pjesën e sipërme të tamburit ashtu dhe në një bordurë të valëzuar, që qarkon pjesën e sipërme të tij. E gjithë sipërfaqja e oxhakut

Fig. 16

DO NOT COPY

është e pikturuar. Karakteristikë e këtij oxhaku ka qenë dhe zbukurimi i pjesës që vjen fill mbas zvogëlimit të tamburit poligonal, me modelime frutash të llojeve të ndryshme (në gjendjen e sotme të shkatërruara).

MATERIALET DHE TEKNIKA E NDËRTIMIT

Ashtu si për mbarë banesat gjirokastrite dhe për banesën e Zekatëve materialet kryesore ndërtimore janë guri dhe druri. Me gurë është ndërtuar muratura, konstruksionet mbajtëse me qemere, shtresat e shumë ambienteve dhe mbulimi i çatisë. Druri, gjithashtu, ze një vend të rëndësishëm, duke u përdorur gjerësisht në brendësi. Ai është i llojeve të ndryshme, në përputhje me funksionimin e çdo elementi, kështu në banesë gjejmë drurë bredhi, lisi, gështenje, arre dhe plepi.

Muratura, siç përmendëm, është ndërtuar me mur guri, lidhur me breza lisi çdo 80-100 m. me dimensione 5 x 5 dhe tërthor lidhen me binarë. Në qoshe brezat përforcohen me një binar. Nga jashtë, deri në fillim të katit të fundit, brezat janë të maskuar, kurse vetëm në katin e fundit të blloqeve anësore ata dalin në faqen e jashtme, duke qenë të siguruara nga rreshjet për shkak të strehëve. Brezat e drurit shpesh bien dhe në hapësirën e dritareve. Muratura e katit përdhe, është punuar me llaç gëlqereje, ndërsa, duke u ngritur lart, ai pakësohet ndjeshëm në faqen e brendshme duke u përdorur vetëm në faqen e jashtme. Kjo nuk dëmton qëndrueshmërinë e mureve, për shkak se guri është shtresor. Trashësia e murit vjen e ngushtohet për çdo kat nga brenda.

Muratura me skelet druri është përdorur vetëm në dy ballët e ambienteve të katit të fundit. Oda e miqve e ruan këtë teknikë në gjendjen origjinale. Skeleti i drurit, mbulohet me gurë në hapësirat kuadratike, ndërsa balli i odës tjetër është ndërtuar me teknikën e njohur të çatmasë.

Një përdorim të gjerë kanë gjetur në banesë kolonat e sidomos qemeret dhe harqet prej guri. Këto të fundit (Fig. 18) në nivelin e thembrës së tyre, pajisen me tirante druri 8 x 9 cm, çdo 60-80 cm, të cilët mbërthehen me gozhdë kovaçi (ashtu si të gjitha elementet e drurit), në brezat lidhës të muraturës. Arkitrarët mbulohen në faqen e brendshme me binarë. Kur hapësira është e madhe, vendosen dhe dy rreshta të tillë, ndërsa frëngjitë dhe dritaret në këtë formë, mbulohen pjesërisht me gurë dhe pjesërisht me binarë.

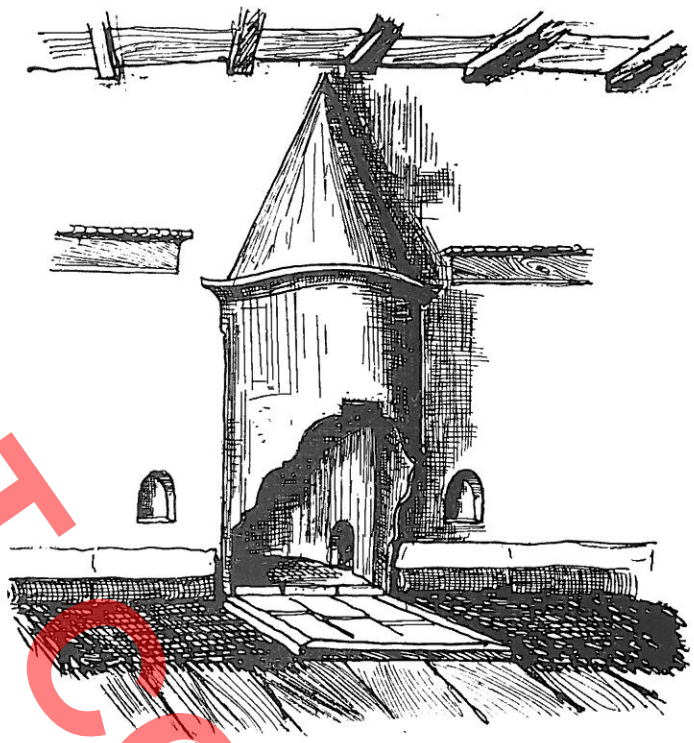

Fig. 17

Çatia është transformuar rëndë duke mos mbetur asgjë origjinale, përveç strehëve. Këto i gjejmë katërllojesh: strehë guri, strehë druri, në formë konsoli, strehë druri me testeke[12] të shkurtër dhe strehë druri me testekë të gjatë. Suvatimet janë dy llojesh, me llaç balte në dy shtresa (nëndivan) dhe llaç gëlqereje me dy shtresa (oda e miqve), dora e parë me përzierje kashte, ndërsa dora e dytë me përzierje leshi.

Në morfologjinë e banesës gjirokastrite, banesa e Zekatëve u përket varianteve të zhvilluara. Ajo është e variantit me dy krahë dhe bën pjesë nën nënvariantin e thjeshtë. E ruajtur thuajse në gjendjen origjinale, përpos dëmtimeve më tepër të karakterit teknik, ajo është një pikë referimi me shumë vlerë për karakterin dhe formulimet arkitektoniko-konstruktive të banesës gjirokastrite. Banesa e Zekatëve ka një kompozim planimetrik të thjeshtë, dy njësitë tipike të krahëve, që përbëjnë bërthamën kompozicionale të mbarë banesës gjirokastrite, ndërlidhen në mes tyre me sipërfaqen qe-

12) Testekë – emërtohen pajandat që mbajnë strehët. Përdorimi i testekëve të gjatë kushtëzohet prej faktit se muratura përbri tyre është me skelet druri dhe si e tillë nuk mund të mbajë shtytjen që i japin testekët.

DO NOT COPY

Fig. 18

ndrore, që për vetë përmasat dhe elementet komunikuese në lartësi, që bartin, mbesin sipërfaqe të mirëfillta ndërlidhëse. Kompozimi i ambienteve është i diferencuar simbas funksioneve, madje dhe në lartësi banesa ka një ndarje të dallueshme: kati përdhe dhe gjysmëkati i pabanuar, kati i parë i shfrytëzueshëm për dimër dhe ai i fundit kryesisht për verë. Diferenca në lartësi e kateve të banuara dhe ndryshimi i sipërfaqeve të ndriçimit shpreh qartë synimin për ta bërë sa më të ngrohtë katin e parë. Kompozimi i vetë ambienteve të banimit është i njëllojtë, por ato ndryshojnë nga përmasat dhe për më tepër nga trajtimi i brendshëm, i cili, megjithëse në përgjithësi ka të njëjtën frymë, diferencohet për sa i përket përkujdesjes në trajtim dekorativ. Nga trajtimi pothuaj unikal i brendësisë të ambienteve të banuara shkëputet qartazi oda e miqve, e cila ka një frymë krejt tjetër, ku dekori i mbingarkuar e bën atë të qëndrojë si një vlerë në vetvete, mjaft e shkëputur nga ambientet e tjera të banesës. Thjeshtësia dhe qartësia kompozicionale shquhen qartë në këtë banesë. Në volumin qëndror një rol me rëndësi në formulimin e brendësisë, luajnë sistemet e qemereve dhe të harqeve (Fig. 19) që me

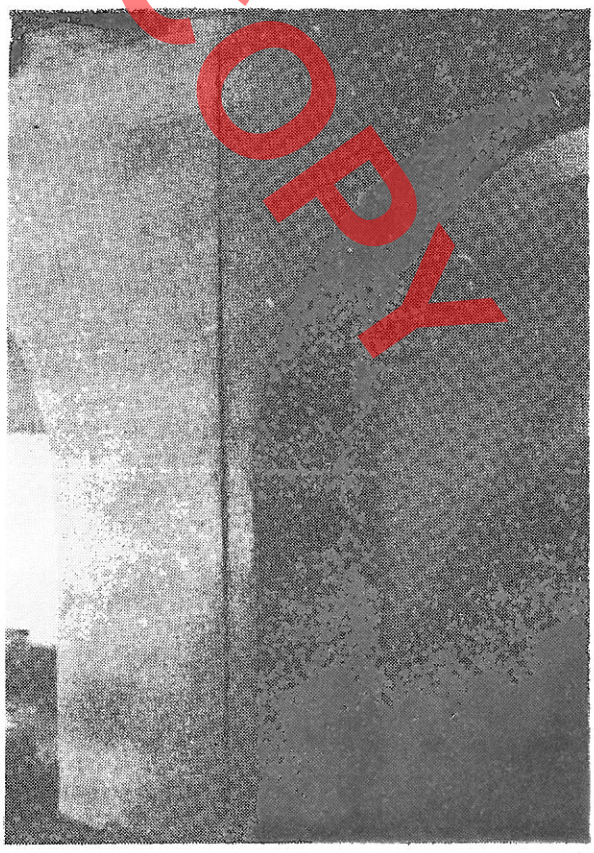

Fig. 19

DO NOT COPY

konstruksionin e tyre i japin një karakter të theksuar monumental kësaj hapësire, në dallim nga ajo e brendësisë së ambienteve, ku elementet e drurit kanë bërë që ngrohtësia dhe intimiteti t'i karakterizojnë ato. Por dhe ndërmjet kateve, të poshtëm dhe atij të sipërm, kemi një dallim për sa i përket trajtimit. Në të poshtmit, konstruksioni i ndërtimit lexohet qartë, ai rrallë maskohet, fshihet, vlera estetike e tyre qëndron jo në përpunimin e elementeve të veçanta, por në raportin e volumeve në thyerjet e tyre nga elementet konstruktive siç flasin shumë qartë: nëndivani, divani i gjysmëkatit dhe ai i katit. Në katin e sipërm kemi përkujdesje për veshjen e faqeve formuese të volumeve, mjaft të përmendim këtu tavanet. Në katet e poshtëm të bëjnë për vete proporcionet dhe teknika e veprës, ndërsa në të sipërmit dekori të tërheq më shumë vëmendjen, megjithëse ai është i lidhur organikisht me arkitekturën.

Kompozimi në pamjen e parë duket se është simetrik, por një shqyrtim më i vëmendshëm i tij, tregon qartë se simetria nuk ka qenë një synim për t'u arritur me çdo kusht, ajo është kuptuar në mënyrë shumë të lirë, pa u bërë aspak pengesë për thyerjen e dallueshme të saj jo vetëm në plan, por dhe në volum. Ky zhvillim i kompozimit shihet qartë në thyerjet e shumta, megjithëse në forma të pastra të konturеve dhe në zhvillimin e pabarabartë të numrit të kateve të të dy blloqeve themelore të ndërtimit. Shkak për këto janë jo vetëm arsye të tilla si synimi i kuptueshëm për të shkëputur volumet e ambienteve sanitare nga ato të ambienteve të banimit dhe i zmadhimit të volumeve të ambienteve të bllokut të majtë, për shkak të odës së miqve, por dhe ndikimi i dukshëm që ka ushtruar trualli i aksidentuar. Kjo shihet shumë qartë në të dy katet e fundit, ku pabarazia e truallit ka mundësuar zgjerimin e planimetrisë prapa.

Kompozimi ka një zhvillim të dallueshëm në lartësi duke qenë çdo kat me një numër relativisht të paktë ambientesh. Ky kompozim volumor theksohet dhe më tepër nga jashtë me thyerjet e volumeve; duke marrë krejt ndërtimi një hedhje të dallueshme, që përbën shkakun kryesor të karakterit monumental të veprës. Një karakteristikë me rëndësi në kompozimin e brendësisë, është pasuria e orendive të palëvizshme, pjesë përbërëse e trajtimit arkitektonik të ambienteve. Musandrat, dhipatotë, dollapët dhe kamaret i gjejmë mjaft të përdorura, ato ndërtohen në volumet më pak të shfrytëzueshme, apo trashësitë relativisht të mëdha të mureve.

Trajtimi i jashtëm arkitektonik i banesës i përgjigjet mirë dhe diferencimit funksional të kateve, madje dhe trajtimi i pamjes kryesore me një përkujdesje shumë më të madhe se ai i pamjeve të tjera, duhet shpjeguar me vendin kryesor që zë në kompozimin e odës balli i saj. Pamja kryesore (Tab. II) formohet nga tri komponente, dy blloqet anësore dhe ai qendrori pasi volumet e ambienteve sanitare, mjaft të larguara, nuk punojnë me ato. Blloqet anësore me trajtim të njëjtë, por në plane të ndryshme, lidhen shumë mirë me dy qemere që mbështeten mbi një kolonë të lartë. Në sfondin e kësaj hapësire, shquan lehtë masa e muraturës me të njëjtin trajtim si ato të blloqeve anësore. Kjo shkëputje, vazhdon edhe më e theksuar në katin e fundit ku kamerieja është e pambuluar. Ky grupim i tre pjesëve kryesore të kompozimit, në pamjen kryesore, nuk e copëton këtë të fundit, trajtimi i tyre arkitektonik jep shumë për gjallërimin e pamjes kryesore dhe për theksimin e vertikalitetit pa dëmtuar unitetin. Por dhe në lartësi kemi një ndarje të dallueshme nga një kornizë karakteristike guri, në nivelin e dyshemesë së katit të fundit, pikërisht atje ku mbaron muri masiv prej guri. Pjesa e poshtme, e pasuvatuar, e ashpër dhe monumentale, që vjen e thyhet në mënyrë ritmike nga dritare të harkuara që shtohen e zmadhohen duke iu afruar kornizës, është në kontrast me të sipërmen, me dritaret e shumta në ballët anësore dhe çardakun e pjesës qendrore. Bardhësia vezulluese e gëlqeres shton dhe më tepër këtë ndryshim të theksuar trajtimi. Nga kati përdhe i ashpër dhe monumental tek ai i fundit, kalohet me ritëm të ekuilibruar deri te korniza karakteristike, për të pasur pastaj një shpërthim të vrullshëm në dobi të transparencës dhe lirizmit. Për këtë kontribuojnë dhe strehët e gjera, të mbajtura plot elegancë nga testekët e gjatë. Pamjet anësore janë trajtuar me të njëjtën gjuhë arkitektonike si katet e poshtme, dritaret e qoshqeve, të ambienteve të banimit, që dalin anash nuk ua tjetërsojnë dot ftohtësinë dhe lakonizmin këtyre pamjeve, që në volum nxjerrin edhe më shumë në pah trajtimin e veçantë të pamjes kryesore. Banesa e Zekatëve, me proporcionet e gjetura, karakterin e theksuar monumental dhe lidhjen e goditur me truallin, është një kulm, i cili vjen i natyrshëm pas asaj përvoje të pasur, që kishte fituar mjeshtri popullor me ndërtimet e këtij tipi.

Në karakterizimin e kësaj banese nuk mund të lihet pa u theksuar dhe një tipar i qenësishëm i saj, karakteri mbrojtës, i cili madje shpjegon dhe mjaft probleme. Synimi për ta bërë banesën dhe një strehë të sigurtë nga çdo mësymje, ka qenë në të njëjtin plan, në mos më kryesori, krahas kërkesave të tjera lidhur me komoditetin. Këtë e shohim që te muret rrethuese dhe oborret e një pasnjëshme, por më qartë në vetë kompozimin e banesës dhe karakterin e saj. Kompozimi i theksuar vertikal është një shenjë e qartë e synimit për t'i vendosur ambientet e banimit në kondita sa më të sigurta, duke mos kompromentuar

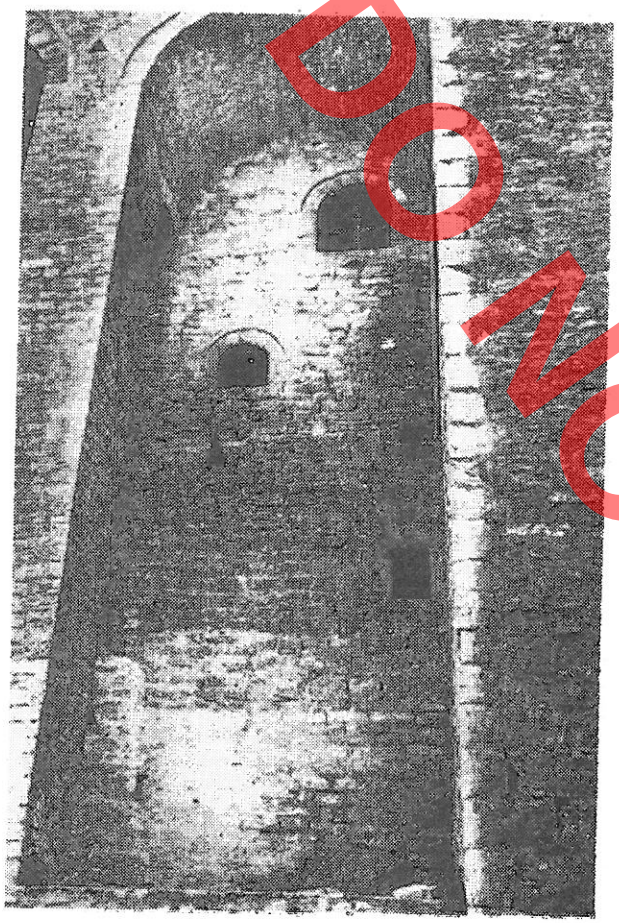

Fig. 20

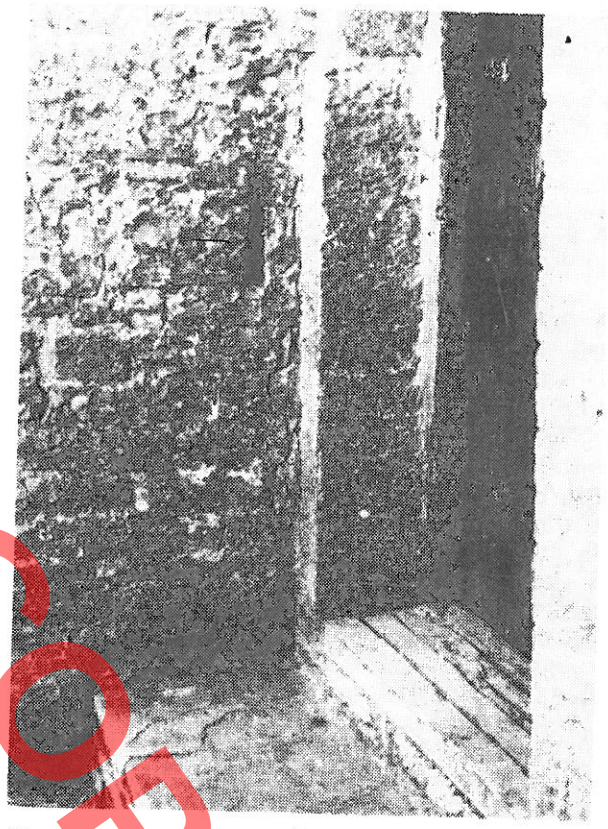

Fig. 21

DO NOT COPY

nevojat e tyre për ndriçim. Banesa me gjithë çardakun dhe kamerienë e katit të sipërm, është e mbyllur, mbasi ato janë shumë lart, nuk luajnë rol të rëndësishëm funksional dhe së fundi janë të mbrojtura shumë mirë nga dy blloqet anësore. Shumë kuptimplotë është trajtimi i dritareve të ambienteve ndërlidhëse (Fig. 20) të cilat barabar kërkojnë ndriçim, por për arsye thjesht mbrojtëse, nëndivani ndriçohet vetëm nga një dritare e vogël, e lartë në drejtim të vendit të marrjes së ujit, e mbrojtur me hekura dhe dy hapësira në formë frëngjie. Divani i gjysmëkatit, më i ngritur nga toka, pra më i sigurtë, ka dritare më të mëdha, që mbrohen me hekura në seksion më të vogël. Trajtimi i muraturës së pjesës së prapme të banesës, thuajse të shurdhët, gjithashtu tregon përkujdesjen për mbrojtje, por elementi më tipik që tregon sheshit karakterin fortesë të banesës janë frëngjitë për qitje me armë zjarri. Ato janë të formës së njohur pykë në plan dhe rrahin të mbikqyrin dy hyrjet për në oborrin qendror si dhe portën e banesës (Fig. 21), gjithashtu të tilla ndeshim në murin fundor të banesës për të kontrolluar pjesën e prapme të saj, praktikisht më të dobëtën. Banesa e Zekatëve është një shembull tipik i banesës gjirokastrite jo vetëm në mbarështrimin kompozicional por dhe për sa i përket natyrës së saj mbrojtëse, duke mbajtur shumë mirë emërtimin: «Kullë qytetare».

Restaurimi[13]. Banesa e Zekatëve në pragun e fi-

13) Projekti i restaurimit u hartua nga autori i artikullit, ndërsa punimet u kryen nga Atelieja e Gjirokastrës gjatë viteve 1967-1975. Më parë se kjo banesë të vihej në mbrojtje janë rindërtuar muri fundor i saj dhe blloku majtë i ambienteve sanitare.

në parmakët e drurit, si dhe në veshjen me fletë plepi të arkadës së valëzuar mbi shtyllat e drurit. Duke ruajtur skemën e tavaneve origjinale por mjaft të thjeshtuar u rindërtuan dy tavanet e çardakut. Qilari i zahiresë u çlirua nga oxhaku i mëvonshëm si dhe një ndarje e lehtë. Në patin e vogël u bënë punime të vogla pastrimi, ndërsa në patin e madh u rindërtua, sipas modelit ekzistues të degraduar, musandra si dhe pjesërisht dhipatoja. Ashtu si në patin e vogël u rindërtuan dritaret e sipërme fikse, sipas gjurmëve ekzistuese. Në odën ballore të krahut nga jugu, u bënë punime plotësimi në tavan, si dhe u rindërtua tamburi i oxhakut sipas skemës së zakonshme të kohës, në ambientet e banimit. Balli i këtij ambienti, i transformuar më vonë u ruajt si dëshmi jo pa vlerë në zhvillimin e teknikës së mureve të holla dhe dritareve. Në ambientin përbri u kryen punime plotësimi në të dy tavanet, si dhe u bënë punime plotësimi në dritaret. Punime të rëndësishme restaurimi u kryen në odën e miqve, e cila ishte mjaft e dëmtuar. Në të dy tavanet u kryen punime plotësimi dhe konsolidimi. U rindërtuan sipas shembujve ekzistues, apo u plotësuan elemente të tilla si kapakët e dollapëve dhe të dritareve, kafazët e drurit, dritaret prej allçie etj. U rindërtua dhipatoja sipas modelit të të njëjtit element në një banesë të zhvilluar gjirokastrite ndërtuar më 1823[14]. Punime pastrimi u kryen në pikturën murale si dhe oxhakun dekorativ të këtij ambienti.

Rrënojat e ambientit të gatimit u konsoliduan, ndërsa një trakt me lartësi rreth 2 m u rindërtua. Rindërtimi i këtyre ambienteve hynte në fushën e hipotezës dhe si i tillë u përjashtua.

Punimet disavjeçare restauruese të konsolidimit në këtë banesë e siguruan atë plotësisht nga ana e qëndrueshmërisë, ndërsa punimet plotësuese dhanë mjaft për rikrijimin e kuadrit të plotë të kësaj vepre, që e kthyer në muze etnografik ka gjetur destinacionin më të përshtatshëm, në përputhje me vlerat e saj madhore.

POOR COPY

14) Banesa në lagjen Palorto Rr. Themo Vasi Nr. 2, Është fjala për dhipaton e odës së miqve të kësaj banese.

TAB. I

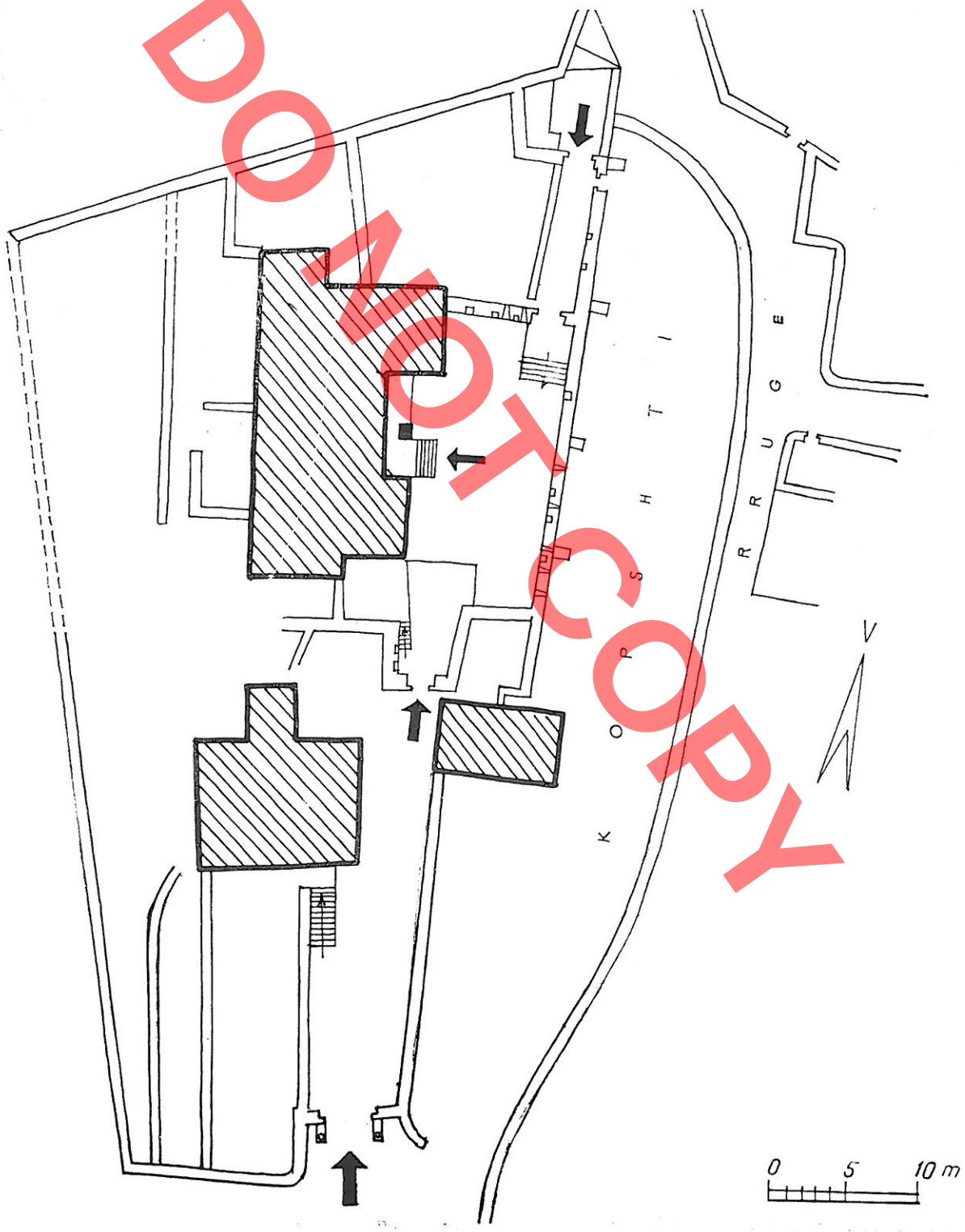

DO NOT COPY

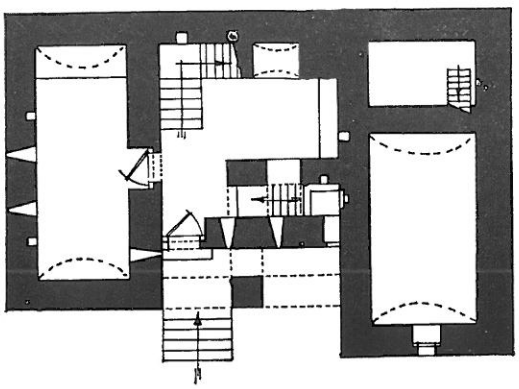

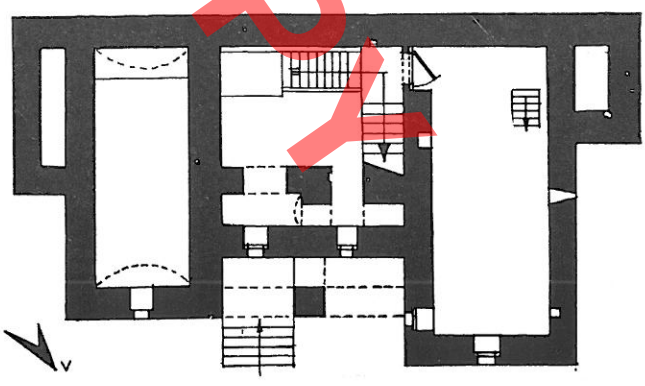

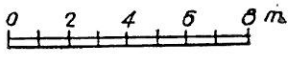

DO NOT COPY

TAB. III

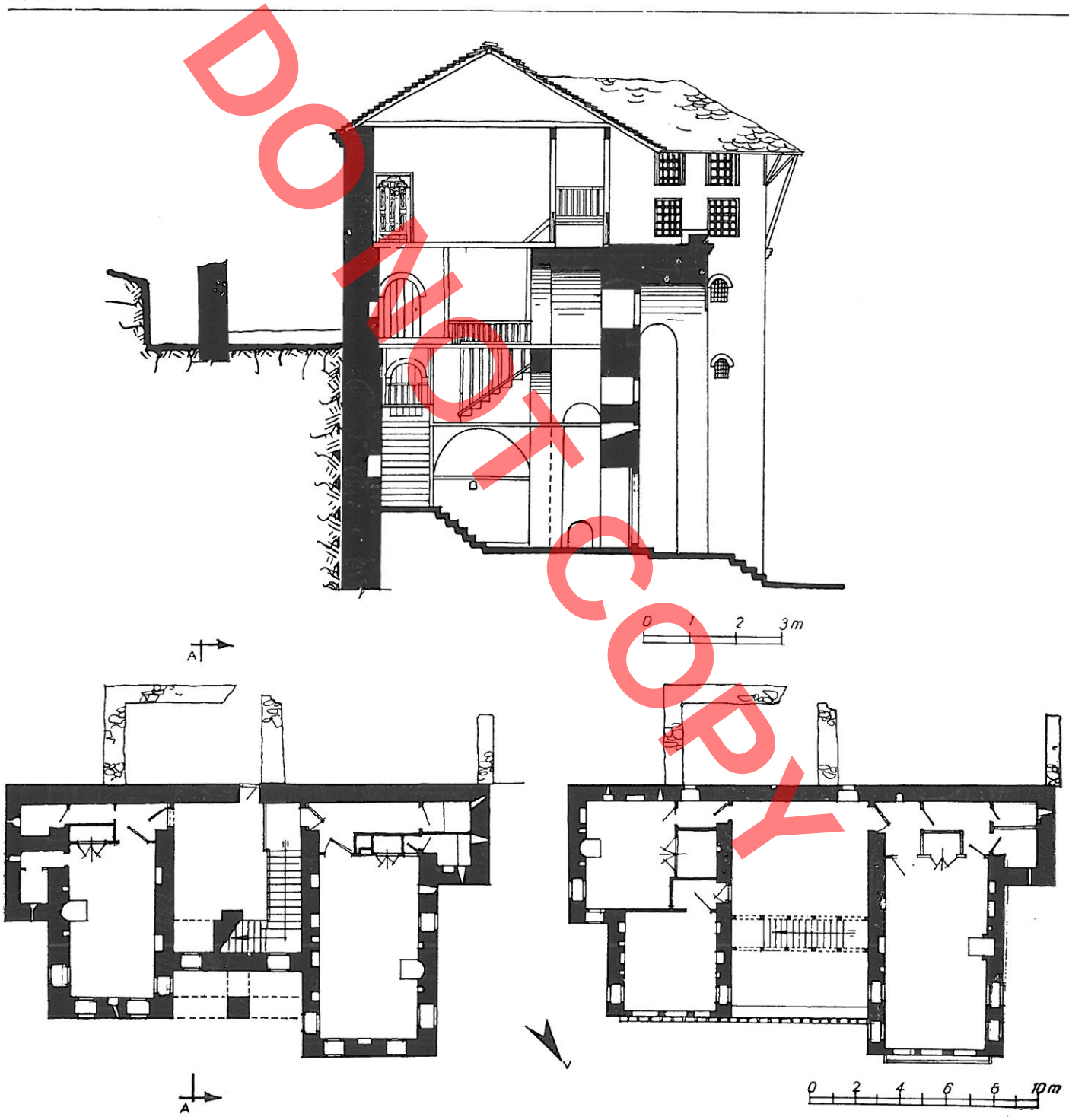

DO NOT COPY

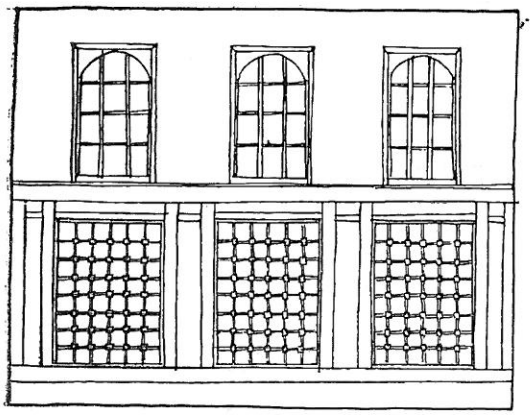

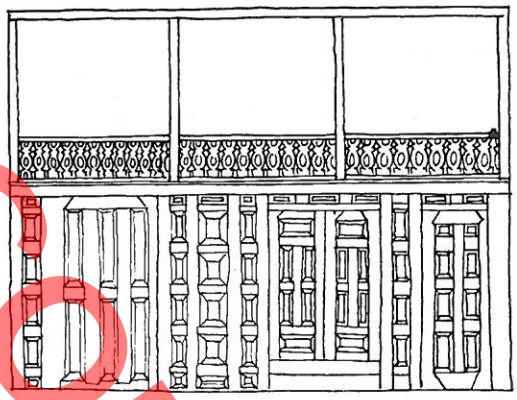

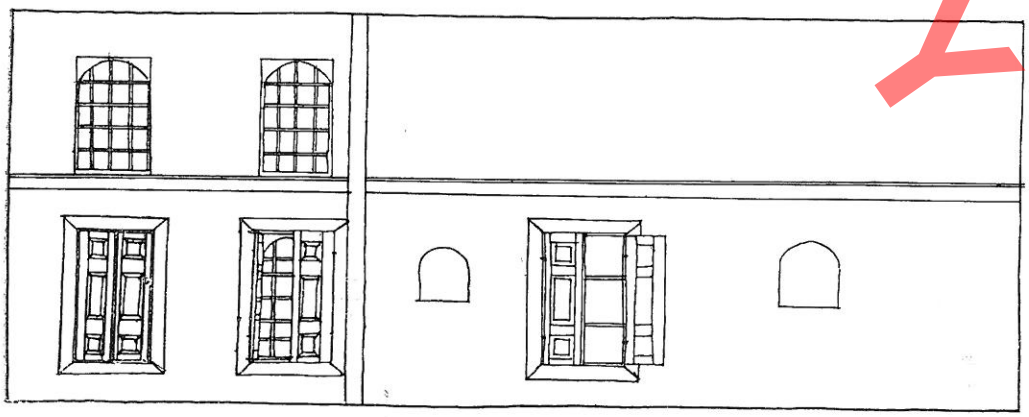

DO NOT COPY

TAB. V

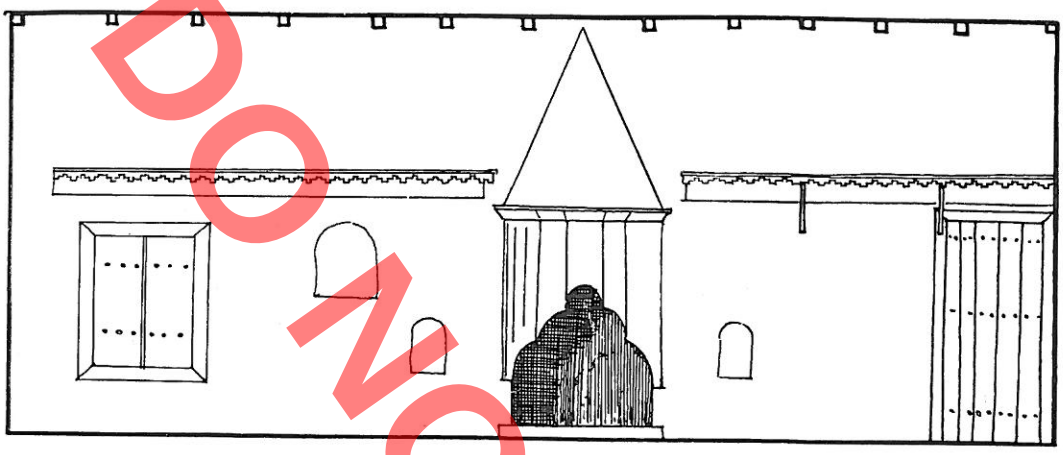

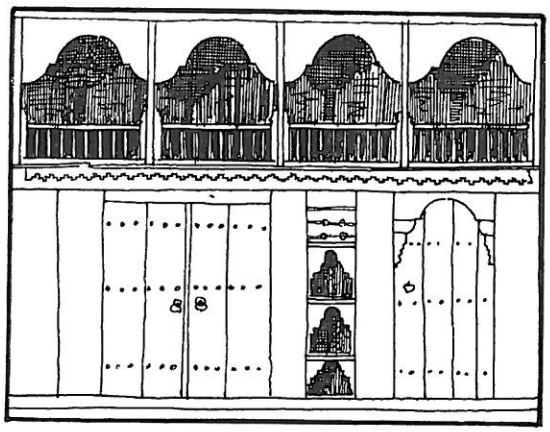

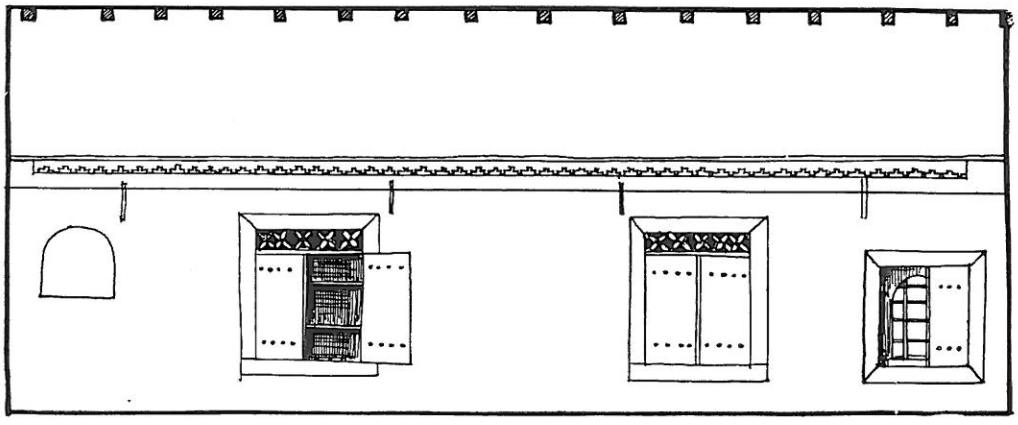

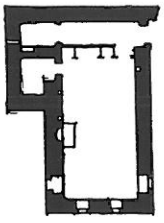

DO NOT COPY

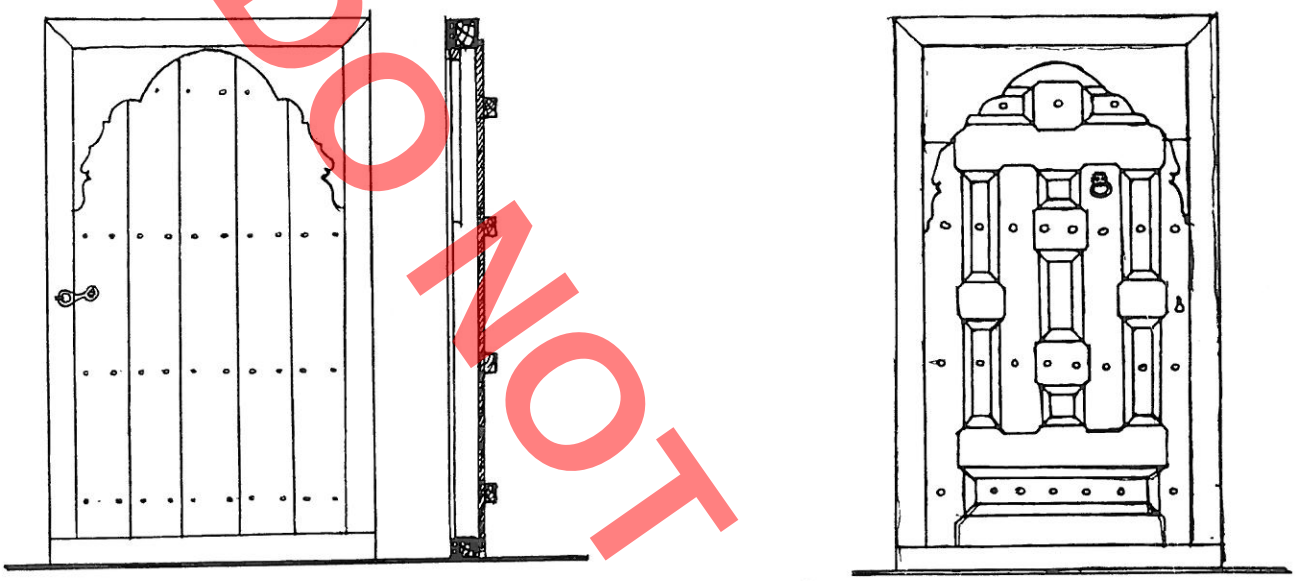

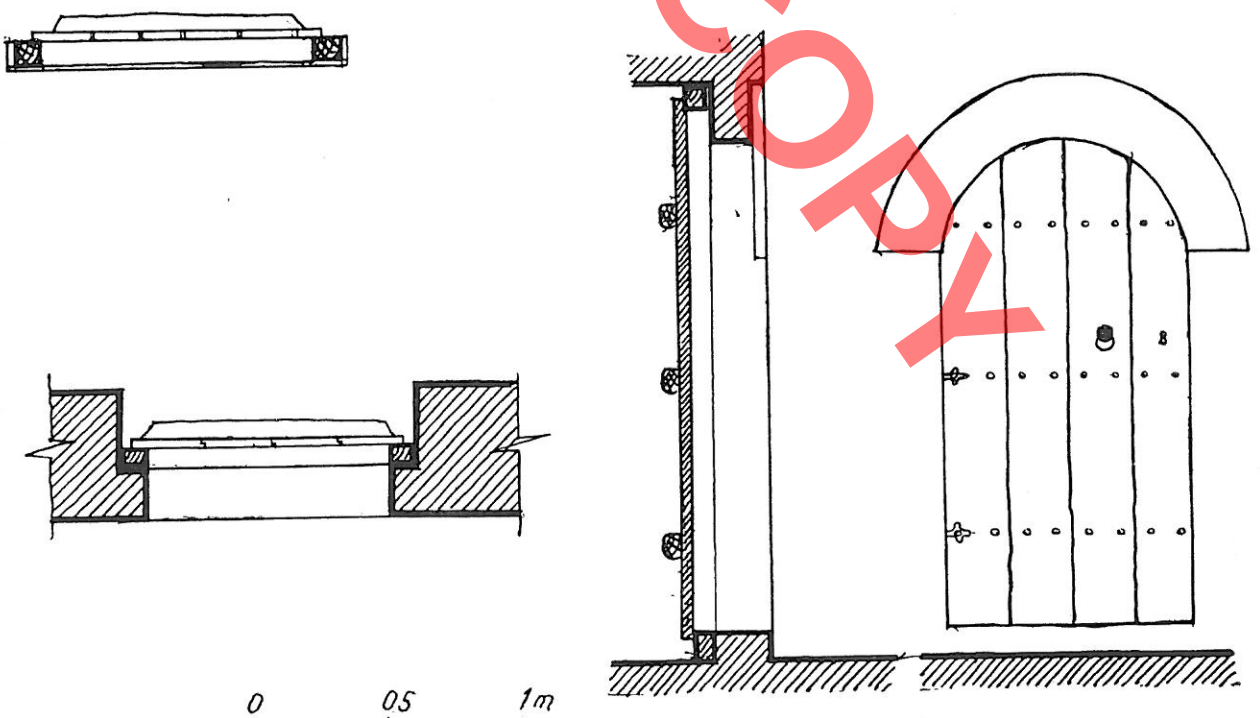

DO NOT COPY

Emin RIZA

DOCTORAT

ARCHITECTURE ET RESTAURATION DE LA MAISON DES ZEKAT A GJIROKASTËR

RESUME

La maison gjirokastrit constitue désormais un type à soi dans la typologie de l'habitation urbaine albanaise. Parmi les nombreuses habitations de Gjirokastër de type kulla *urbaine, conservées de nos jours encore, celle des Zekat se fait remarquer non seulement par sa grande valeur du point de vue architectonique mais aussi par le fait que la composition originale de cet ouvrage et nombre de ses éléments architectoniques se trouvent dans un état satisfaisant et constituent de la sorte un point de départ assez important pour l'étude de la typologie et de l'évolution de la maison gjirokastrit en particulier et de l'habitation urbaine albanaise en général. Ces considérations acquièrent une valeur plus concrète du fait aussi que l'on connait approximativement la date de sa construction. En témoignent tout d'abord les sources orales, qui rattachent sa construction à l'activité déployée par Ali Pacha Tepeleni dans ce domaine. Le traitement architectonique, par ailleurs, s'exprime en faveur de ces indications. Il en ressort donc que la maison des Zekat doit avoir été construite vers les années 1811-12.*

L'auteur de cet article s'est fixé la tâche de fournir une description de l'architecture de cette habitation, qui, sans le moindre doute, représente un des plus grands succès obtenus par la maison gjirokastrit pendant la période de son épanouissement classique (1800-1830), ainsi que des travaux de restauration qui y ont été effectués pendant les années 1968-1975.

La maison des Zekat se dresse dans le quartier Palorto, qui flanque le flanc inférieur de Mali i Gjerë; elle surplombe tout le quartier, dominant de la sorte la partie SO de la ville. Autrefois elle était entourée de murs, à l'exception de sa partie SO, dont il est difficile d'en définir l'extension malgré la présence de quelques tronçons. En tant que caractéristique relativement rare, ici nous sommes en présence de trois cours intérieures s'étendant sur toute la longueur, en plus d'un jardin situé au NE de ces cours et comportant les signes évidents d'une enceinte. L'existence des deux cours est une caractéristique habituelle à plusieurs maisons gjirokastrit, ce qui d'ailleurs a été relevé par G. Hahn aussi. La construction d'une deuxième cour à proximité de celle originale et par devant la maison, en dehors de sa fonction défensive, s'explique aussi, vraisemblablement, par le fanatisme des couches aisées de la ville.

La cour à droite comporte deux constructions, dont celle inférieure en ruine jusqu'au rez-de-chaussée et celle supérieure dans un état de conservation satisfaisant. La construction d'en haut représentait l'«odajashta» de la maison, tandis que la construction inférieure, à étage, conformément aux témoignages oraux, avait un rez-de-chaussée employée comme étable et une pièce au-dessus destinée à la conservation du foin. Ces deux bâtiments sont les seuls annexes de la maison.

Construite sur un terrain en pente, la composition volumétrique est celle caractéristique aux maisons à demi-étage. En conséquence les deux étages inférieurs s'élargissent du point de vue planimétrique par derrière, ce qui accroit la surface de construction par rapport à l'étage à rez-de-chaussée, dont la partie postérieure se trouve en contact avec le terrain. En dehors de cette inégalité de surface d'habitation entre les étages, le terrain, lui aussi, a évidemment influé sur le nombre des étages des deux principaux blocs de la maison. Ainsi le bloc situé sur le côté gauche, tirant profit du pendage du terrain, a un étage en plus du bloc situé sur le côté droit. Cette irrégularité entre les deux blocs disparaît au commencement de l'étage habité. Il convient de relever aussi la saillie faite par le bloc gauche, ce qui est conditionné par la nécessité de croitre la surface de la chambre des amis. Ce sont là trois phénomènes caractéristiques à toutes les maisons gjirokastrit, mais l'irrégularité relevée dans le nombre des étages est un élément relativement plus rare.

Le schéma planimétrique est simple: un noeud reliant les différents éléments au centre et deux blocs latéraux, en plus d'une pièce ajoutée à chacun des étages supérieurs. Les installations sanitaires avancent en saillie hors des blocs, en forme de kulla. *Malgré ces saillies, la planimétrie est bien nette et assez réussie du point de vue fonctionnel. Les pièces de cette maison peuvent être réparties, toujours du point de vue fonctionnel, en deux groupes: principaux et accessoires. Le premier comporte les chambres d'habitation, au nombre de cinq dans les étages supérieurs. En ce qui concerne les annexes: le local des animaux, la citerne, la cave des aliments et les pièces de la préparation des mets, les premiers se trouvent au rez-de-chaussée et au demi-étage et les autres dans la partie élargie de la planimétrie des étages supérieurs. Donc nous sommes en présence d'un regroupement où l'on relève facilement les pièces exerçant des fonctions différentes, en réservant la meilleure place aux chambres dites d'habitation. En hauteur également on relève une différence évidente entre les étages, ainsi l'étage à rez-de-chaussée et le demi-étage ne sont pas destinés à l'habitation, alors que le sont les étages supérieurs. Mais les étages destinés à l'habitation, eux-aussi, se différencient l'un de l'autre: ıe premier est haut de 2,80 mètres et le deuxième de 3.40 mètres. Cette différence de hauteur, ainsi que les fenêtres plus petites et en un nombre inférieur au premier étage par rapport au deuxième, s'expliquent par le fait que le premier étage est employé en hiver et le deuxième en été. C'est là une caractéritique de toutes les*

variantes plus évoluées de la maison gjirokastrit. Dans le noyau central, qui met en communication les différents éléments planimétriques, les escaliers évoluent librement et suivent entièrement ou partiellement les quatre parois des murs de cet espace. Le «sousdivan», le «divan» du demi-étage et celui inférieur représentent des volumes fermés mal illuminés, tandis que le «tchardak» et la construction caractéristique appelée «Kamerie» sont ouverts et bien illuminés.

L'unité base de ce type d'habitation est l'«oda» (=chambre), ayant une composition identique partout et des éléments architectoniques varie selon la fonction de chaque pièce.

La maison des Zekat représente, dans la morphologie de l'habitation gjirokastrit, une de ses variantes plus évoluées. Nous sommes en présence de la variante à deux ailes, rentrant dans la sous-variante simple. Dans un état de conservation presque intact, à l'exception de quelques dégats plutôt d'ordre technique, cette maison constitue un point de référence très important quant au caractère et à l'aspect architectonique et de construction de l'habitation gjirokastrit. Parmi les pièces destinées à l'habitation, la chambre des amis se détache des autres pièces par le traitement presque unique et dans un esprit différent, par le décor surchargé lui conférant une valeur à soi bien distincte. La composition est simple et nette. En ce qui concerne le volume central, le système des voûtes et des arcs joue un rôle important dans la formulation de l'intérieur et lui confère un caractère monumental par rapport à l'intérieur des pièces, où les éléments de bois créent une atmosphère de chaleur et d'intimité. Mais entre les étages aussi, entre l'étage inférieur et celui supérieur, on relève la même différence de traitement. Dans les étages inférieurs le type de construction est bien clair, il est rarement dissimulé; leur valeur esthétique ne consiste pas dans le traitement des différents éléments, mais dans le rapport des volumes et les irrégularités constituées par les éléments de construction que sont le «sousdivan», le «divan» du demi-étage et celui de l'étage. A l'étage supérieur, un soin particulier a été consacré au revêtement des parois des volumes: exemple les plafonds. Les étages inférieurs se distinguent par leurs proportions et la technique de l'ouvrage et les étages supérieurs par le décor attrayant mais toujours relié organiquement à l'architecture.

A première vue la composition apparaît symétrique, mais une étude plus attentive montre clairement que cette symétrie loin de constituer un objectif indispensable à atteindre, a été traitée avec beaucoup de fantaisie au point qu'elle est brisée en plus d'un point soit pour ce qui concerne le plan que le volume. Le développement de la composition apparaît clairement dans les nombreuses irrégularités, ayant toutefois des contours aux formes nettes, et dans le nombre inégal des étages dans chacun des principaux blocs du bâtiment. Ces phénomènes s'expliquent non seulement par la nécessité compréhensible de détacher le volume des cabinets de toilette de ceux des autres pièces de l'habitation et d'agrandir le volume des pièces du bloc gauche, afin de réserver la place requise à la chambre des amis, mais aussi par l'influence évidente exercée par le terrain accidenté. Cela apparaît clairement dans les deux derniers étages, où l'inégalité du terrain permet l'élargissement de la planimétrie par derrière.

La composition se développe clairement en hauteur, d'autant plus que chaque étage comporte un nombre relativement petit de pièces. Cette composition volumétrique étant plus marquante de l'extérieur, en raison de l'inégalité des volumes, l'édifice apparaît dans son ensemble plus svelte et confère à l'ouvrage le caractère monumental qu'on lui connaît. Une autre caractéristique importante de la composition à l'intérieur est constituée par l'abondance les ameublements fixes, en tant que partie intégrale du traitement architectonique des différentes pièces. Des placards, des «dhipato», les armoires à mur et des niches occupent les volumes non utilisables ou l'épaisseur relativement grande des murs.

Le traitement extérieur architectoniques de cette maison correspond au mieux à la fonction différente de chaque étage; en plus le traitement de la façade principale, avec un soin plus grand que celui accordé aux autres façades, s'explique par la place de relief qu'occupe sa partie frontale dans la composition de la pièce. La façade principale comporte trois composantes: les deux blocs latéraux et celui central, le volume des cabinets de toilette ne communiquant pas avec ceux-ci. Les blocs latéraux se caractérisent par un traitement analogue mais sur des plans différents, ils sont bien reliés par deux voûtes s'appuyant sur une colonne haute. Sur le fond de cette ouverture se détache facilement la masse de la maçonnerie, dont le traitement est analogue à celui des blocs latéraux. Ce détachement devient plus marquant au dernier étage, où la niche manque de couverture. Un tel regroupement des trois parties principales de la composition, loin de briser l'aspect de la façade principale confère à celle-ci, grâce au traitement architectonique de ses composantes, plus de vie et souligne son caractère vertical sans en affecter l'unité. Toutefois plus haut se distingue nettement une corniche caractéristique de pierre, placée au niveau du plancher du dernier étage, là où précisément se termine le mur massif de pierres. La partie inférieure, non enduite de crépi, rugueuse et monumentale, qui est brisée rythmiquement par des fenêtres en plein cintre dont le nombre et les dimensions croissent au fur et à mesure qu'elles s'approchent de la corniche, est en contraste avec la partie supérieure caractérisée par de nombreuses fenêtres sur les façades latérales et par le tchardak de la partie centrale. La blancheur miroitante de la chaux ne fait qu'accroître cette différence marquante du traitement. Le passage de l'étage à rez-de-chaussée, d'aspect rude et monumental, au dernier étage se réalise à un rythme équilibré jusqu'à la corniche caractéristique, puis l'on est en présence d'un élan impétueux en faveur de la transparence et du lyrisme. Des auvents larges, soutenus élégamment par des chénaux longs, apportent également leur contribution en ce sens. Les façades latérales se caractérisent par un traitement architectonique analogue à celui des étages inférieurs, des fenêtres des estrades, des pièces d'habitation, et, bien qu'elles soient en saillie, ne réussissent pas à modifier la froideur et la concision de ces façades, dont le vo-

BON TO COPY

COPY

lume met encore plus en relief le traitement particulier de la vue principale. La maison des Zekat, par ses proportions réussies, par son caractère profondément monumental et par sa liaison parfaite avec le terrain, constitue en soi un summum, le fruit d'une grande expérience acquise par nos maîtres populaires dans la construction de ce type d'habitation.

Il convient de souligner encore un trait essentiel à ce type d'habitation, son caractère défensif, d'autant plus qu'il nous permet d'apporter une solution à un bon nombre de problèmes. Le but de faire de cette maison un milieu à l'abri de n'importe quelle attaque venant du dehors revêt évidemment une importance primordiale par rapport aux exigences de la commodité. Cela apparaît clairement dans les murs d'enceinte et les cours intérieures qui se succèdent et plus clairement encore dans la composition même de cette habitation et dans son caractère. La composition verticale prononcée est un signe évident de l'intention de disposer les pièces d'habitation dans les meilleures conditions de sécurité possible, sans compromettre toutefois leur illumination. La maison des Zekat, avec son tchardak et sa niche de l'étage supérieur, appartient au type d'habitation fermée, du fait que les éléments susmentionnés se trouvent à un niveau très élevé, n'accomplissent pas un rôle important du point de vue fonctionnel et, en dernier lieu, ils sont bien protégés par les deux blocs latéraux. Une grande importance revêt le traitement des fenêtres des pièces de communication, qui doivent être bien illuminées mais ne le sont pas pour des motifs de sécurité. En effet, le «sous-divan» est illuminée seulement par une petite fenêtre, relativement haute en direction de l'endroit où l'on puise l'eau et protégée par des barres de fer et deux ouvertures en forme de meurtrières. Le «divan» du demi-étage, au-dessus du niveau du sol, donc plus sûr, est équipé de fenêtres plus grandes protégées par des barres de fer d'une section plus petite. Le traitement de la maçonnerie dans la partie postérieure de l'habitation, presque à sec, montre également, le soin accordé à la défense, mais l'élément plus typique mettant en évidence le caractère forteresse de cette habitation est représenté par les meurtrières destinées aux armes à feu. Comme d'habitude en forme de pieu, ces meurtrières surveillent les deux entrées de la cour centrale ainsi que la porte principale. Le mur terminal de l'habitation aussi est pourvu de meurtrières afin de pouvoir contrôler sa partie postérieure, qui est la moins protégée. La maison des Zekat est un exemple typique de l'habitation gjirokastrit non seulement quant au développement de sa composition, mais encore quant à sa nature défensive. Aussi la dénomination de «kullë urbaine» lui sied à la perfection.

La restauration. – *Avant de commencer les travaux de restauration, la maison des Zekat présentaient plusieurs, endommagements dans la structure des murs de soutien et surtout dans la construction du toit. Différent éléments architectoniques manquaient en partie ou totalement, d'autres étaient sur le point de se dégrader complètement. Donc il était indispensable d'entreprendre la restauration de ce monument, afin de le consolider du point de vue statique et de traiter à nouveau des différents architectoniques conformement à leur degré de dégradation. La documentation recueillie pendant l'étude du monument, l'analyse minutieuse de son état technique et de sa position par rapport aux autres habitations de même type architectonique ont créé les conditions requises pour que le projet de restauration d'apporter une solution judicieuse au problème posé et cela suivant des critères d'appréciation qui considèrent le monument architectonique dans l'unité oeuvre d'art – document historique.*

A la suite des études effectuées il a été constaté que cette maison n'avait subi aucune sorte de modification importante quant à la structure de sa planimétrie, à l'exception de quelques murs de séparation dans une de ses pièces. L'unique endommagement vrai et propre causé à la composition de l'habitation consiste dans la destruction presque totale, et cela pour des motifs que nous ne connaissons pas, de deux pièces destinées à la préparation de la nourriture. Les travaux de déblayage effectués dans cette partie de l'habitation ont mis en lumière le plancher de la pièce du premier étage revêtue de dalles, le foyer et un tronçon du mur SE. Ont été mises aussi au jour les traces de l'autre pièce, située à l'étage inférieur et faisant les fonctions d'une cuisine, couverte de voûtes de pierre et avec des formants SE-NO. En plus de cet endommagement a été reconstruite la partie frontale de la chambre du côté droit se trouvant à l'étage supérieur, qui, auparavant, était analogue à celle de la chambre des amis. Selon les témoignages oraux, cette modification a été effectuée au commencement du XXe siècle.

Le projet de restauration a été élaboré selon les critères suivants:

1) Sauvegarde maximale des éléments originaux, même lorsque ceux-ci sont partiellement dégradés;

2) Reconstruction de différents éléments de construction en danger d'écroulement, lorsqu'il est impossible d'assurer leur stabilité, en employant selon les cas la technique originale ou les techniques de l'époque;

3) Reconstruction des éléments disparus selon les modèles ou les traces existants et très rarement, en des cas exceptionnels, selon des témoignages oraux bien contrôlés et en analogie à d'autres monuments de la même époque;

5) Conservation des modifications effectuées en des périodes postérieures, lorsque celles-ci ne sont pas des improvisations sans critère et n'affectent pas gravement, en conséquence, l'unité de traitement du monument;

6) Non reconstruction des pièces écroulées dont on ne conserve qu'un nombre infime de traces.

Ces critères ont été appliqués selon les cas à des degrés différents, séparémment ou dans leur ensemble dans les diverses pièces ou éléments particuliers de la maison.

A la suite des travaux de restauration, qui se poursuivirent pendant plusieurs années dans le but de consolider la maison des Zekat, celle-ci a accru sa stabilité. Par ailleurs, les travaux complémentaires ont contribué à recréer le cadre original de cet ouvrage, qui, en sa qualité actuelle de musée ethnographique, a trouvé sa destination la plus appropriée en raison des grandes valeurs qu'il comporte.

Leonard SULI

RESTAURIMI I TRI BANESAVE FSHATARE

DO NOT COPY

Objekti i këtij artikulli është studimi dhe restaurimi i tri banesave fshatare dy prej të cilave ndodhen në Shqipërinë e Veriut dhe njëra në Shqipërinë e mesme. Megjithëse tipologjikisht ato nuk paraqesin afri, madje janë krejt të ndryshme, përsa i përket problematikës restauruese, njësive themelore kompozicionale, elementeve të veçantë arkitekturale dhe konstruktivë si dhe teknikës së ndërtimit kanë shumë gjëra të përbashkëta. Një faktor që ngre peshë në paraqitjen e përbashkët, në një artikull të vetëm të këtyre tre restaurimeve ka qenë synimi për të publikuar punimet e para në këtë degë të re të gjinisë së banesës popullore, duke i bërë të njohura parimet metodike të zbatuara dhe në ndërtimet fshatare, të cilat tashmë, në sajë të punës së madhe gjurmuese dhe vlerësuese zënë një vend me rëndësi në pasurinë tonë të kulturës materiale. Restaurimi i këtyre tre monumenteve me vlera të veçanta në gjinitë e tyre shtronte në radhë të parë probleme të karakterit të përgjithshëm metodik, thuajse të njëjta për secilën banesë, arsye kjo që na shtyn t'i paraqesim fillimisht. Zgjidhja e këtyre problemeve do të na kushtëzonte hartimin e projekteve të restaurimit. Meqenëse gjëndja e disa strukturave të këtyre banesave, siç do ta përmendim më poshtë nuk ishte e mirë, së pari u pa e nevojshme të shtrohej problemi i konsolidimit ose i rindërtimit të këtyre strukturave sipas rastit që do të na paraqitej, duke ruajtur në maksimum elementin e vjetër, në këtë mënyrë do të sigurohej gjëndja teknike e këtyre monumenteve.

Së dyti shtrohej problemi nëse duhej të ruheshin ose jo, disa elemente të shtuar më vonë që kishin tjetërsuar strukturën kompozicionale të monumentit. Në lidhje me këtë problem u mbajt ky qëndrim kur këto shtesa kishin cënuar në një masë të konsiderueshme strukturën e banesës dhe në vetvete ato nuk paraqitnin ndonjë vlerë ato duhet të hiqeshin. Në rastin tjetër kur ato kishin një karakter të përkohshëm dhe sot për sot ndikonin pozitivisht në kushtet e banimit, e në të ardhmen mund të hiqeshin lehtësisht pa cënuar vlerat e monumentit, vendosëm t'i linim të paprekura. Së fundi rindërtimi i elementeve të veçantë arkitekturalë dhe funksionalë u pranua si veprim i mundshëm dhe i dobishëm në rast se gjurmët e ekzistencës së tyre ishin të sakta e të plota dhe për vetë faktin, ashtu siç do ta përmendim më poshtë, për çdo banesë radhazi, përveç të dhënave gojore ndodheshin dhe një numër banesash të të njëjtit tip dhe trajtim, pranë atyre që ruanin këto elementë, që siç dihet në ndërtimet popullore janë mjaft të tipizuar.

Banesa e parë është një rast interesant i banesës me qoshk dhe kullë mbrojtëse[1] (fig. 1), kjo banesë ndodhet në lagjen veriore të fshatit Koçaj afër Bulqizës. Sipas të dhënave të banorëve më të moshuar ndërtimi i saj i përket fillimit të shek. XIX. Banesa ka pësuar një serë ndryshimesh dhe shumë elemente konstruktivë ishin në prag të degradimit (Fig. 2) duke bërë kështu të domosdoshme ndërhyrjen për restaurimin e saj. Pamvarësisht nga ndryshimet e pësuara struktura e saj fillestare dallohet qartë. Banesa është ndër-

1) Rilevimet janë të autorit, F. Zarshatit, M. Babës, S. Matës, K. Qatipit, A. Drazhit, fotot të autorit, H. Çollakut. Për dy banesat e para është shfrytëzuar dhe dokumentacioni grafik i bërë nga P. Thomo, A. Muka që ndodhet në arkivin e Institutit të Monumenteve. Projektet e restaurimit u hartuan nga autori i artikullit. Punimet e restaurimit të banesës së parë dhe të dytë u kryen respektivisht në vitin 1976 dhe në vitin 1977, nga Ateljeja e Monumenteve të Kulturës së Tiranës, nën drejtimin e autorit dhe F. Topullit. Punimet e restaurimit në banesën e tretë u kryen në vitin 1977 nga Ateljeja e Monumenteve të Kulturës së Shkodrës nën drejtimin e autorit Sh. Priftit dhe Xh. Haverit.

1) P. Thomo, **Banesat me qoshk në Shqipërinë e Veriut,** Etnografia Shqiptare VIII f. 211.

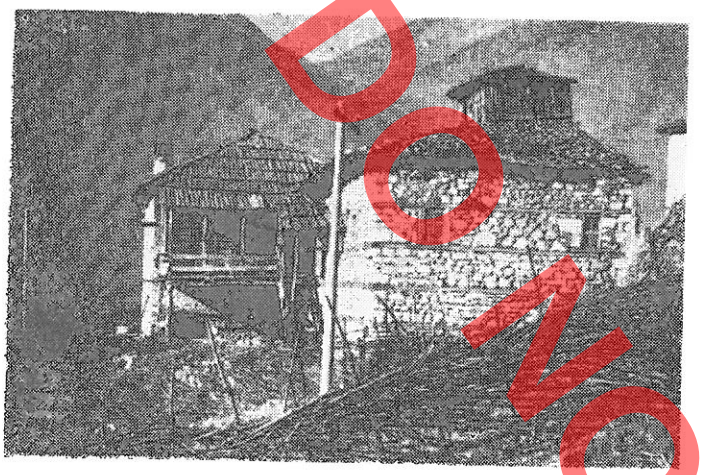

Fig. 1

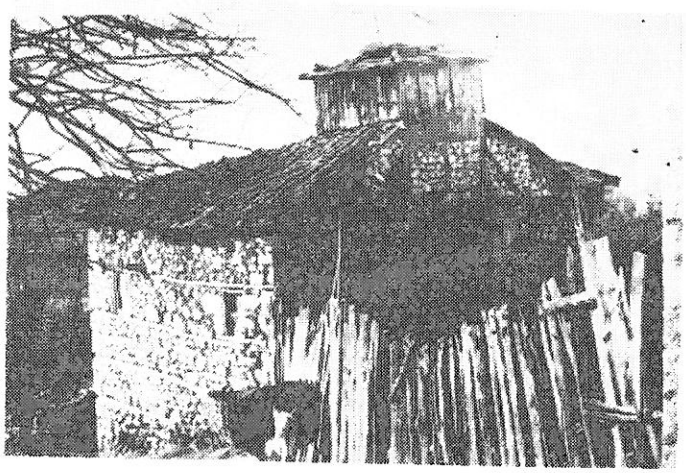

Fig. 2

tuar në një terren thuajse të rrafshtë, ajo është një ndërtim dy katësh prej guri dhe e mbuluar me tjegulla (Tab. I,II,III,IV,V). Katet ndërlidhen sot me shkallë të jashtme prej druri një rampshe. Secili kat përmban një ambient të vetëm, kati përdhes (burgu) shërben për strehimin e bagëtive, kurse kati i parë fillimisht i pa ndarë për banim. Në pjesën veriore të banesës mbrenda volumit të ndërtimit ndodhet kulla mbrojtëse (sharapolli), për tek e cila të çojnë një palë shkallë të heqshme prej druri, që vendosen në brendësi të ambientit të banimit. Në katin përdhes hyhet nga ana jugore e banesës, dy dritare të vogla i japin ndriçim dhe ajrim këtij ambienti të errët. Shkallët e jashtme prej druri të përmendura më sipër të çojnë në parahyrjen nëpërmjet të cilës hyn në ambientin e banimit të katit të parë. Ky ambient është i shtruar me një shtresë dheu, i suvatuar dhe pa tavan. Ambienti në planimetri ka formën e një katërkëndëshi të përzgjatur dhe ka një sipërfaqe thuajse të barabartë me atë të katit përdhes. Në brendësi të tij në pjesën fundore është ndërtuar më vonë një qilar për fjetje. Në faqen ballore të orientuar nga lindja ndodhet vatra dhe oxhaku, tamburi i të cilit ka formën e një koshi, afër oxhakut është kamarja ku vendosen paisjet e kafesë, po në këtë pamje në të dy anët e oxhakut janë vendosur dy dritare të pajisura me kapakë druri të brendshëm. Përsipër dritareve të kësaj faqeje shohim gjurmët e dy kamareve të mëdha të cilat janë murosur (Tab. I, V). Ndriçimi dhe ajrimi i shtohet ambientit nëpërmjet dy dritareve të tjera të vendosura në pamjen jugore të cilat janë ndërtuar në një nivel më të parat, por hapësira e dritës së tyre është më e vogël. Pjesën më të lartë të banesës e përbën kulla e fortifikuar, dyshemeja e së cilës është vendosur mbi trarët e çatisë (Tab. II). Kulla është e paisur në frëngji të shumta, ajo ka të ndërtuar në seicilën faqe nga një dritare të vogël. Faqja e jashtme e kullëzës e orjentuar nga veriu është ndërtuar në të njëjtin rrafsh me atë të faqes së muraturës së gurit të dy kateve të banesës[2] (Fig. 2).

NDRYSHIMET QË KA PËSUAR BANESA NË KOHË

Këto ndryshime kanë prekur kompozimin planimetrik, si dhe elemente të veçantë arkitektonikë dhe konstruktivë. Si rezultat i këtyre ndryshimeve është tjetërsuar ana funksionale dhe ana arkitektonike e pamjeve të jashtme. Në këto ndryshime dallojmë dy momente kryesore: një fazë ndërtimi dhe një rindërtimi. Fazës së parë i përket ndërtimi i banesës së re pranë banesës së vjetër. Kjo banesë duke marrë në konsideratë të dhënat e më të moshuarve është bërë para 50 vjetësh, ndërtimi i saj ka dëmtuar pamjen jugore dhe lindore të banesës. Fazës së dytë i përket rindërtimi i murit perimetral verior duke mos përfshirë këtu të dy qoshet e tij. Ky rindërtim është bërë mbas dëmtimit që ka pësuar banesa nga lëkundjet sismike kohë

2) Duke u nisur nga pozicioni i kullëzës në fillim na lindën dyshime se banesa duhet të kishte vazhduar nga ana veriore, në këtë rast kulla binte në mes të banesës, por nga sondazhet e bëra gjatë punimeve ku supozim ra poshtë, për arsye se nuk u gjetën gjurmë themelesh dhe qoshet e murit perimetral verior ruanin teknikën e vjetër.

DO NOT COPY

më parë. Me fazën e parë janë të lidhur ndërtimi i shkallëve të jashtme prej druri në mënyrë që të bëhej ndërlidhja nga jashtë me të dy ambientet e katit të parë që përmbanin të dy banesat. Këtij qëllimi i shërben dhe prishja e pjesshme e qoshkut. Ndryshimet e tjera mund të jenë bërë në një kohë ose jo me ato të dy fazave që përmendëm më lart.

Kati përdhes (burgu). Janë hequr shkallët e brendshme prej druri të cilat ishin të vetmet që ka pasur fillimisht banesa për ndërlidhjen e dy kateve të saja. Shkallët përbëheshin nga një rrampë e vetme dhe kanë qenë vendosur në qoshen veri-perëndimore të ambientit paralel me faqen veriore të tij, për këtë na bindin kryesisht gjurmët e dy kllaposjeve të bëra në traun e dyshemesë të katit të parë mbi të cilat mbështeteshin pjesa e sipërme e dy trarëve anësore mbi këto të fundit vendoseshin shkeljet prej dërrase. Përballë hyrjes origjinale, në murin verior është ndërtuar më vonë një derë siç duket për qëllim komunikimi me ambientin provizor të mbështetur me banesën në këtë anë, ambient i cili sot nuk ekziston por kanë mbetur ende gjurmët e suvasë në një pjesë të faqes së jashtme të murit verior. Gjithashtu teknika e ndërtimit të shpatullave të portës në krahasim me atë origjinale na e forcon mendimin se kjo derë është hapur më pas. Mbasi është rrënuar ambienti dera e mësipërme është murosur.

Ambienti i banimit. Një ndër ndryshimet që ka dëmtuar rëndë kompozimin fillestar të këtij ambienti është prishja e qoshkut i cili ka qenë ndërtuar në qoshen jug-perëndimore të tij. Për qënjen e qoshkut tregojnë qartë ndërprerja e mureve perimetralë jugor dhe perëndimor dhe niveli më i lartë i dyshemesë në këtë pjesë të ambientit në ndihmë të saj vjen struktura e çatisë të kësaj pjese[3]. Këtë mënyrë ndërtimi qoshqesh e kemi parë dhe në disa banesa të tjera, për të cilat si dhe për rastin konkret ka shkruar Pirro Thomo[4]. Nga të dhënat gojore muratura e qoshkut ka pasur trashësi rreth 20 cm dhe në dy drejtimet kanë qenë ndërtuar gjithsejt tri dritare të vogla katërkëndëshe të pajisura përbrenda me kapakë drrase. Dy çatmatë ndarëse të ndërtuara më vonë kanë shërbyer për krijimin e qilarit për fjetje në pjesën fundore të ambientit. Për ndriçimin e këtij ambienti të ri kanë shërbyer dhe ndërtimi i dy dritareve në muret anësore jugorë dhe veriorë. Nga të katër dritaret të vendosura në faqen lindore dhe jugore, tri prej të cilave janë zmadhuar në pjesën e jashtme më vonë. Në këtë përfundim na çon fakti se shohim një ndryshim teknikë

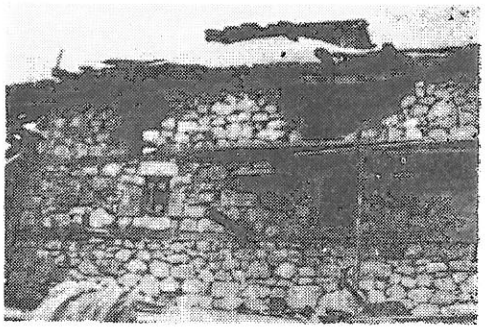

Fig. 3

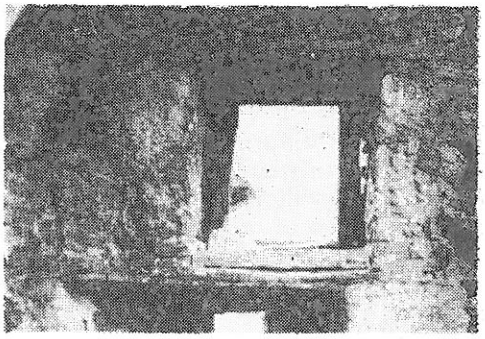

Fig. 4

ndërtimi të konturit të jashtëm të tri dritareve të mësipërme me teknikën e muraturës së murit të vjetër si dhe qenia e dritares origjinale në faqen jugore (Fig. 3) që ka sipërfaqe më të vogël ndriçimi. Konturi i jashtëm i së cilës është ndërtuar me patur guri ku teknika e ndërtimit të sajë është i njëjtë me atë të pjesës së jashtme të muraturës të murit anësor. Gjatë heqjes së suvasë të bërë më vonë, në faqen lindore përsipër dy dritareve në të dy anët e oxhakut u qartësuan plotësisht gjurmët e dy kamareve të mëdha të përmendura më sipër. Këto hapësira përbënin pjesën e brendshme të dy (çikmave) (Tab. I, V). Në pjesën e poshtme të njerës prej këtyre hapësirave shohim të vendosura tre trarët që dalin në formë konsoli mbi të cilët siç duket mbështetesh muratura e pjesës së jashtme e çikmave të cilat ashtu si dhe ato të banesave të tjera kanë qenë pajisur me frëngji. Në faqen jugore dolën gjithashtu gjurmët e konturëve të dy dritareve të ndërtuara përsipër atyre të radhës së poshtme (fig. 3, 4). (Tab. V) me qëllim që të shtohej ndriçimi dhe ajrimi i ambientit. Gjithashtu është ndryshuar dhe teknika fillestare e murit perimetral verior, ku gjatë fazës së rindërtimit

3) Ka mbetur dhe sot trau horizontal i cili mbështetet mbi dy qoshet e ndërprera të mureve perimetralë që përmendëm më sipër, ku mbi të cilin vendoseshin strukturat e tjera të çatisë së qoshkut.

4) P. Thomo, vep. cit. F. 211.

BOTIMI

DO NOT COPY

Fig. 5

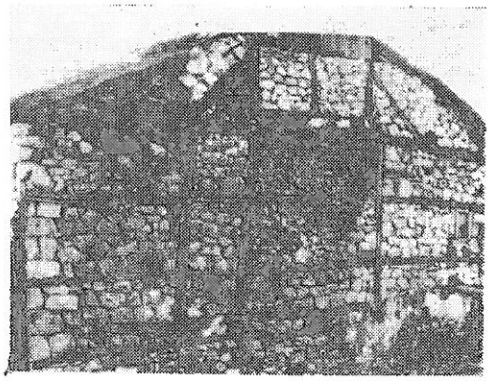

Fig. 6

të tij që kemi përmendur më lart të bërë kohë më parë janë ndërprerë brezat prej druri horizontal të faqes së jashtme nga binarë të vendosur vertikalisht, duke dobësuar kështu qëndrueshmërinë statike dhe si pasojë e tërmetit të vitit 1967 që përfshiu këtë zonë, muri pësoi deformime të ndjeshme që çuan më vonë, thuajse në degradimin e plotë të tij (Fig. 5).

Kulla (Sharapolli). Nuk ka pësuar ndonjë ndryshim me rëndësi në elementet që përbëjnë strukturën e saj, vetëm se gjëndja e disa prej këtyre elementeve është degraduar siç është rasti i çatisë dhe i veshjes me dërrasa. Banesa në të dy katet është e ndërtuar me gurë kave të lidhur me llaç balte, muratura e së cilës qarkohet me breza druri prej lisi çdo 0.8 m lartësi. Çdo kontur brezash formohet nga dy të tillë me përmasa 8-11x12-13 cm që lidhen me binarë tërthorë 4x7 cm. Në të dy faqet e muraturës brezat janë të dukshëm. Një teknikë tjetër e takojmë në muret e kullëzës (sharopollit) (Fig. 6) (Tab. II, IV), të cilët janë formuar nga binarë vertikalë dhe horizontalë të përforcuar me binarë diagonalë ku boshllëqet e krijuara mbushen me gurë, skeleti i formuar vishet nga të dy anët me dërrasa vertikale. Dyshemeja e katit të banuar dhe e sharapollit është prej dërrasash lisi të afruara e mbuluar me një shtresë dheu të ngjeshur. Dyert janë një flegërshe të mbuluara me arkitra druri. Çatia është ndërtuar me sistem të vjetër (Tab. II). Restaurimi i këtij monumenti me vlera të veçanta në gjininë e tij shtronte në rallë të parë zgjidhjen e atyre problemeve që kemi përmendur fillimisht, zgjidhja e të cilave do të konkretizonte këtë restaurim. Kështu u vendos që muri perimetral verior të rindërtohet plotësisht duke ruajtur teknikën e vjetër por duke hequr binarët vertikal të vendosur më vonë (Tab. III). Gjithashtu u rindërtuan një pjesë e mureve jugorë dhe lindorë duke lënë të pa prekur, oxhakun. Që të sigurohej plotësisht qëndrueshmëria e monumentit dhe duke pasë në konsideratë zonën në të cilën ndodhet ai, zonë

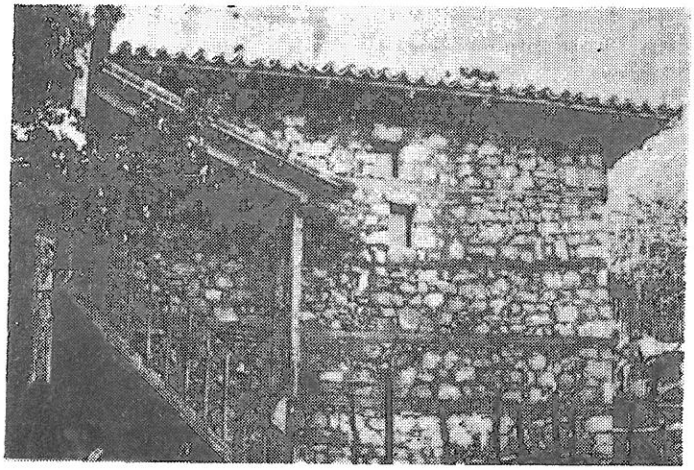

Fig. 7

Fig. 8

e cila preket shpesh nga lëkundjet sizmike vendosëm që në pjesën e sipërme të mureve të bëhej një brez b/a i fshehur. Ndërsa strukturat që përbënin kullën (sharapollin) u ruajtën origjinale, me përjashtim të një pjese të veshjes me dërrasa vertikale dhe mbulesës së çatisë të cilat ishin dëmtuar plotësisht. Disa elemente të shuar më vonë si p.sh. shkallët e jashtme prej druri, ndarjet prej çatmaje në ambientin e banimit, me qenë se kanë karakter provizor dhe në të ardhmen janë krejtësisht të heqshme pa cënuar vlerat e monumentit, i lamë të paprekura. Së fundi rindërtimi i dy çikmave në pamjen lindore u pa i mundshëm për arsye të gjurmëve të gjetura të cilat i përmendëm më lart, rindërtimi i tyre, zvogëlimi i dritareve të poshtme në pamjet lindore dhe jugore të banesës i kthente asaj në një masë të konsiderueshme formulimin arkitektonik – fillestar të këtyre pamjeve. Gjithashtu u pa e arsyeshme që dritaret e radhës së sipërme të pamjes lindore të mos muroseshin sepse një veprim i tillë do të vështirësonte studimin e mëvonshëm për të përcaktuar përfundimisht fazën e saktë të ndërtimit të tyre (Fig. 7). Ndërhyrjet restauruese sollën si rezultat eleminimin e rrezikut të degradimit të monumenti dhe rritën vlerën arkitektonike të tij (Fig. 8). Në të ardhmen kur të krijohet mundësia për heqjen e banesës së re që i është ngjitur monumentit dhe heqjen e të gjithë elementeve të tjerë provizor, që u evidentuan në këtë fazë studimi do të paraqitej nevoja për të studiuar kryesisht mundësinë e rindërtimit të qoshkut në mënyrë të tillë që monumenti të rifitonte plotësisht vlerat e tij, përsa i përket anës funksionale dhe arkitektonike.

* *
*

Banesa e dytë ndodhet në fshatin Surrel të rrethit të Tiranës, ajo është një ndërtim njëkatësh dhe pjesërisht dykatësh prej guri (Fig. 9) (Tab. VI, VII, VIII, IX, X, XI). Ajo është ndërtuar në një terren me pjerësi të vogël. Pjesa një katëshe që është më e vjetra[5] i përket tipit me «një kthinë»[6], i cili përbëhet nga një ambient i vetëm banimi që vendasit e quajnë shtëpia e zjarrit e cila paraprihet nga hajati. Pjesa dy katëshe e cila i është shtuar shtëpisë së zjarrit më vonë[7] përmban për çdo kat nga një ambient. Kati përdhes shërben për strehimin e bagëtive ndërsa kati i parë për banim dhe për pritjen e miqve që siç duket për këtë qëllim

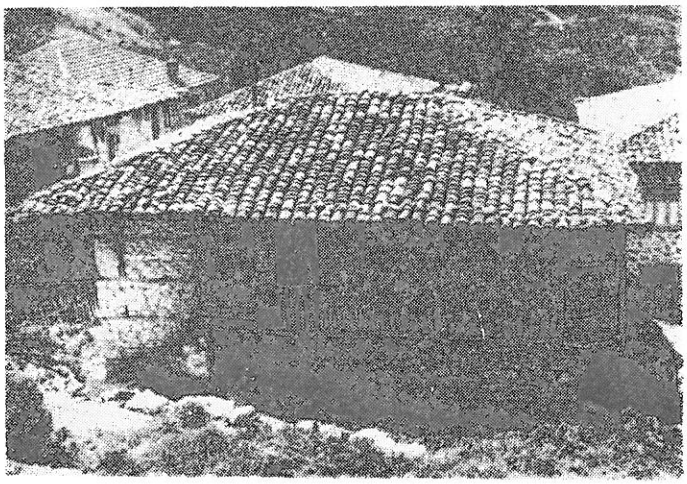

Fig. 9

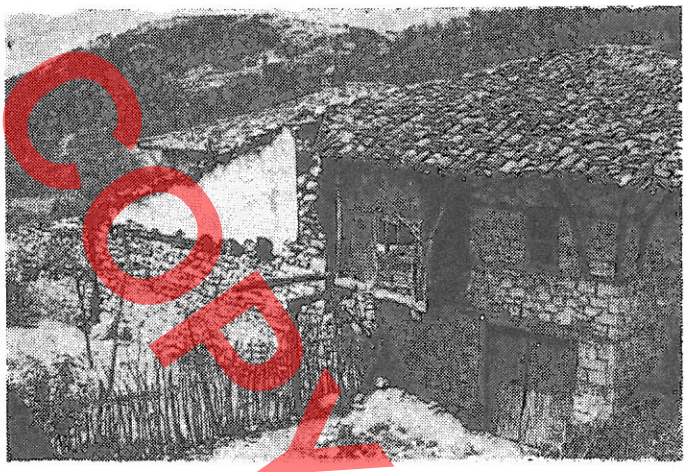

Fig. 10

janë ndërtuar dhe shkallët e jashtme prej guri që duke kaluar nëpërmjet selës (ballkonit) i cili shtrihet në të gjithë ballin e pjesës dy katëshe komunikon me anë të një dere të vetme me ambientin e banimit të kësaj pjese. Gjatë kohës shumë elemente konstruktivë dhe funksionalë ishin dëmtuar (Fig. 10). Në këto dëmtime ka ifluencuar dhe zjarri i rënë më se një herë në

5) Kjo pjesë është e padatuar por nga të dhënat e më të moshuarve duhet të jetë ndërtuar rreth mesit të shek. XIX.
6) E. Riza, K. Zheku **Banesa Tiranase, në Monumentet** Nr. 2, 1971 fq. 115.
7) Këtë fazë zhvillimi e kemi hasur dhe në banesa të malësisë së Tiranës. Shembulli i këtij zhvillimi është p.sh. rasti i një banese me «Qoshk» në fshatin Priskë, të cilën e ka përmendur P. Thomo në vep. cit. faqe 194.

POOR COPY

Fig. 11

pjesën njëkatëshe të banesës. Duke u nisur nga gjëndja jo e mirë teknike u pa e arsyeshme restaurimi i saj.

Gjendja e banesës dhe ndryshimet që ka pësuar ajo në kohë. Megjithë ndryshimet e pësuara, kompozimi planimetrik-volumor dhe sidomos ana funksionale e gjithë ambienteve të banesës dallohet qartë.

Hajati i orientuar nga perëndimi është vendosur përpara hyrjes kryesore të shtëpisë së zjarrit, ky së bashku me shtëpinë e zjarrit ka një çati të përbashkët të mbuluar me tjegulla. Pjesa e përparme e çatisë që mbulon hajatin mbështetet mbi shtylla druri të vendosura mbi pllaka guri (Tab. VI, VII, XI). Duke qenë i mbuluar hajati shërben për përpunimin e produkteve bujqësore, vendosjen e enëve shtëpiake etj. ndërsa në stinën e verës si vend shlodhje. Dy muret kufizues të hajatit janë të ndarë me fugë, e cila dallohet qartë në murin kufizues jugor (Fig. 11). Gjithashtu faqja e jashtme e tyre nuk është në një rrafsh me atë të mureve anësorë të shtëpisë së zjarrit, arsye këto që na japin të kuptojmë se dy muret anësorë të hajatit janë bërë më vonë. Kurse në brendësinë e tij më vonë banorët kanë ndërtuar një ambient ndihmës që ka zënë thuajse gjysmën e sipërfaqes së hajatit.

Shtëpia e zjarrit ka qenë bërthama fillestare e gjithë banesës, ka përmasa të mëdha në plan dhe në lartësi, është e shtruar me dhe, pa tavan. Në pjesën veriore të ambientit ndodhet vatra e zjarrit e ndërtuar drejtpërdrejtë në truallin e dyshemesë, në sipërfaqen që zë vatra janë ngulur dy gurët karakteristikë që vendasit e quajnë «carunj» që shërbejnë për vendosjen e druve. Mbi vatër varet një zingjir hekuri i lidhur në njërin nga trarët e çatisë që shërben për vendosjen e enëve për gatim, përballë portës dy flegërshe të shtëpisë së zjarrit ndodhen shkallët një rrampëshe prej druri që të lidhin me ambientin e banimit të pjesës dykatëshe të banesës. Shtëpia e zjarrit ndriçohet nëpërmjet baxhës e cila është ndërtuar mbi çati thuajse sipër vatrës, Në faqen lindore shohim të ngulur në sipërfaqen e murit binarë mbi të cilët vendosen dërrasat horizontalisht, duke formuar kështu «sergjenin» për mbajtjen e enëve të guzhinës. Shtëpia e zjarrit ka pësuar këto ndryshime: muri perimetral perëndimor është ndarë me fugë me atë jugor (Tab. VI) gjithashtu ai ndryshon në teknikë me muret e tjerë gjë që na shtyn të mendojmë se ky mur është rindërtuar mbas dëmtimit të shkaktuar nga zjarri i rënë në shtëpinë e zjarrit. Gjatë rindërtimit është hapur dhe një dritare e vogël kundrejt vatrës. Në murin anësor lindor është hapur më vonë një derë me qëllim komunikimi të brendshëm me «burgun» e pjesës dykatëshe.

«Burgu» përdoret për strehimin e bagëtive në këtë ambient për veç derës të përmendur më sipër hyhet dhe nëpërmjet derës dyflegërshe të ndërtuar në murin perimetral jugor (Fig. 10). Ndriçim dhe ajrim «burgu» merr indirekt vetëm nga dyert e mësipërme. Fugaturat që ndajnë dy muret perimetral verior dhe jugor me po këto mure të shtëpisë, së zjarrit (Tab. VI) duke shtuar këtu dhe ndryshimin e teknikës së ndërtimit të tyre bëhet e qartë, se «burgu» i është bashkangjitur më vonë shtëpisë së zjarrit.

Ambienti i banimit të pjesës dykatëshe është më i paraqitshëm nga të gjithë ambientet e tjerë. Komunikimi për në brendësinë e tij realizohet në dy drejtime nga brënda nëpërmjet shtëpisë së zjarrit dhe nga jashtë me anë të derës të vendosur në pamjen kryesore (fig. 9). Ai është i shtruar me dërrasa, i suvatuar dhe pa tavan. Në dy faqet përballë njëra-tjetrës të orientuara respektivisht nga veriu dhe jugu gjejmë të ndërtuar vatrat dhe oxhakët pa tambur dhe kamaret e zakonshme anash tyre, dhe nga një dritare të pajisur me kapakë dërrase të brendshëm (Tab. VI.). Në faqen jugore ndodhet dera që të çonte në banjon (hamam) dhe ambientin sanitar. Të dy këto ambiente janë ndërtuar jashtë volumit të ndërtimit. Banjoja është dëmtuar mjaft por kanë mbetur ende gjurmë që vërtetojnë ekzistencën e saj (Fig. 12). Në brendësi të ambientit është ndërtuar më vonë një çatma ndarëse, si pasojë janë krijuar dy ambiente brënda të parit, për këtë qëllim është hapur më vonë një derë e re pranë origjinales në murin perëndimor. Ashtu si «burgu» dhe ky ambient është ndërtuar në një fazë të dytë, për këtë na tregojnë qartë fugat vertikale të të dy mureve anësorë-jugorë dhe veriorë (Fig. 13) (Tab. IX, X), fugat e mësipërme tregojnë gjithashtu se muri kufizues perëndimor i ambientit është ndërtuar në pjesën e sipërme përmbi murin e shtëpisë së zjarrit (Tab. VII).

DO NOT COPY

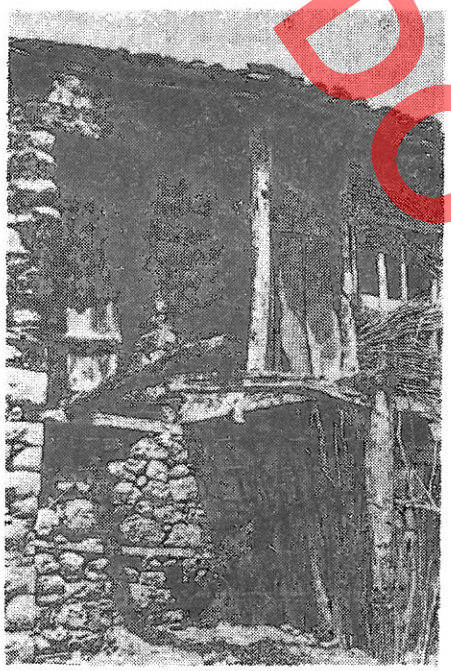

Fig. 12

Fig. 13

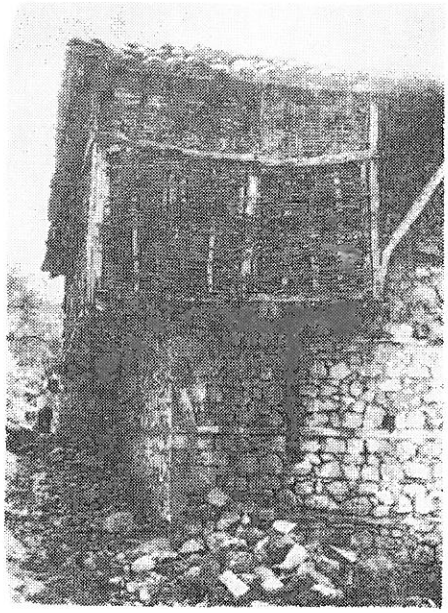

Fig. 14

DO NOT COPY

Ballkoni i cili është i shtrirë thuajse në të gjithë gjatësinë e pamjes lindore, është i mbuluar. Konstruksioni i çatisë në pjesën e përparme të tij mbështetet mbi shtylla druri hapësirat ndërmjet tyre janë pajisur me parmakë druri (Tab. VI) (Fig. 9) në qoshen verilindore ndodhet ambienti tjetër sanitar. Duke vrojtuar pamjen veriore (Fig. 13) (Tab. X) shohim se faqja e jashtme e muraturës që i përket shtëpisë së zjarrit është e suvatuar, gjë që nuk e shohim tek faqet e tjera, gjithashtu forma e kallkanit në formë trekëndëshi me kulm në mes që ndryshon nga ai origjinali, që shohim në pamjen jugore. (Tab. IX) na shtyjnë të pohojmë se në anën veriore ka pasur një ndërtim tjetër që i mbështetesh shtëpisë së zjarrit, ndërtim i cili sot nuk ekziston. Së fundi duhet të theksojmë se çatia e pjesës dy katshe përpara se të dëmtohej nga zjarri i rënë ka qenë e shkëputur nga çatija e shtëpisë së zjarrit në një masë të vogël. Këtë gjë na e vërteton vazhdimi i strehës në qoshen veri-perëndimore i banesës dykatëshe. (Fig. 13), si dhe ekzistenca e disa elementeve mbajtës të çatisë në faqen lindore të shtëpisë së zjarrit (Tab. VII). Muratura e banesës është ndërtuar me gurë kave, të lidhur me llaç balte, ajo qarkohet me brezat e zakonshëm prej druri. Teknikë tjetër ndërtimi e takojmë në strukturat kufizuese të ambienteve sanitarë. Këto struktura karakterizohen nga një skelet i formuar nga binarë vertikalë ku hapësirat ndërmjet tyre mbushen nga një thurje me thupra të cilat janë të gërshetuara rreth hujve po vertikalë (Fig. 14). Faqja e jashtme e këtyre ndarjeve është e suvatuar. Dyshemeja e pjesës dykatëshe është shtruar me dërrasa të ofruara. Dyert e brendshme janë një flegërshe dhe të mbuluara me arkitrarë druri me përjashtim të derës së vendosur në anën lindore të pjesës dykatëshe e cila në pjesën e jashtme mbulohet me arkitra guri. Elementet origjinale të konstruksionit të çatisë që është më pak e dëmtuar i shohim në çatinë e banesës dykatëshe (Tab. VII.).

E njëjta problematikë restauruese që pamë gjatë restaurimit të banesës së parë na paraqitesh dhe në restaurimin e këtij monumenti. Fillimisht u rindërtua muri perimetral jugor i shtëpisë së zjarrit, duke u bazuar në arsyetimet e përmendura më sipër u evidentua pjesa perëndimore e strehës të çatisë të banesës dykatëshe. (Fig. 15 Tab. VII, XI). Së dyti vendosëm të hiqnim murin kufizues jugor të hajatit të ndërtuar më vonë dhe ambientin e ndërtuar brënda tij. Në këtë mënyrë hajati rifitonte formën fillestare. Çatmaja ndarëse dhe dera e hapur më vonë në ambientin e banimit të pjesës dykatëshe u lanë të paprekura sepse sot për sot ato ndikonin pozitivisht në kushtet e banimit dhe në një të ardhme ato mund të hiqen pa

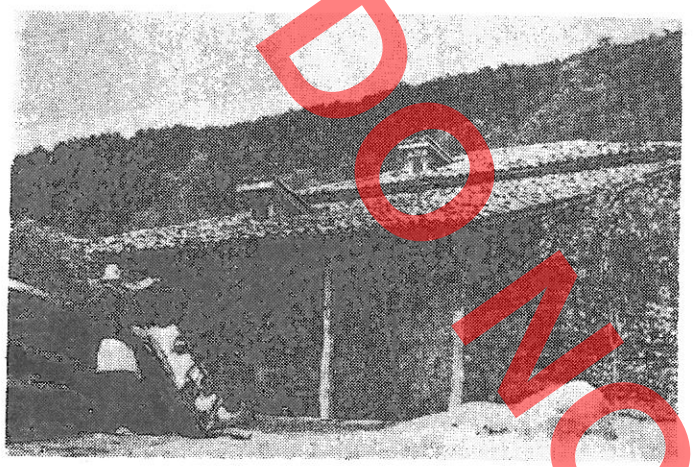

Fig. 15

Fig. 16

cënuar vlerat e monumentit. Së treti u pa e arsyeshme që të rindërtohej banja (hamami) sepse lënia në atë gjëndje do të bënte që gjatë kohës të humbisnin akoma më tepër gjurmët e ekzistencës së tij dhe sepse elemente të ngjashëm me të që takuam në banesë e bënin të mundur këtë rindërtim. Si pasojë e ndërhyrjes restauruese, përveç përmirësimit të gjëndjes teknike monumenti rifitoi në maksimum vlerat e humbura (Fig. 16).

* * *

Banesa e tretë që po studiojmë është një nga ekzemplarët e rrallë të fushës bregtare me emër Bregu i Matit[8]. Ajo ndodhet në fshatin Ishulli i Shëngjinit në lagjen që mban emrin «Zemra e katundit». Ndërtimi është dykatësh prej guri (Fig. 17) (Tab. XII--XIII, XIV). Kati përdhes përdoret për strehimin e bagëtisë ndërsa kati i parë për banim. Ndërlidhja midis kateve realizohet nga brenda nga shkallët prej druri dhe nga jashtë me shkallë prej guri. Banesa është ndërtuar në një terren të rrafshtë. Ajo është e padatuar por duke u bazuar në teknikën e ndërtimit të saj, kompozimin planimetrik, e volumor dhe formulimin arkitektonik të saj që ngjason me disa banesa të kësaj zone që janë të të datuara dhe nga dëshmitë e banorëve më të moshuar mund të themi se ndërtimi i saj i përket fillimit të shek. XX. Banesa gjatë kohës ka pësuar disa ndryshime në elemente arkitektonikë dhe konstruktivë. Shumë nga elementet e banesës të cilët do t'i përmendim më poshtë ishin në gjëndje të keqe teknike, kështu që restaurimi i saj u pa i nevojshëm. Për në brendësinë e «burgut» kalohet nën qemerin gjysmërrethor mbi të cilin mbështetet pjesa e sipërme e rrampës së shkallëve prej guri që përmendëm më lart së bashku me shesh pushimin. Ahuri ndriçohet dhe ajroset nga dritare të vogla. Në faqen veriore të ahurit janë vendosur shkallët një rrampëshe prej druri që të lidhin me katin e parë, hapësira e tyre është e mbuluar me qepen dërrase. Kati i parë që ka sipërfaqe thuajse të barabartë me atë të katit përdhes përbën ambientin më të paraqitshëm dhe të rëndësishëm të banesës, ai është i shtruar me dysheme dërrase, i suvatuar dhe pa tavan. Në të tri faqet me përjashtim të asaj veriore ambienti merr dritë dhe ajroset nga dritare të vogla katërkëndëshe të pajisura me kapakë dërrase të mbrendshme dhe të mbrojtura me hekura. Në faqen ballore të orientuar nga lindja ndodhet vatra dhe oxhaku me tambur dhe kamaret e zakonshme anash tij. Në faqen veriore është ndërtuar dera që komunikon me ambientin sanitar të ndërtuar jashtë volumit të ndërtimit, pranë derës ndodhet sqolli. Mbrojtja e pjesës së hyrjes së banesës sigurohet veçanërisht nga dy frëngji të ndërtuara afër derës kryesore. Konstruksioni i çatisë ka formë të thjeshtë, interesant është rasti i përforcimit të mahive me diagonale në formë rrezesh të cilat mbështeten në pjesën e lartë të baballëkut.

8) F. Zarshati Banesa popullore e Bregut të Matit. Material i pabotuar i ndodhur në arshivin e Institutit të Monumenteve.

DO NOT COPY

NDRYSHIMET QË KA PËSUAR BANESA NË KOHË

Ndryshimet e pësuara kanë dëmtuar kompozimin planimetrik dhe arkitektonik të banesës. Në këto ndryshime dallojmë 2 faza ndërtimi si dhe dëmtimin e rëndë që ka pësuar sergjini dhe ambienti sanitar.

«Burgu» nuk ka pësuar ndonjë ndryshim me rëndësi përveç ndërtimit në sipërfaqen e tij në mesin e faqes lindore të një blloku me muraturë guri. Ndën vatrën e katit të parë mendojmë se ky ndërtim i përket fazës së dytë dhe është bërë nga banorët jo shumë kohë më parë.

Ambienti i banimit. Në këtë ambient janë ndërtuar shumë kohë më parë tri ndarje prej dërrase si pasojë e ndërtimit të të cilave janë krijuar dy ambiente të rinj brenda të parit. Mendojmë se këto ndërtime i përkasin fazës së parë të ndryshimeve. Duhet të theksojmë se veshja prej dërrasash e këtyre ndarjeve është punuar me mjeshtri.

Ambienti sanitar është dëmtuar në një shkallë të konsiderueshme, në gjëndjen e sotme ai e ka humbur funksionin e tij. Ai është i ndërtuar jashtë volumit të ndërtimit. Atij i kanë mbetur gjurmët e themeleve në anën veriore të katit përdhes. Muratura e themeleve të këtij ambienti vazhdon në dy drejtime (Tab. XII), ndërsa nga perëndimi ka qenë i hapur deri në nivelin e dyshemesë së katit të parë. Këtë mënyrë ndërtimi e shohim dhe në banesat e tjera të Bregut të Matit[9], kurse në pjesën që i përket katit të parë ambienti sanitar ka qenë i kufizuar në tre drejtimet për këtë na bindin gjurmët e mureve në të dy anët e derës. (Tab. XIV), por këto mbështeteshin në murin perimetral të banesës. Gjithashtu sot gjejmë dritaret e dyshemesë të vendosur normal me murin anësor të banesës.

«Sergjia» (Ballkon). Dhe ky ndërtuar jashtë volumit të ndërtimit në vazhdim të sheshpushimit të shtruar me rrasa guri që ndodhet në pamjen jugore. Këtë element i cili është njohur në banesat e vjetra të Bregut të Matit e gjejmë të ndërtuar dhe në banesat e Malësisë së Lezhës[10]. «Sergjies» i kishin mbetur gjurmët e kokave të trarëve mbi të cilët mbështetesh dyshemeja prej dërrasash të tij. «Sergjia» së bashku me sheshpushimin e përmendur më lart kanë qenë të mbuluara me çati, konstruksioni i të cilës mbështetesh mbi shtylla vertikale ndërmjet shtyllave ka pasur parmakë druri. Që kanë qenë të mbuluar «sergjia» dhe sheshpushimi na e vërtetojnë kryesisht ndërprerja e kornizës së gurit të çatisë (Tab. XIV). Në anën e

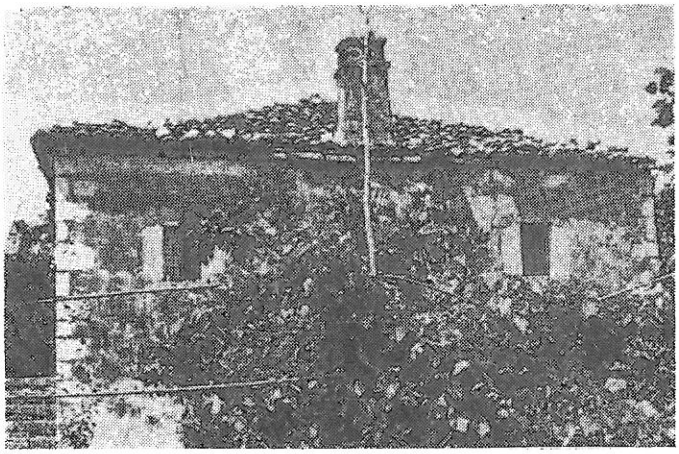

Fig. 17

Fig. 18

majtë të vrojtuesit kjo ndërprerje bie në drejtim me traun e fundit të dyshemesë së «sergjies», kurse në anën e djathtë ajo bie në drejtim me mbarimin e shkeljes së parë të shkallëve të jashtme prej guri. Trarët e dyshemesë së «sergjies» mbështeteshin në pjesën e përparme mbi muraturë të plotë guri që sot është dëmtuar thuajse plotësisht (Fig. 18) (Tab. XIV), ku në faqen e jashtme të saj sipas të thënave të banorëve ka pasur një kamare të vendosur simetrikisht me atë që ekziston sot.

9) F. Zarshati Banesa popullore e Bregut të Matit. Material i pa-botuar i ndodhur në arshivin e Institutit të Monumenteve.

10) F. Zarshati **Banesa popullore në Malësi të Lezhës,** Monumentet 12 f.

DO NOT COPY

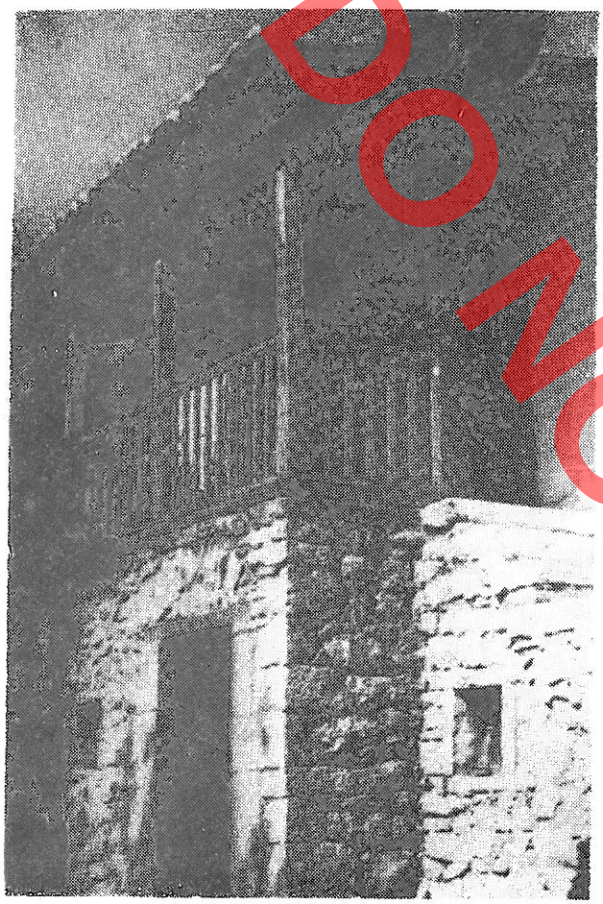

Fig. 19

Muratura e të dy kateve të banesës është ndërtuar me gurë kave të lidhur me llaç gëlqere, ajo qarkohet me breza druri në të njëjtën mënyrë si në të dy banesat e mësipërme, vetëm se në këtë rast brezi i jashtëm është i mbuluar. Shtresa e suvasë qoftë ajo e jashtme dhe ajo e brendshme e katit të banuar është me llaç gëlqere. Dhe në restaurimin e këtij monumenti shtroheshin po ato probleme që përmendëm në dy banesat e para; zgjidhja e të cilave si zakonisht do të na kushtëzonte projektin e restaurimit. Duke u bazuar në gjurmët dhe argumentat e paraqitura më lart u vendos që së pari të rindërtohej «sergjia» dhe ambienti sanitar, elemente të domosdoshëm të banesës. Gjatë restaurimit u la e paprekur struktura prej murature guri nën vatrën e ambientit të banimit, sepse kjo strukturë nuk cënonte në një masë të madhe kompozimin fillestar planimetrik të katit përdhes, por influenconte pozitivisht në mbajtjen e konstruksionit të trashë të dyshemesë. Gjithashtu u lanë të pa prekur paretet ndarëse prej dërrase në katin e banuar, për vetë karakterin provizor të tyre dhe në rastin konkret ndikonin pozitivisht në kushtet e banimit. Ndërhyrjet restauruese i shtuan ndjeshëm vlerën estetike arkitektonike monumentit (Fig. 19) dhe ndikuan pozitivisht në gjëndjen teknike dhe në anën funksionale të tij.

Përfundimisht, përvoja, sa do e paktë në studimin dhe restaurimin e këtyre tri banesave fshatare, në fazat e ndryshme të realizimit, tregoi se në problematikën themelore, banesat fshatare nuk shkëputen nga ato qytetare. Por, përsa i përket disa çështjeve të veçanta dhe vecanërisht vlerave estetike autentike, banesa fshatare duhet trajtuar më me përkujdesje në dobi të ruajtjes, sa të jetë e mundur më shumë të trajtimit të jashtëm dhe të brendshëm origjinal, një cilësi kjo mjaft me vlerë për këto lloj monumentesh.

DO NOT COPY

BANESA Nr. 1 FSHATI KOÇAJ
BULQIZE - *Peshkopi*

DO NOT COPY

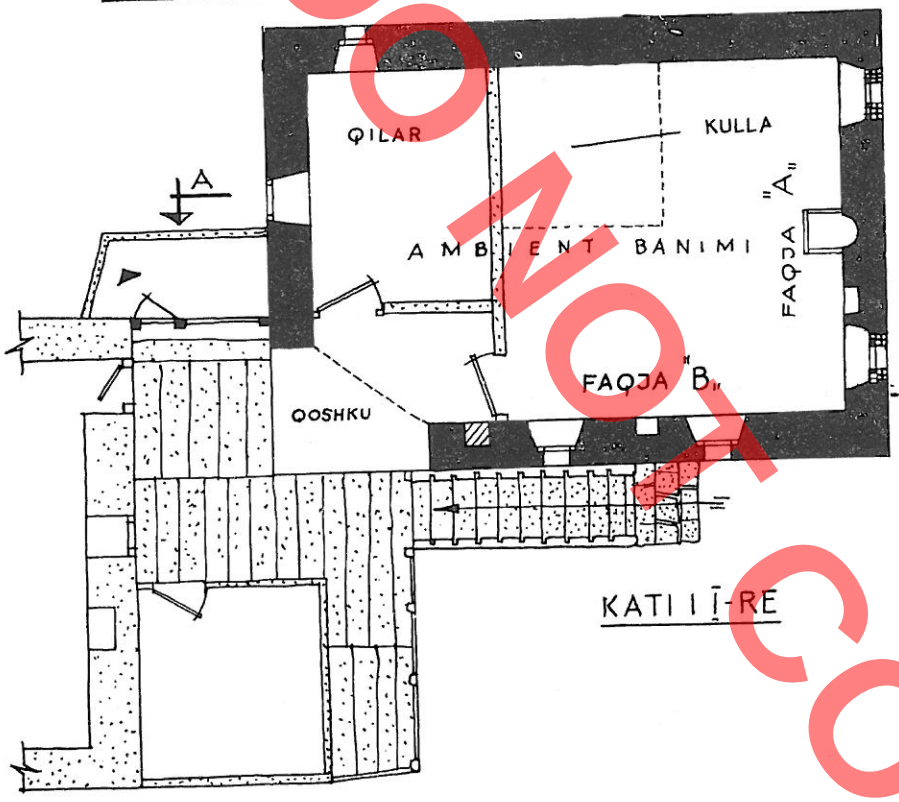

KATI I Ī-RE

PARA RESTAURIMIT

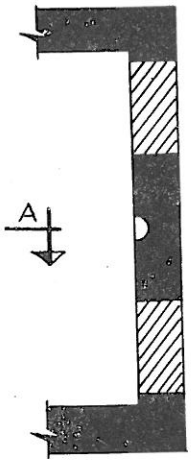

PAS RESTAURIMIT

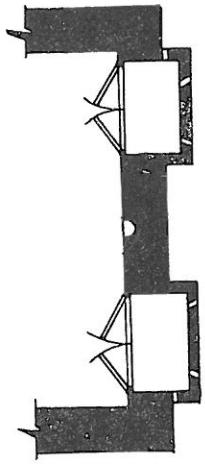

FAQJA "A" - PRERJE MBI NIVELIN E DRITAREVE

KATI PERDHES

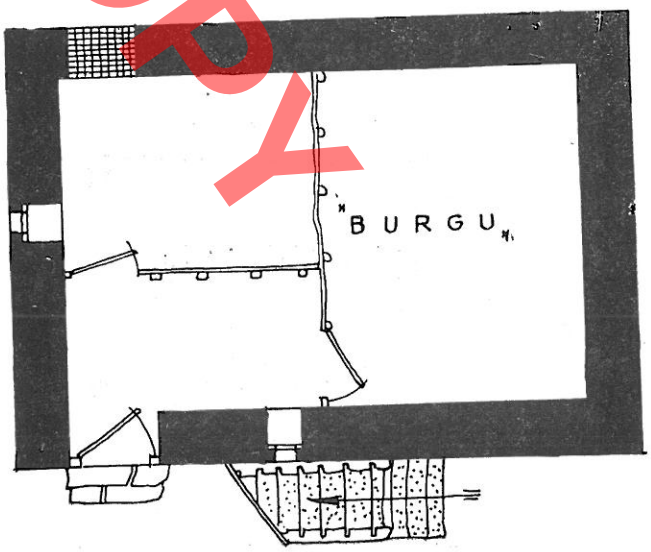

Legjendë

- *Shtesa të hequra gjatë restaurimit*
- *Mbyllje gjatë restaurimit*
- *Shtesa të lëna edhe mbas restaurimit*

BANESA Nr 1 FSHATI KOÇAJ
BULQIZE - Peshkopi

PRERJE "A-A"

0 1 2 3 M.

PRERJE 1-1

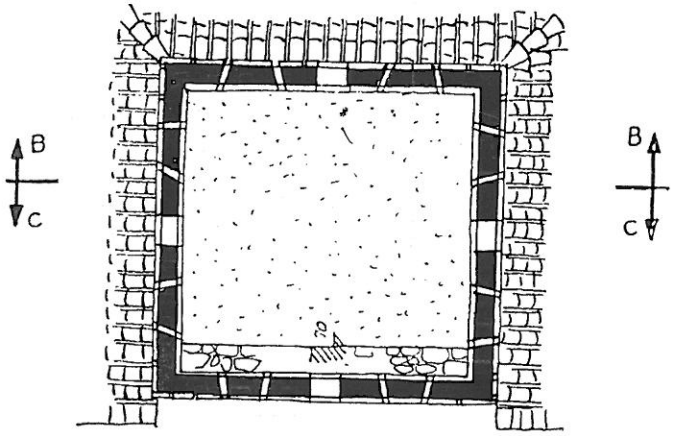

PRERJE 2-2

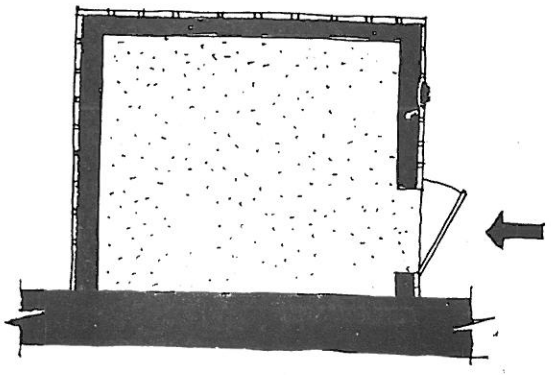

0 2 M.

DO NOT COPY

BANESA Nr. 1 FSHATI KOÇAJ
BULQIZE - *Peshkopi*

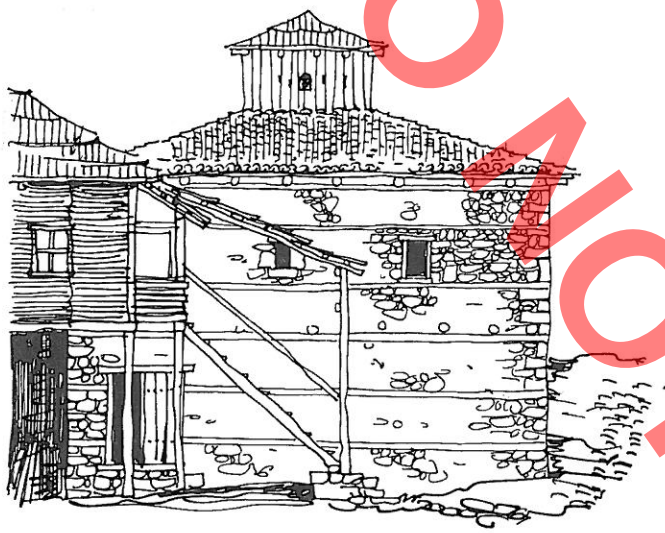

PAMJE NGA JUGU
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

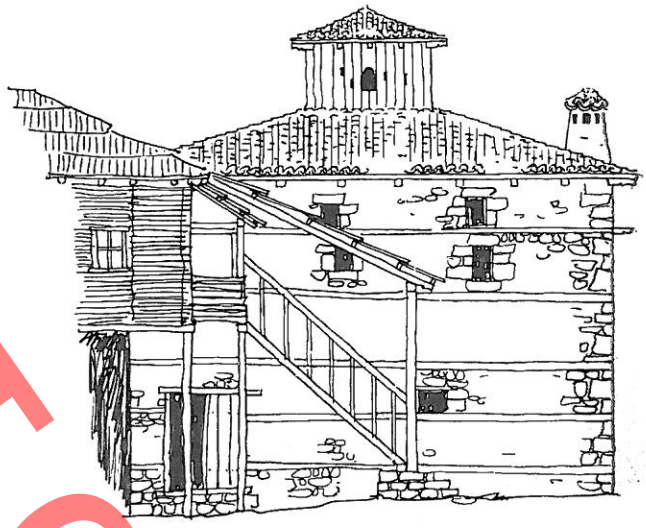

PAMJE NGA JUGU
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

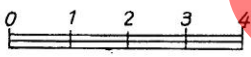

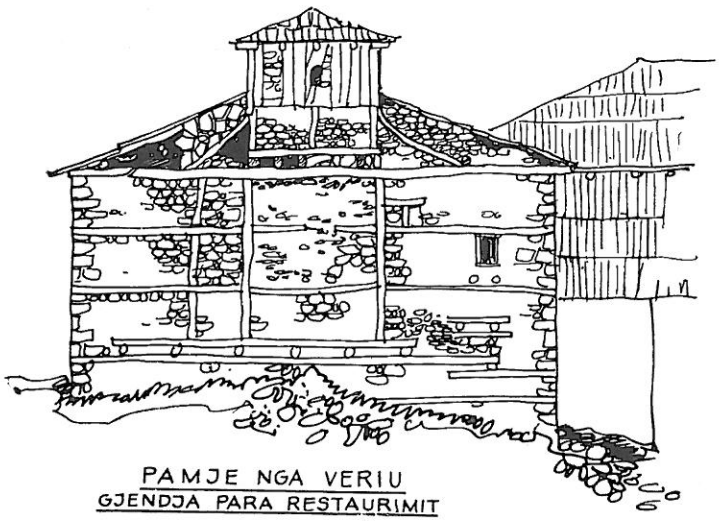

PAMJE NGA VERIU
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

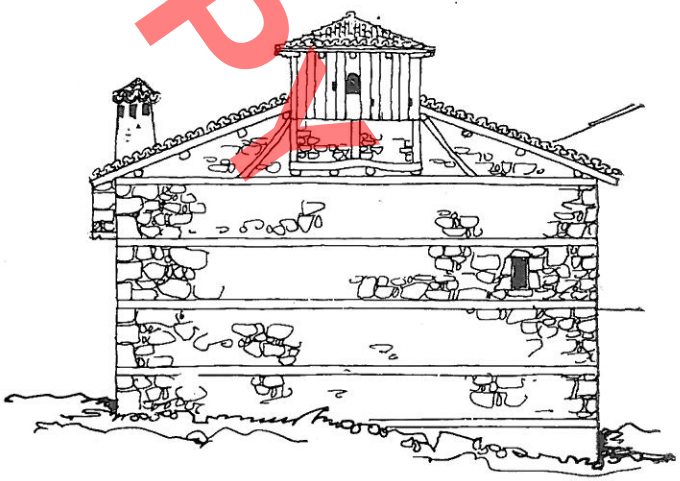

PAMJE NGA VERIU
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

DO NOT COPY

BANESE Nr 1. FSHATI KOÇAJ
BULQIZE - Peshkopi

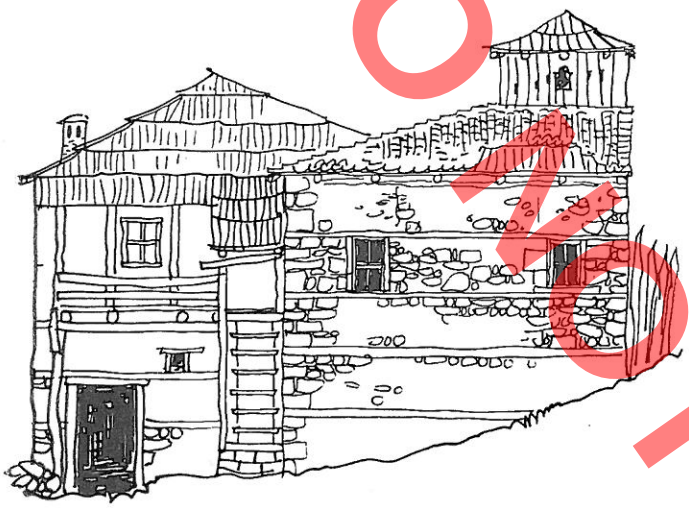

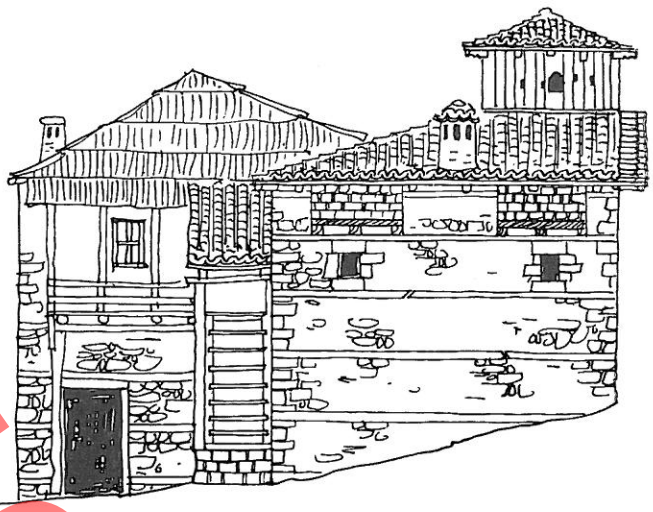

PAMJE NGA LINDJA
GJENDJA PARA RETAURIMIT

0 1 2 3 4M

PAMJE NGA LINDJA
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

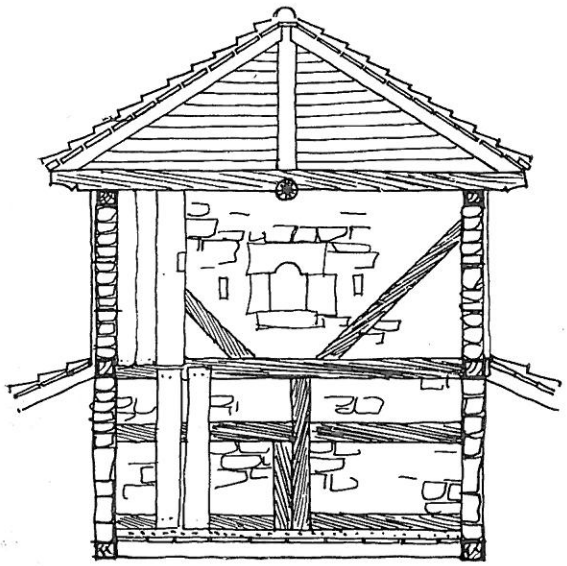

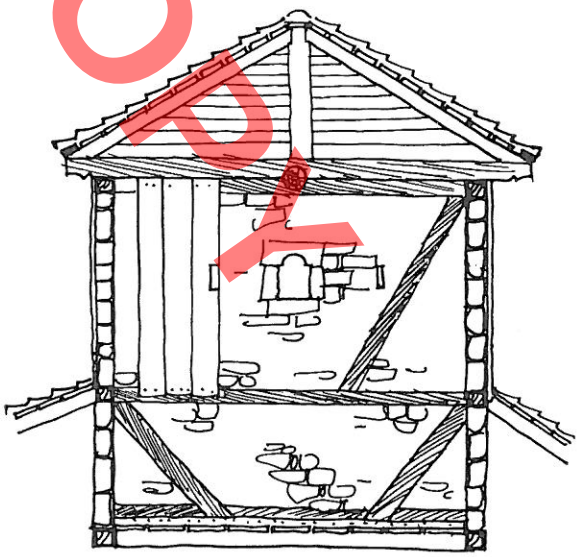

PRERJE 'B-B'

0 1M.

PRERJE 'C-C'

DO NOT COPY

BANESA Nr 1
FSHATI KOÇAJ
BULQIZE - Peshkopi

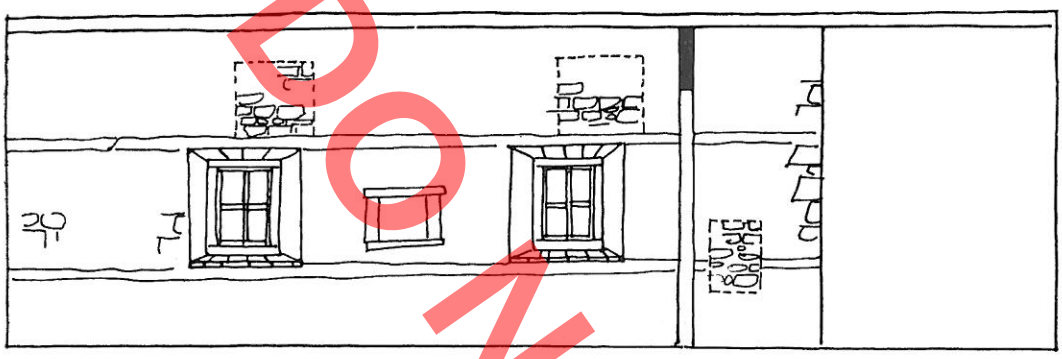

FAQJA "B"
PARA RESTAURIMIT

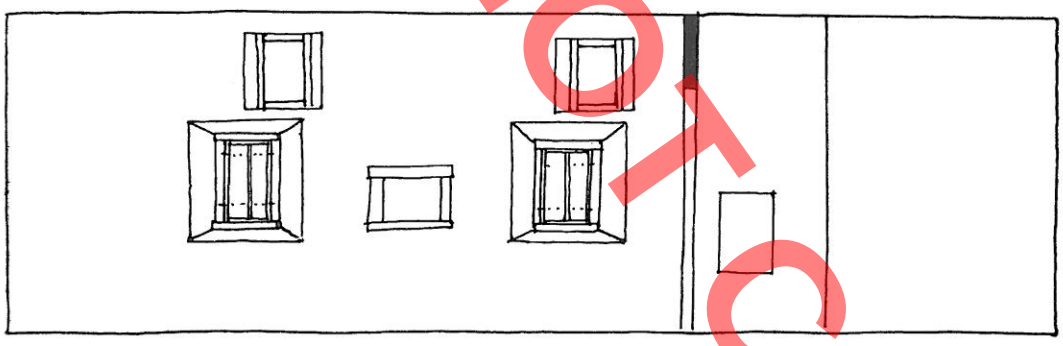

FAQJA "B"
PAS RESTAURIMIT

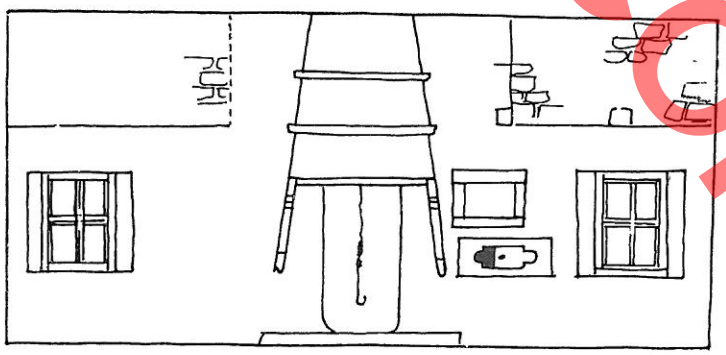

FAQJA "A"
PARA RESTAURIMIT

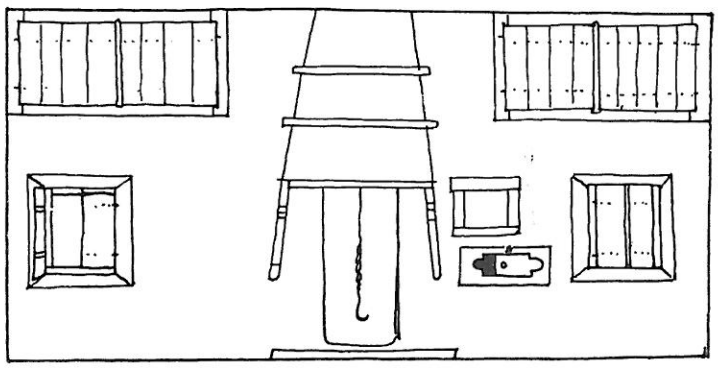

FAQJA "A"
PAS RESTAURIMIT

DO NOT COPY

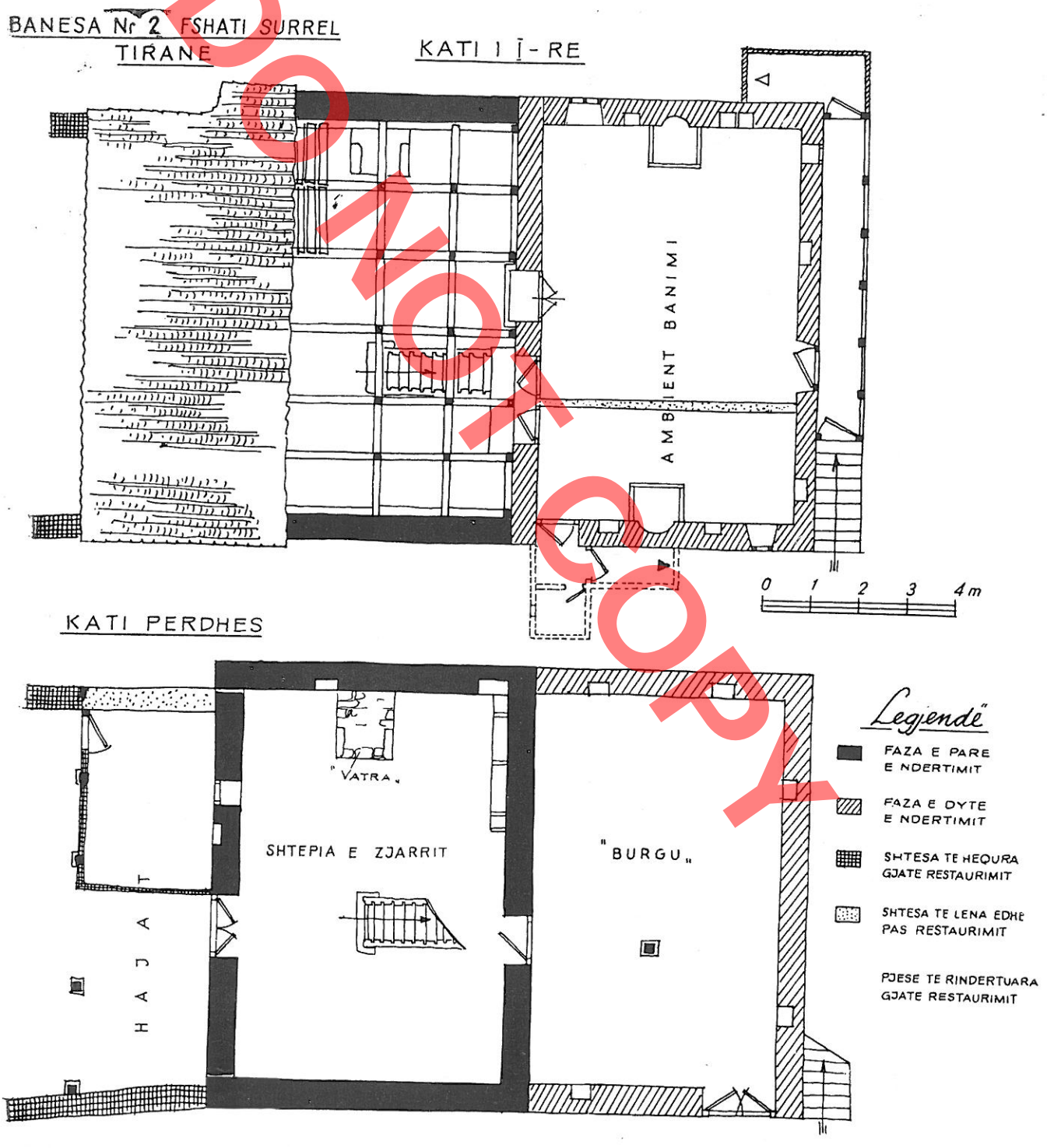
BANESA Nr 2 FSHATI SURREL
TIRANE
KATI I Ï-RE
AMBIENT BANIMI
0 1 2 3 4m
KATI PERDHES
"VATRA"
SHTEPIA E ZJARRIT
"BURGU"
HAJAT
Legjendë
FAZA E PARE E NDERTIMIT
FAZA E DYTE E NDERTIMIT
SHTESA TE HEQURA GJATE RESTAURIMIT
SHTESA TE LENA EDHE PAS RESTAURIMIT
PJESE TE RINDERTUARA GJATE RESTAURIMIT

DO NOT COPY

BANESA Nr. 2 FSHATI SURREL
TIRANE

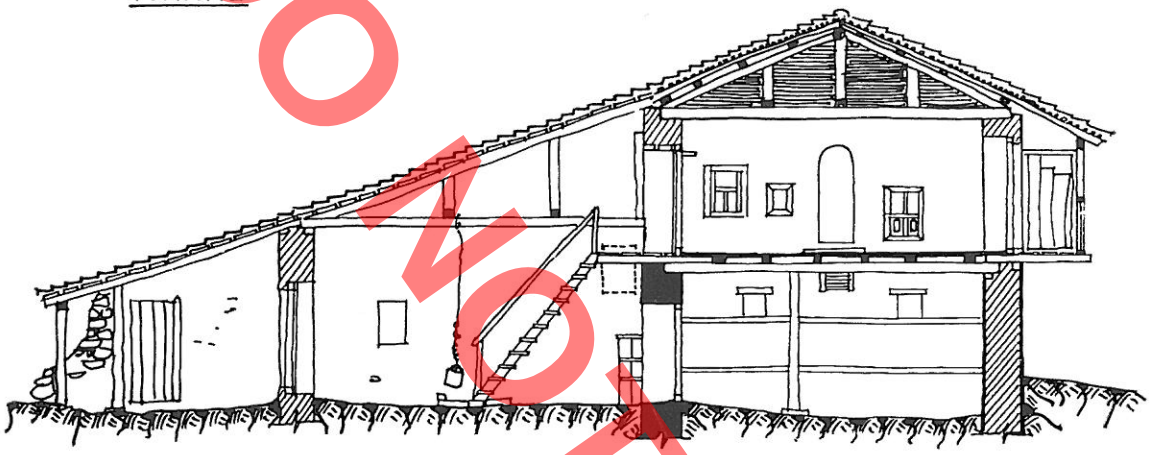

PRERJE "A-A"
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

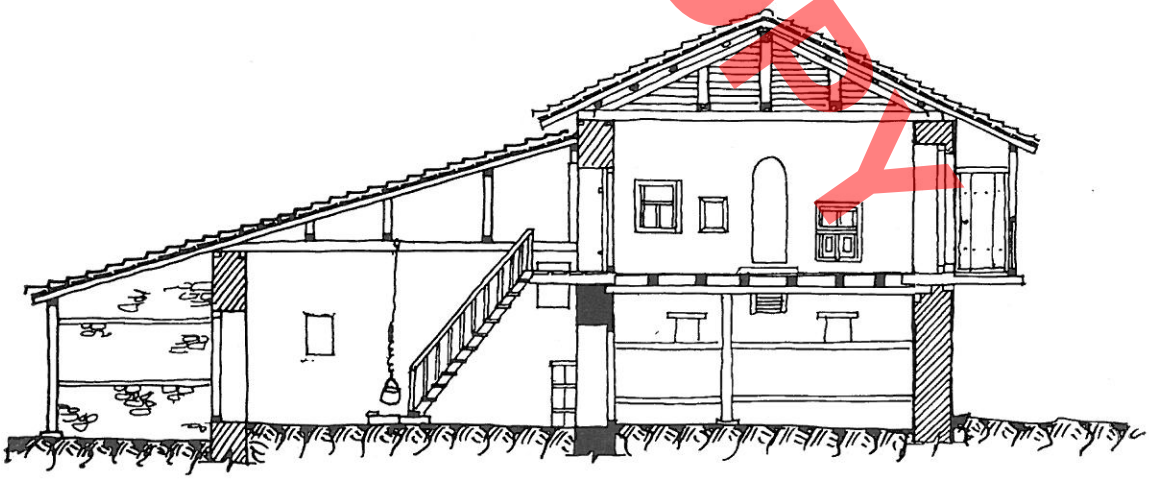

PRERJE "A-A"
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

0 1 2 3 4M.

DO NOT COPY

BANESA Nr. 2. FSHATI SURREL
TIRANE

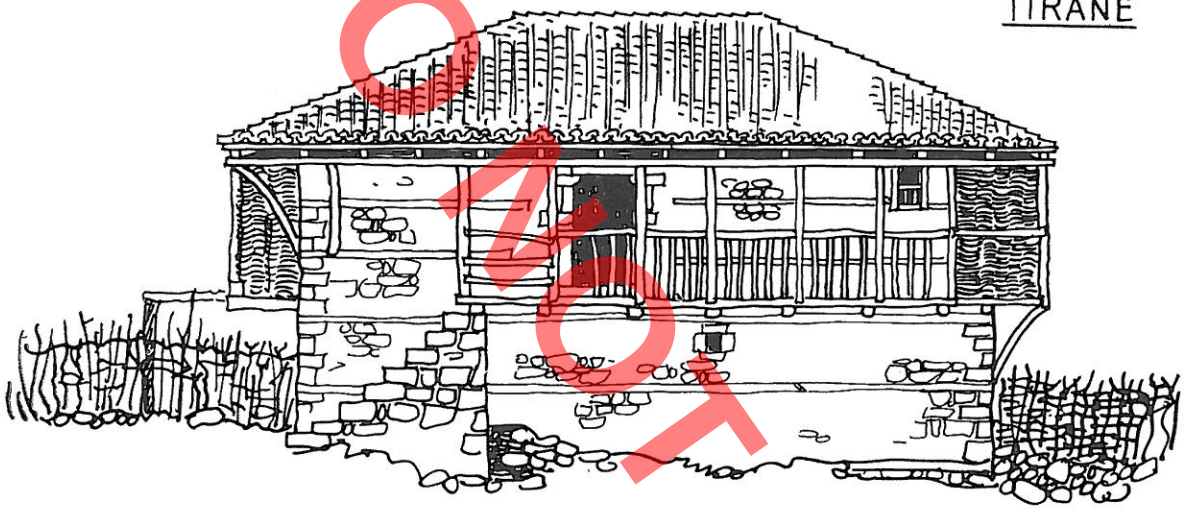

PAMJE LINDORE
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

PAMJE LINDORE
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

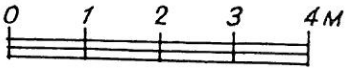

DO NOT COPY

BANESE Nr 2 FSHATI SURREL
TIRANE

PAMJE JUGORE
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

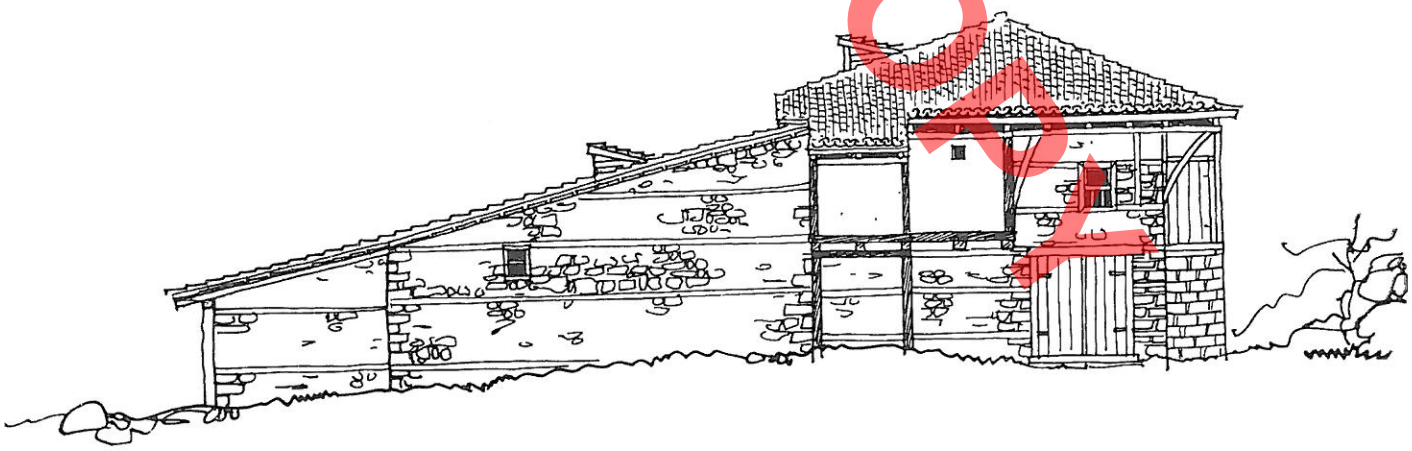

0 1 2 3 4M.

PAMJE JUGORE
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

DO NOT COPY

TAB. X

BANESE Nr 2 FSHATI SURREL
TIRANE

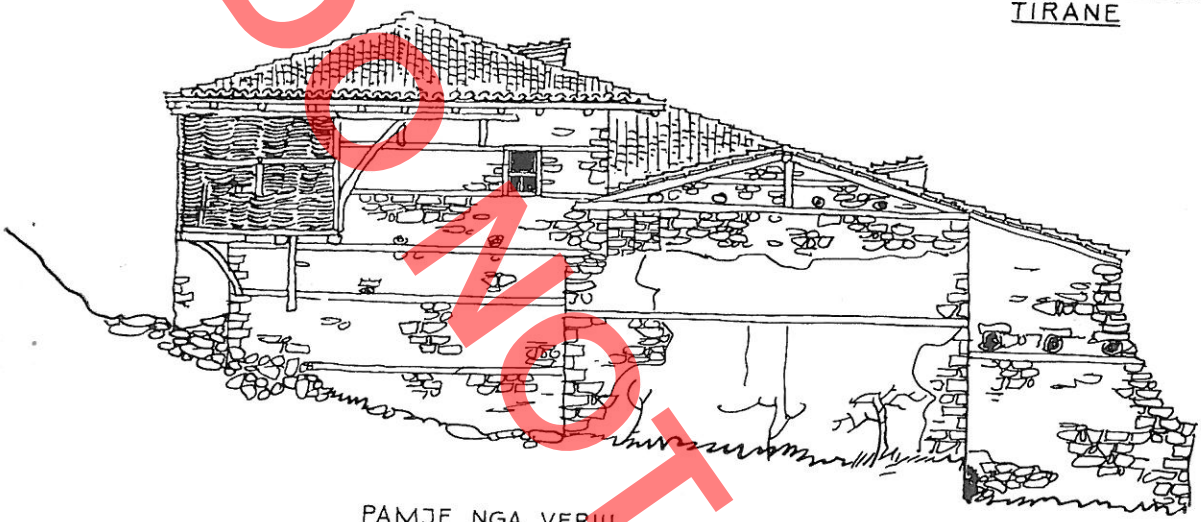

PAMJE NGA VERIU
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

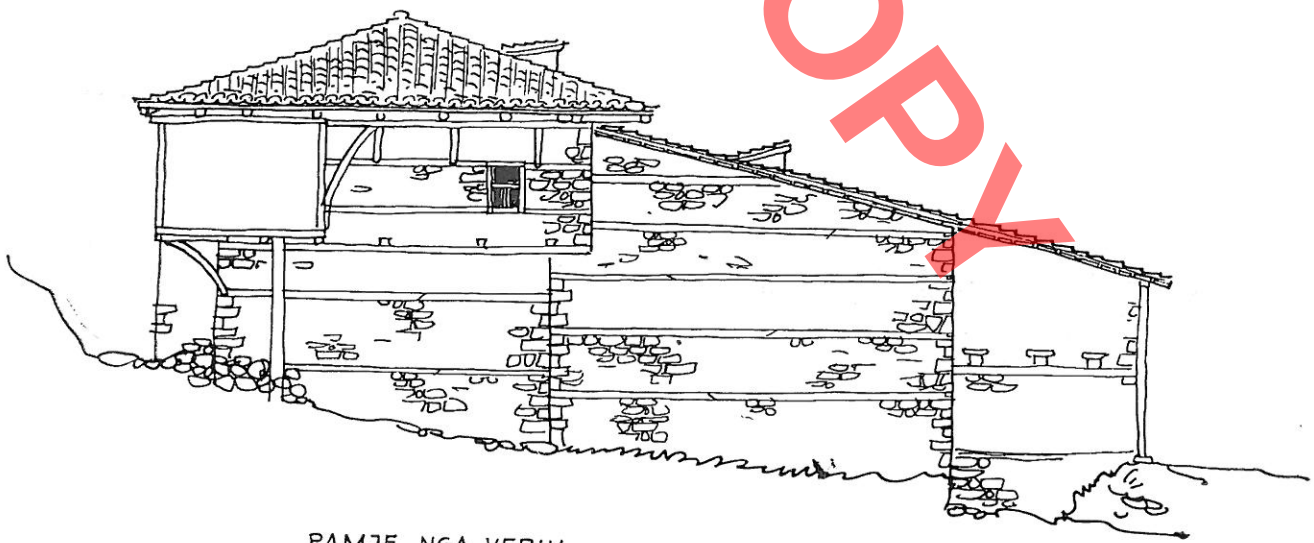

PAMJE NGA VERIU
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

0 1 2 3 4 M.

DO NOT COPY

BANESA Nr. 2. FSHATI SURREL
TIRANE

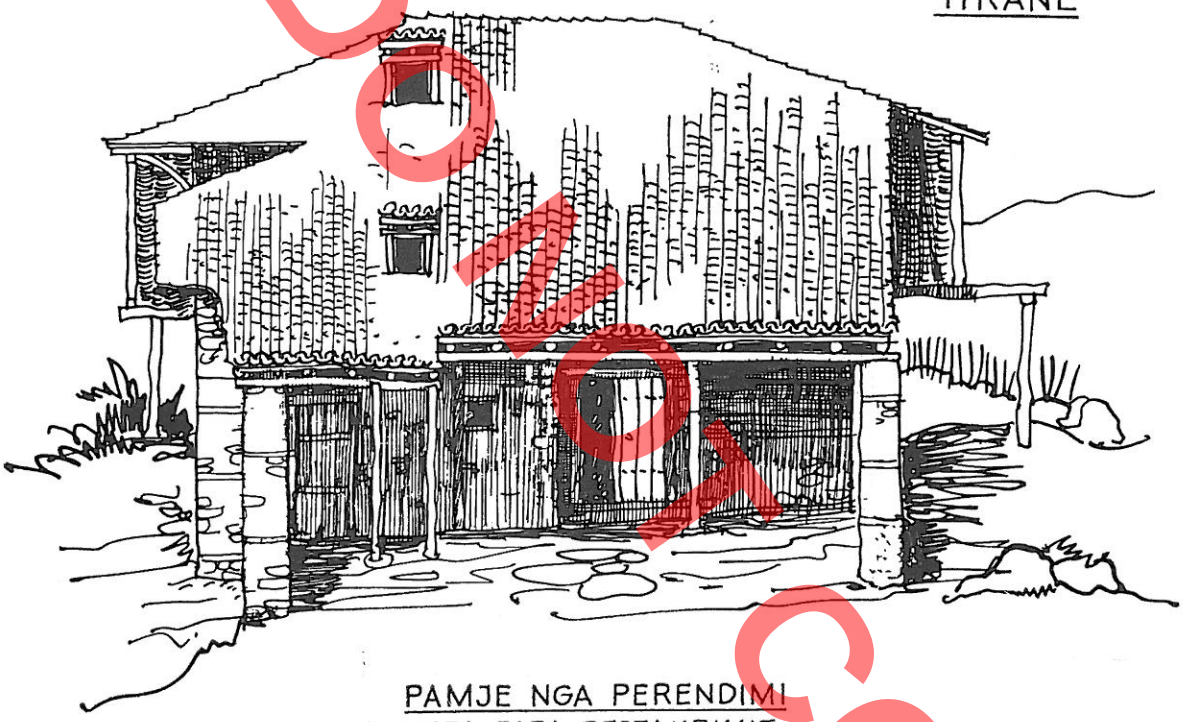

PAMJE NGA PERENDIMI
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

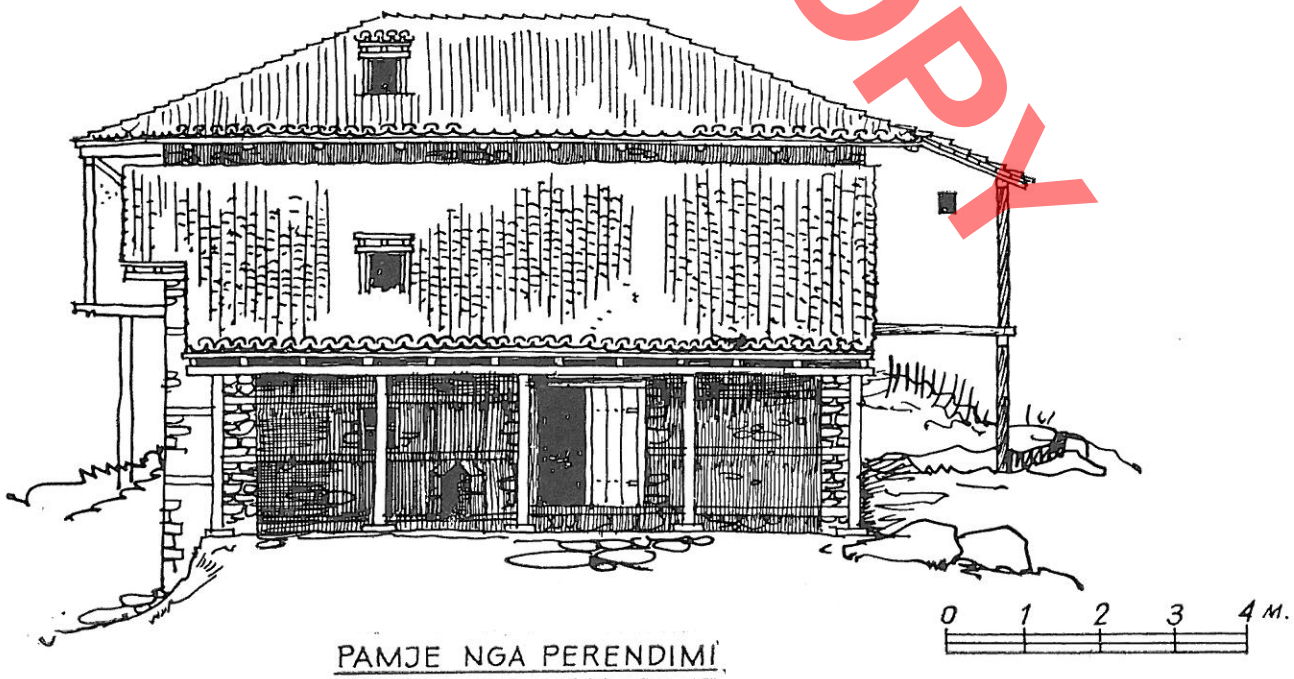

PAMJE NGA PERENDIMI
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

DO NOT COPY

BANESA Nr. 3 FSHATI ISHULL I SHENGJINIT
BREGU I MATIT - LEZHE

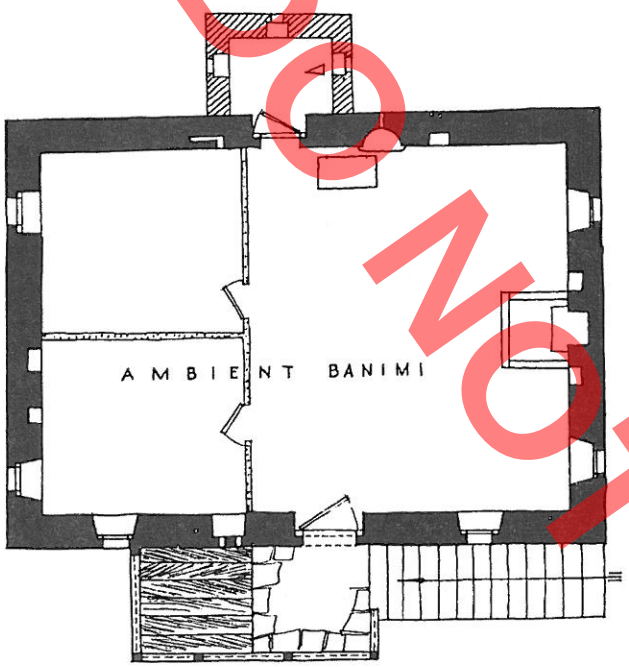

KATI I Ī-RE

0 1 2 3 4M

Legjendë

SHTESA TE LENA EDHE MBAS RESTAURIMIT

PJESE TE RINDERTUARA GJATE RESTAURIMIT

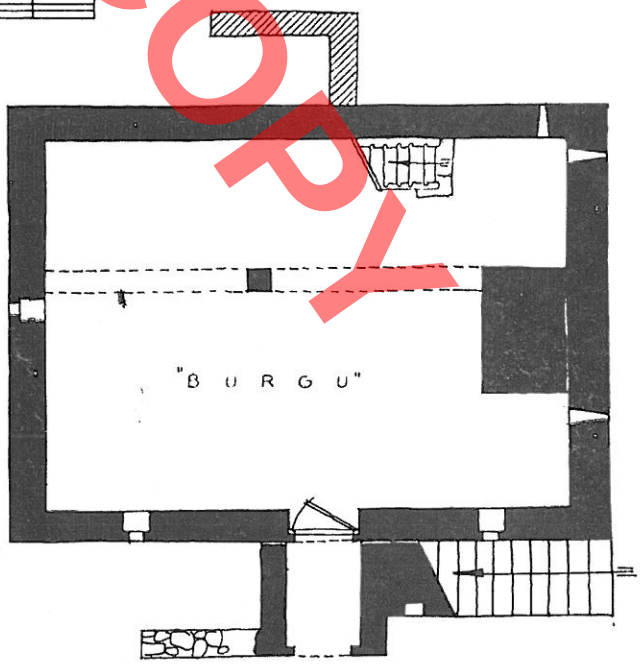

KATI PERDHES

DO NOT COPY

BANESA Nr 3 FSHATI ISHULL I SHENGJINIT
BREGU I MATIT – LEZHE

PRERJE "A-A"
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

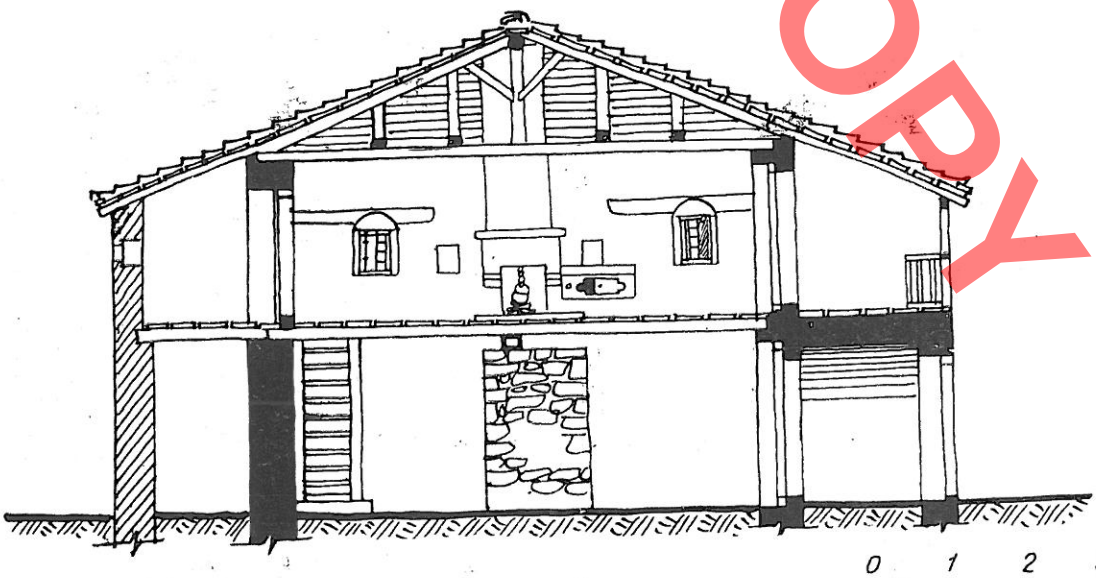

0 1 2 3 4M

PRERJE "A-A"
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

DO NOT COPY

BANESA Nr 3 FSHATI ISHULL I SHENGJINIT
BREGU I MATIT - LEZHE

PAMJE NGA LINDJA
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

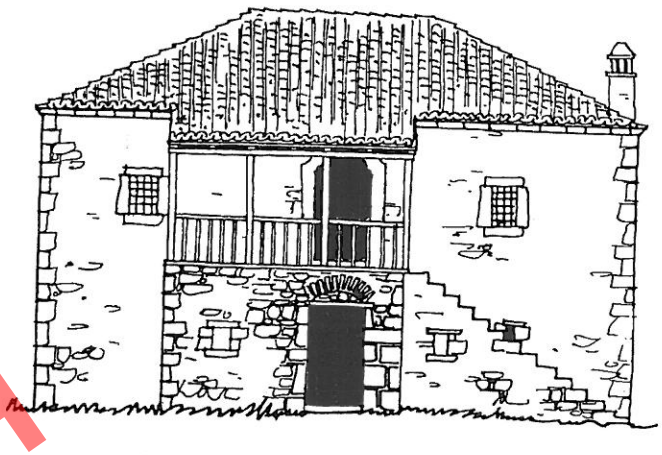

PAMJE NGA LINDJA
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

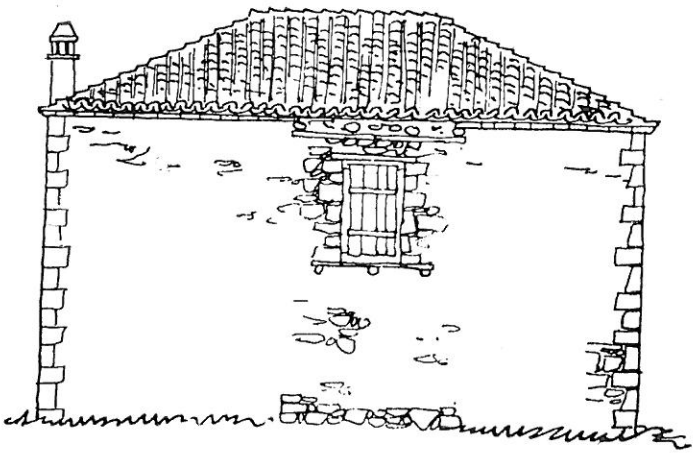

PAMJE NGA PERENDIMI
GJENDJA PARA RESTAURIMIT

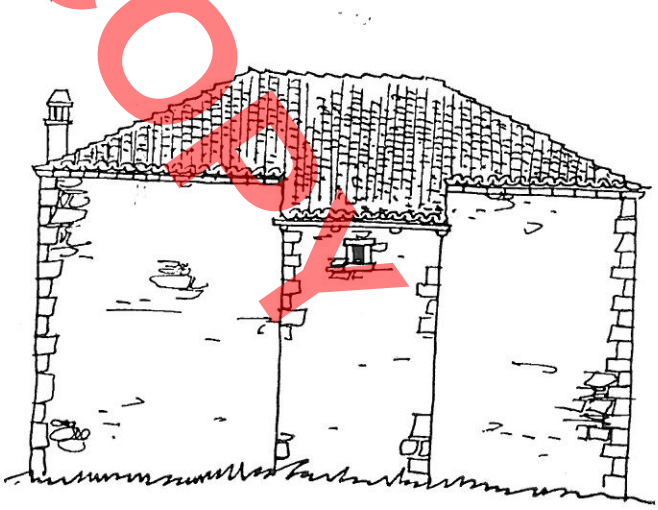

PAMJE NGA PERENDIMI
GJENDJA PAS RESTAURIMIT

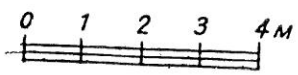

DO NOT COPY

Leonard SULI

RESTAURATION DE TROIS HABITATIONS RURALES

DO NOT COPY

RESUME

Cet article a pour objet l'étude et la restauration de trois habitations rurales, dont deux situées en Albanie du Nord et la troisième en Albanie Centrale. Bien qu'elles ne se ressemblent pas sur le plan typologique, voir même sont complètement différentes l'une de l'autre, ces trois habitations ont toutefois plus d'une chose en commun en ce qui concerne la problématique de leur restauration, leurs unités de composition fondamentales, certains éléments relatives à l'architecture et à la construction, ainsi qu'à la technique de construction. Un autre facteur important qui a poussé l'auteur a traité dans un seul et même article la restauration de ces trois habitations consiste dans son intention de vouloir publier les premiers résultats des études effectuées dans cette branche nouvelle qu'est le genre de l'habitation populaire, afin de faire connaître les principes méthodiques sur lesquels s'est guidée l'étude des habitations rurales qui, désormais, grâce au travail de recherche et de mise en valeur effectué, occupent une place de tout premier plan dans notre patrimoine culturel matériel. La restauration de ces trois monuments d'une valeur particulière dans leur genre posait tout d'abord des problèmes méthodiques d'ordre général, presque identiques à chacune d'elles, ce qui nous a contraint de les traiter dès le commencement. Sans apporter une solution à ces problèmes il n'aurait pas été possible d'élaborer les projets de restauration relatifs. Etant donné que certaines structures de ces habitations, comme nous allons le voir plus loin, se trouvaient dans un état peu satisfaisant, il fallait tout d'abord aborder le problème de leur consolidation ou de leur reconstruction, en conservant toutefois les originaux, et cela afin de renforcer la situation technique des monuments en question. Puis venait le problème de savoir s'il fallait conserver ou non certains éléments ajoutés plus tard et qui altéraient la structure de composition du monument. En ce qui concerne ce dernier problème, il a été décidé d'éliminer les adjonctions affectant considérablement la structure de l'habitation et n'ayant aucune valeur en soi. Mais en cas d'adjonctions ayant un caractère provisoire et influant actuellement d'une manière positive sur les conditions de logement et pouvant être facilement éliminées plus tard, sans affecter la valeur du monument, il fut décidé de les laisser intacts. En dernier lieu la reconstruction de différents éléments architecturaux et fonctionnels a été retenue possible et utile au cas où leurs traces actuelles sont exactes et entières, comme nous allons le dire plus loin, pour chacune de ces habitations, et si, en plus des témoignages oraux existent à leur proximité un nombre d'habitations de même type, caractérisées par un traitement identique et conservant les mêmes éléments, qui comme on sait, sont relativement typiques dans les habitations populaires.

La première de ces maisons constitue un cas intéressant d'habitation à «qoshk» et à «kulla» défensive (Figs. 1-8); elle se dresse dans le quartier septentrional du village de Koçaj, à proximité de Bulqiza. Sur la base du schéma de composition, des données fournies par les habitants plus âgés du pays et de la technique de construction, il ressort que sa construction remonte au XIXe siècle. Ayant subi une série de modifications et nombre de ses éléments de construction se trouvant dans un état technique peu satisfaissant, il a fallu intervenir et procéder à sa restauration. Malgré les modifications apportées à cette maison, il n'est pas difficile d'envisager sa structure initiale. Il s'agit d'une habitation à deux étages de pierre et couverte de tuiles (Tab. I, II, III, IV, V), dont les étages communiquent entre eux à travers un escalier de pierre. Chaque étage comporte une seule pièce. L'étage au rez-de-chaussée (le «burg») servait à abriter les animaux, tandis que le deuxième étage, comportant au commencement une seule pièce, était destiné au logement des habitants. Dans la partie septentrionale de cette habitation, à l'intérieur du volume de construction, se dresse une tour de défense à laquelle on y accède par des escaliers de bois mobiles. Les modifications subies par cette habitations dans le temps ont affecté sa composition planimétrique, ainsi que certains éléments architecturaux et de construction. En conséquence les façades ont enregistré des altérations d'ordre fonctionnel et architectural. Ces modifications se caractérisent par deux moments principaux: la phase de construction et celle de reconstruction. A la première phase se rattache la construction de la maison neuve à proximité de l'ancienne. La maison neuve, mise en place il y a cinquante ans, a endommagé la façade S. et E. de l'habitation. A la deuxième phase appartient la reconstruction du mur de contour septentrional, en n'incluant pas ici ses deux coins. Cette reconstruction a été effectuée pour réparer les dommages provoqués par le tremblement de terre. C'est à la

DO NOT COPY

première phase que se rattache la construction des escaliers extérieurs de pierre afin d'assurer la communication de l'extérieur avec les deux pièces du premier étage des deux maisons. C'est à cette même fin qu'a été démoli en partie le «qoshk«, qui se dressait sur le coin S.-O. de la pièce d'habitation. L'existence du «qoshk» est confirmée aussi clairement par l'intersection des murs de périmètre. S. et O. et par le niveau plus élevé du plancher dans cette partie de la chambre, ce qui a été facilité ici par la structure du toit. La démolition des escaliers intérieurs de bois aménagés à l'étage au rez-de-chaussée, qui constituaient les seuls escaliers que l'habitation disposait au commencement, ainsi que les autres modifications qu'elle a enregistrées, peuvent avoir été réalisées simultanément ou non que les deux phases que nous venons de mentionner. L'habitation est construite avec des pierres de carrière liées avec du mortier de glaise. Des bandes de bois visibles entourent les deux parements de la maçonnerie. En ce qui concerne la tour, elle s'appuie sur une charpent de poutres remples de pierres et revêtues des deux côtés par des planches verticales; elle est percée de petites meurtrières des quatre côtés.

La restauration de ce monument d'une valeur particulière en son genre posait en premier lieu les problèmes que nous avons mentionné au commencement. Ainsi, il fut décidé de reconstruire complètement le mur de périmètre nord, en conservant toutefois la technique originale, et en éliminant les poutres verticales mises en place plus tard. De même il a été procédé à la reconstruction partielle des murs S. et E., en ne touchant pas la cheminée. Certains éléments qui avaient été ajoutés plus tard, entre autres les escaliers de bois, les parois en tringle pour la division des pièces, vu leur caractère provisoire et la possibilité de les éliminer successivement sans affecter la valeur du monument, n'ont pas été touchés.

La reconstruction des deux corniches, dans la partie supérieure des fenêtres de la façade E., a été rendue possible pa la présence de leurs traces; la reconstruction de ces corniches et la réduction des dimensions des fenêtres de la rangée inférieure sur les façades E. et O. de l'habitation en question, ont redonné à celle-ci dans une mesure satisfaisante la formulation architectonique de ses façades. Dans le même temps il a été jugé opportun de ne pas murer les fenêtres de la rangée supérieure, parce qu'une telle chose rendrait plus difficile l'étude successive servant à déterminer définitivement la phase exacte de sa construction. Les travaux de restauration ont éliminé le péril de dégradation du monument et en en accrut la valeur architectonique. A l'avenir, après avoir éliminé la maison neuve conjointe à ce monument ainsi que tous les autres éléments provisoires que nous venons de mentionner, il faudra avant tout d'envisager la possibilité de reconstruire le «qoshk» de manière à ce que cette habitation regagne entièrement ses valeurs fonctionnelles et architectoniques.

La deuxième de ces habitations se trouve au village de Surrel, district de Tirana; il s'agit d'une maison à un étage et en partie à deux étages de pierre (Figs. 9-16) (Tab. VI, VII, VIII, IX, X et XI). Elle se dresse sur un terrain légèrement en pente. La partie à un étage, qui en est aussi la plus ancienne, appartient au type d'habitation à une seule pièce. En considération des mêmes données qui ont été mentionnées pour la première habitation, la construction de cette partie remonte vraisemblablement à la moitié du XIXe siècle. Nous avons affaire à une habitation comportant la maison du feu, qui est précédée par le «hayat»; quant à la partie à deux étages, ajoutée à la maison du feu, elle comporte une pièce à chaque étage. L'étage à rez-de-chaussée servait à abriter les animaux et le premier étage au logement des habitants. La communication entre ces deux parties de l'habitation est réalisée par des escaliers extérieurs de pierre, tandis qu'à l'intérieur par des escaliers de bois. Avec le temps maints éléments fonctionnels et de construction se sont détérierées en plus; le feu a détruit plus d'une fois la partie à un étage de cette maison. Malgré les modifications subies, la composition planimétrique et volumétrique de toutes les pièces de cette maison se distinguent clairement. Le «hayat», orienté vers l'occident, servant à élaborer les principales productions végétales et animales et à ranger les ustensiles domestiques, était employé comme lieu de repos pendant la saison d'été. Les joints des murs de clôture N. et S. indiquent clairement que leur construction appartient à une période postérieure. La maison du feu, de grandes dimensions sur le plan et haute, manque de pavement et de plafond; au commencement son illumination été assuére par une lucarne aménagée sur le toit. Au-dessus du foyer, il y avait des anneaux pour accrocher les récipients servant à la préparation des aliments. Face au foyer, sur le mur E. de la maison du feu, se trouve une étagère pour ranger les ustensiles de cuisine. L'étage à rez-de-chaussée, dénommé «burg» et qui se trouve dans la partie à deux étages, représente en soi une pièce presque obscure, dont les murs de périmètre N. et S. s'appuient sur le mur de périmètre E. de la maison du feu. Le premier étage de la maison à deux étages n'est pas séparé. Dans sa partie méridionale existent les traces de la salle du bain («hamam»). Cette pièce comporte des petites fenêtres percées en trois directions. La maçonnerie, en pierres de carrière liées avec de la glaise, est entouré de bandes de bois. Quant à la problématique de restauration de cette habitation, elle est identique à celle de la première habitation abordée plus haut. On a commencé par libérer le «hayat» des pièces ajoutées et par éliminer le mur mitoyen méridional. Puis le toit de la partie à deux étages fut séparé du toit de la maison du feu pour les raisons suivantes: 1) En raison du fait même que l'habitation à deux étages appartient à une deuxième phase de construction et que les traces de l'auvent sur son côté ouest sont là à confirmer cette constatation. Par ailleurs, les traces mises au jour dans la charpente du toit de la maison du feu s'expriment en faveur de notre comportement. Certains éléments ajoutés plus tard n'ont pas été touchés pendant la restauration, en raison du fait que nous avions affaire à des éléments provisoires et que l'on pouvait facilement éliminer dans une deuxième période. La reconstruction du «hamam» = salle de bain a été rendus nécesaire afin d'éviter la disparition des éléments qui en prouvaient l'existence. Une fois les travaux de restauration

terminés, notre monument s'est consolidé du point de vue technique et a regagné une grande partie de ses valeurs qui risquaient autrement d'être perdues.

En ce qui concerne la troisième habitation, c'est un exemplaire rare de la plaine côtière dénommée Bregu i Matit. Elle se dresse dans le quartier «Zemra e Katundit» du village appelé ile de Shëngjin. Il s'agit d'une maison à deux étages de pierre (Figs. 17-19) (Tab. XII, XIII, XIV). L'étage à rez-de-chaussée, servait à abriter les animaux et le premier étage au logement des habitants. Comme dans les deux premières maisons, celle-ci aussi n'est pas datée; mais partant de sa technique de construction, de sa composition planimétrique et volumétrique, de sa formulation architectonique et des témoignages des personnes âgées du pays, il ressort qu'elle appartient au commencement du XXe siècle. Différents éléments fonctionnels et de construction étant endommagés, il a fallu procéder à la restauration de cette habitation. Dans ce cas aussi nous avons relevé différentes modifications qui en en avaient altéré l'aspect fonctionnel et architectonique. Ces modifications mettent en relief deux phases de construction et la dégradation profonde du «sergji» et des installations sanitaires. L'étage à rez-de-chaussée (le «burg») est celui qui a été le moins touché. Au-dessous du foyer a été aménagé un bloc en maçonnerie de pierres; cette construction mise en place peu de temps avant par les habitants mêmes de cette maison doit être attribuée, à notre sens, à la deuxième phase. La construction de la paroi de séparation en tringles dans la chambre du premier étage doit appartenir à la première phase des modifications. Le balcon type «sergji» aménagé sur la façade principale, bien qu'endommagé gravement, est encore visible grâce aux traces qui existent, entre autres celles des poutres du plancher et l'intersection de la corniche en pierre de l'auvent en direction de la partie initiale de la «sergji». De même, on peut observer encore les traces des installations sanitaires mises en place hors du volume de l'habitation, ainsi que les traces bien évidentes des poutres de son plancher et celle de ses fondations dans l'étage à rez-de-chausée. La maçonnerie de ces deux étages est réalisé avec des pierres de carrière liées avec du mortier de chaux. Les façades extérieures sont partiellement enduites de crépi. Sur la base des traces existantes et des arguments exposés plus haut nous avons décidé de reconstruire la «sergji» et les installations sanitaires, en tant qu'éléments indispensables de l'habitation. Le bloc en maçonnerie de pierres de l'étage à rez-de-chaussée n'a pas été affecté, du fait qu'il influait positivement sur la solidité de la charpente du plancher et sa présence ne déteériorait pas dans une mesure considérable la composition planimétrique initiale de la pièce. De même nous n'avons pas éliminé la paroi de séparation en tringles du premier étage, du fait qu'il s'agissait d'une construction provisoire. Les travaux de restauration effectués ont sensiblement accru la valeur esthétique et architectonique du monument, en plus ils ont positivement influé sur sa situation technique.

L'expérience acquise au cours de l'étude et de la restauration de ces trois habitations rurales, bien que relativement petite, montre que la problématique de restauration des habitations paysannes ne diffère pas de celle des habitations urbaines dans ses différentes phases de réalisation. Mais en ce qui concerne certaines questions particulières et notamment les valeurs esthétiques authentiques, il importe de relever que l'habitation rurale doit être traitée avec beaucoup plus de soin afin de conserver son aspect extérieur et celui intérieur, deux propriétés d'une grande valeur pour ce genre de monuments.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

RREGULLORE «MBI MBROJTJEN DHE RESTAURIMIN E QENDRËS HISTORIKE TË QYTETIT TË ELBASANIT»

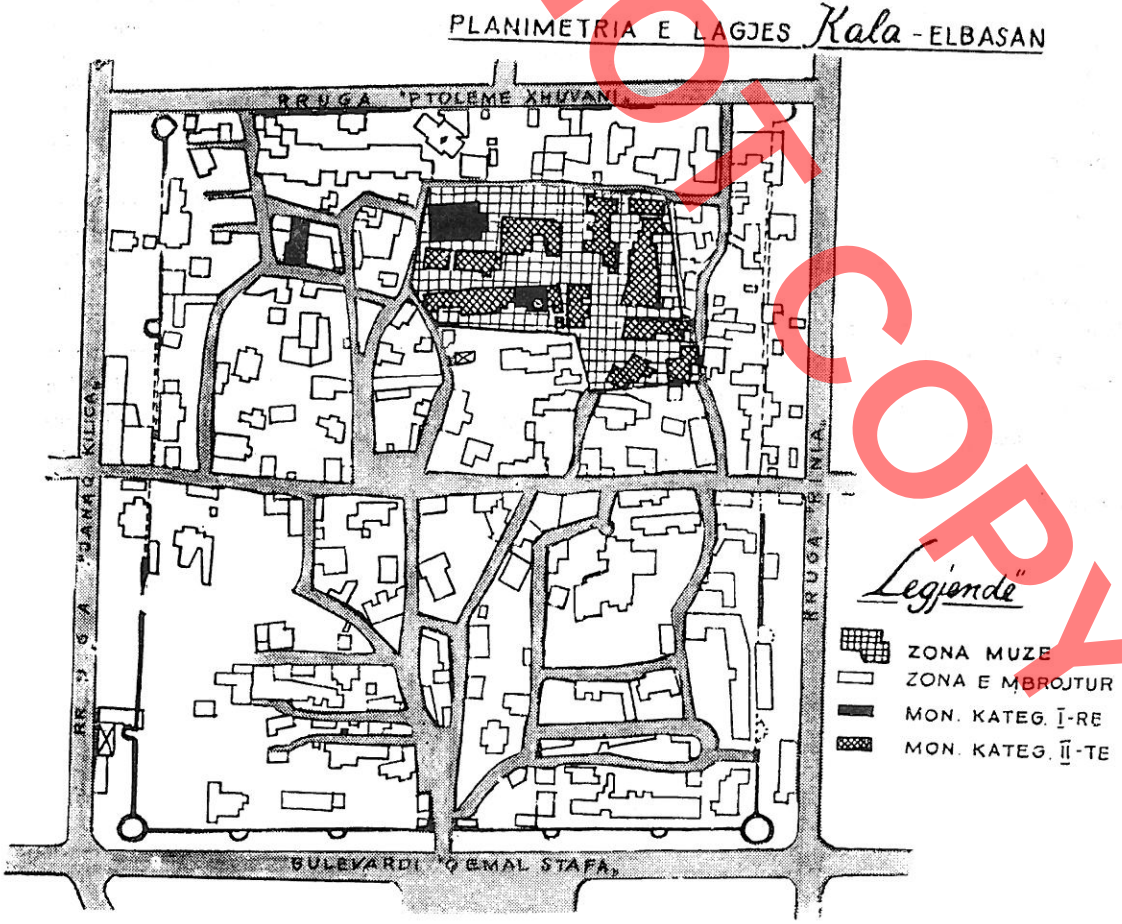

Neni 1

Qendra historike e qytetit të Elbasanit përfshin gjithë lagjen brenda mureve rrethuese të kalasë si dhe sipërfaqen që kufizohet nga rrugët «Qemal Stafa», «Rinia», «Janaq Kilica» dhe «Ptoleme Xhuvani».

Neni 2

Qendra historike, simbas rëndësisë së ansambleve ndahet në zonën-muze dhe zonën e mbrojtur. Zona-muze përfshin gjithë nëntokën brenda mureve rrethuese të kalasë dhe atë përreth kalasë që kufizohet nga rrugët: «Qemal Stafa», «Rinia», «Janaq Kilica» dhe «Ptoleme Xhuvani» si dhe ansamblin brenda kalasë që kufizohet nga veriu, perëndimi dhe lindja me rrugën «Spiro Gjini» dhe nga jugu me vargun jugor të banesave të rrugës «Vasil Moisiu».

Zona e mbrojtur përfshin gjithë ndërtimet e tjera mbi tokë brenda mureve të kalasë.

Neni 3

Zona-muze ruhet në tërësinë e saj si kompleks me vlerë historike, arkitektonike, urbanistike dhe ambientale; në këtë zonë nuk lejohen ndërtime të reja, si dhe çdo ndryshim i terrenit mbi dhe nën tokë.

Neni 4

Në zonën e mbrojtur të qendrës historike nuk lejohen ndërtime të reja dhe në raste të veçanta, me le-

jen e Institutit të Monumenteve të Kulturës, mund të bëhen rindërtime, adaptime, shtesa dhe ndonjë ndërtim i ri me karakter provizor. Këto duhet që të mos cënojnë kompozimin e volumeve si dhe ansamblin e vënë në mbrojtje, por të harmonizohen nëpërmjet trajtimit të jashtëm arkitektonik, ngjyrave, materialeve etj.

Neni 5

Ndërtimet ekzistuese që ndodhen mbi muret e kalasë, dhe ato pranë tyre brenda dhe jashtë dëmtojnë ansamblin e kalasë, prandaj ato duhet të hiqen gradualisht.

Neni 6

Meqënëse në qendrën historike të qytetit të Elbasanit përfshihen monumente të dy kategorive, ato mbrohen dhe trajtohen në bazë të pikës 28 të rregullores «Për mbrojtjen e monumenteve kulturore e historike» dhe në analogji me rregulloreve të qyteteve-muze të Beratit dhe Gjirokastrës.

Neni 7

Studimi, projektimi dhe zbatimi i punimeve për konservimin, restaurimin dhe adaptimin për shfrytëzim të monumenteve të kategorisë I dhe atyre të kategorisë II brenda zonës-muze bëhet nga Instituti i Monumenteve të Kulturës. Projektet për punime në monumentet e kategorisë II, që përfshien në zonën e mbrojtur, si dhe zbatimi i tyre, bëhet nga organizmat e zakonshme të projektimit dhe të ndërtimit. Projekti aprovohet nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Neni 8

Për punimet e kryera në monumentet e kulturës të kategorisë I dhe II, që janë pronë vetjake, pjesa e shpenzimeve që i takon pronarit dhe mënyra e shlyerjes së tyre, rregullohet me dispozita të veçanta. Për rastet e mosshlyerjes në rregull të detyrimeve zbatohen dispozitat në fuqi për ndërtesat e tjera që nuk janë monumente kulture.

Neni 9

Për të gjitha çështjet që nuk parashikohen në këtë rregullore dhe nuk gjejnë zgjidhje në marrëveshje midis komitetit ekzekutiv të K.P. të rrethit dhe Institutit të Monumenteve të Kulturës, vendos Minisria e Arsimit dhe e Kulturës.

Neni 10

Shkelja e kësaj rregulloreje shkakton përgjegjësi në bazë të dispozitave të Kodit Penal.

Neni 11

Kësaj rregulloreje i bashkëngjitet plani i zonifikimit të Qendrës Historike të qytetit të Elbasanit.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

REGLEMENT
«SUR LA PROTECTION ET LA RESTAURATION DU CENTRE HISTORIQUE DE LA VILLE D'ELBASAN»

Article 1

Le centre historique de la ville d'Elbasan comporte tout le quartier situé à l'intérieur des murs d'enceinte de la forteresse, ainsi que le territoire limité par les rues «Qemal Stafa», «Rinia», «Janaq Kilica» et «Ptoleme Xhuvani».

Article 2

Le centre historique, suivant l'importance des ensembles qu'il comprend, se répartit en zone-musée et en zone protégée. La zone-musée comporte toute la partie sous terre, située à l'intérieur des murs d'enceinte de la forteresse et aux alentours de la forteresse et limitée par les rues «Qemal Stafa», «Rinia», «Janaq Kilica» et «Ptoleme Xhuvani», ainsi que l'ensemble à l'intérieur de la forteresse limité du côte est, ouest et nord, par la rue «Spiro Gjini» et du côté sud par la rangée méridionale des maisons de la rue «Vasil Moisi».

La zone protégée comporte tous les autres édifices au-dessus du niveau du sol à l'intérieur des murs de la forteresse.

Article 3

La zone-musée est conservé dans son ensemble en tant que complexe d'importance historique, architectonique, urbaniste et de milieu; dans cette zone il est interdit de construire des édifices nouveaux au-dessus et au-dessous du niveau du sol.

Article 4

Dans la zone protégée du centre historique, il est interdit de construire des édifices nouveaux mais en des cas particuliers, et cela avec l'autorisation de l'Institut des Monuments, on peut effectuer des reconstructions, des réadaptations, des adjonctions et quelque construction nouvelle de caractère provisoire. Toutefois, celles-ci ne doivent pas affecter la composition des volumes ainsi que l'ensemble placé sous protection, mais s'harmoniser entre eux à travers le traitement architectonique extérieur, les couleurs, les matériaux de construction et autres.

Article 5

Les constructions existantes au-dessus des murs de la forteresse, ainsi que celles à leur proximité à l'intérieur et à l'extérieur de la muraille, portent préjudice à l'ensemble de la forteresse; aussi, doivent-elles être progressivements éliminées.

Article 6

Etant donné que le centre historique de la ville d'Elbasan comporte des monuments des deux catégories, ceux-ci sont protégés et traités en vertu du l'article 28 du règlement «Pour la protection des monuments culturels et historiques» et en analogie avec les règlements édictés pour les villes-musée de Berat et de Gjirokastër.

Article 7

L'Institut des Monuments est préposé à l'étude, à l'élaboration des projets et à l'exécution des travaux relatifs à la conservation, à la restauration et à l'adaptation à des fins d'exploitation des monuments de Ière et IIème catégorie, situés dans la zone-mussée. Les projets concernant les monuments de la IIème catégorie, situés dans la zone protégée, ainsi que la mise en oeuvre de ces projets, sont élaborés par les institutions habituelles d'élaboration de projets de constructions. Toutefois, ces projets doivent être préalablement approuvés par l'Institut des Monuments de la Culture.

Article 8

En ce qui concerne les travaux effectués dans des monuments de culture des catégories I et II, et qui sont propriété privée, la part des dépenses qui seront couvertes par le propriétaire et le mode de leur paiment sont réglés par des dispositions particulières. En cas de non paiement dans les délais établis des frais indiqués plus haut, sont appliquées les dispositions en vigueur relatives aux autres édifices ne rentrant pas dans la catégorie des monuments de culture.

Article 9

A propos de toutes les questions non prévues par le présent règlement et de celles que le Comité exécutif des conseills populaires et l'Institut des Monuments culturels ne réussissent pas à résoudre d'un commun accord, elles sont décidées par le Ministère de l'Instruction et de la Culture.

Article 10

Toute infraction à ce Règlement entraîne des responsabilités selon les dispositions du Code Pénal.

Article 11

A ce Règlement est joint le plan de zonation du Centre historique de la ville d'Elbasan.

DO NOT COPY

Çmimi 10 lekë